SARMAYA-I-DANISH

PERSIAN B. A. COURSE

OF THE

PATNA UNIVERCITY

EDITED BY

M. H. S. JALAL-UD-DIN AHMAD JAFRI,

M. R. A. S. (London).

Allahabad

PRINTED AND PUBLISHED

BY

A. W. Jafri, Managing Proprietor at the

Anwar Ahmadi Press.

1st Edition } 1928 { *Price Rs. 2.*

سرمایۂ دانش

مؤلفہ

جناب مولوی حافظ جلال الدین احمد جعفری زینبی

ایم آر اے ایس (لندن)

مدرس عربی فارسی گورنمنٹ انٹرمیڈیٹ کالج الہ آباد

مجوزہ

سنڈیکیٹ پٹنہ یونیورسٹی برائے امتحان بی-اے

باہتمام عبد الواسع جعفری

در مطبع انوار احمدی واقع الہ آباد طبع شد

دفعہ اول

(حقوق تالیف محفوظ ہیں)

قیمت فی جلد عمہ

فہرست مضامین سرمایۂ دانش

حصّۂ نظم

حصهٔ نثر

۷۸۶

مقدّمه

مجملے از چگونگی زبانِ پارسی وادوارِ سخنورانِ آن از عہدِ اسلام تا اکنون

باید دانست که زبانِ پارسی مروّجه در عذوبت ولطافت وسہولتِ تعلّم بر بیشتر زبانہائے دُنیا مزیّتے وبرتری دارد۔ پروفیسر براؤن انگلیسی فارسی را زبان عذب البیان گفته۔

چوں سرمایۂ مفردات فارسی خیلے کمتر است۔ ازیں جہت احتیاج بترکیبِ کلمات اُفتاد و از ترکیب کلمات جائیکه در زبان وسعتے پیدا شده۔ در معانی هم از خوبی ہائے گوناگوں مثل بدیع الاسلوبی وغیره آنہا رونموده و در ادائے مطالب راه اقتصار و اختصار کشاده گشته۔

زبانِ پارسی دارائے کدام علوم هست؟

زبانِ پارسی در علم ادب و انشا و تواریخ و سیر و قصص و اخلاق و تصوّف و مدایح وغیره آنہا تصانیف کثیره دارد اما در فلسفه و منطق و مناظره و ریاضی و هندسه و تفسیر و فقه و اصول فقه

وغیر آنها کمتر۔ الحال معاصرین در علوم جدیدہ ہچو سائنس (فلسفۂ جدید)۔ فزک (طبیعیات) کیمستری (کیمیا)۔ استرانومی (ہیئت جدید) و علم سیاست کتب و تراجم نگاشتہ امّا راہِ ترقّی و ترویج این گونہ کتب از اختلال احوالِ مملکت ایران تا بحدّیکہ الآن مسدود گشتہ۔

در دائرۃ المعارف جدیدہ جلد ۶ (MODREN CYCLOPEDIA-VO. VI.) نوشتہ است :-

"کہ ایرانیان خزائن نفیسہ در شعر و تاریخ و جغرافیہ دارند ولے عمدّہ آنہا در دو موضوع اولیّہ (یعنی شعر و تاریخ) می شود و شگفت اینست کہ ایرانیان فقط ملّتے از اسلام می باشند کہ فن دراما یعنی خطابات منظومہ را جوبہ حیات بشری را میان خود ترویج دادہ اند و کتب آنہا درین شعبۂ ادبیہ مشابہت با اسرار و عجائب قرون وسطی دارد و مملو از بیاناتیست کہ با طبیعت موثّر افتادہ و با حس سلیم و طبع مستقیم موافقت می کند و نیز افسانہ ہا و حکایت و داستانہاے در میانِ ایشان چنین فراوان می باشد و بسیار از آنہا را بہ لغاتِ انگلیسی و فرانسہ و المانی و سائرہ با تہائے اروپائی ترجمہ کردہ اند۔ و ہمچنین بوسیلۂ لغت فارسی بودہ کہ بسیارے از ادبیات ہندی در موضوع افسانہ ہا و حکایات باشد انتقال یافتہ و از نزد ایشان بہ فرنگستان رسیدہ۔ ایرانیان در علوم تاریخ و جغرافیہ و علم رجال بعضے کتبِ مبسوط نفیسہ دارند۔ ہندسہ و ہیئت را نیز ایرانیان با شوق دو لع نشر دادند۔ ولے تا اندازہ بسیارے ازین دو موضوع از اعراب اکتساب می نمودند۔ کتب مذہبیہ ہم در میانِ ایشان متعددہ فراوان می باشد و گزشتہ از آنچہ راجع بدینِ اسلام است ترجمۂ

توریت و انجیل را نیز دارا هستند۔ ایرانیان خیلے کتبے کہ متعلّق بہ ادبیات قدیمۂ ہندوستان بودہ و کذٰلک کتب جدیدہ مربوطہ بہ علم و فنون و تربیّت و غیر آنہا را از زبان و سایر لغات دیگر ہمچو عربی وغیرہ ترجمہ کردہ اند و بزبانِ خود شان ہم توجّہ عظیمے مبذول داشتہ اند۔"

چگونگی ترویج و شیوع زبان پارسی لبہ اسلامیان

سی سال از ہجرت نبوی گزشتہ کہ بہ یاریِ ایزدان کارساز ممالکِ ایران بحوزۂ تصرّف و قبضۂ اقتدار اعراب درآمد۔ تا مدّتے مدید ہمہ امور سلطنتی و دولتی و غیر سلطنتی و غیر دولتی کہ نوشتنی بود در ممالکِ محروسۂ ایشان بزبانِ عربی انصرامی یافتند۔ زیراکہ عنانِ حکومت و فرمانروائی تا صد و اند سال براہِ راست بدست عربان بودہ۔ از بارگاہ خلافت ہر فرمانروائیکہ فرستادہ می شد۔ آن عرب بود۔ پارسی نژادان و غیر آنہا مدخلے در کار فرمانروائی و حکمرانی نداشتندے۔ ازین جہت درین زمان شعراکہ در مملکت پارس بوجود می آمدند۔ ایشان ہم انچہ می گفتندے بزبانِ عربی می گفتندے زیراکہ در سلطنت ہائے شخصے علوم و فنون ہم زیرِ اثر سلطنت باشند۔ ہمیں حال چنانکہ گفتہ شدہ تا سپری شدنِ خلافت بنی اُمیّہ ماند۔ امّا چون نوبت خلافت بنی عبّاس رسید۔ دودمان برامکہ کہ پارسی نژاد بود بہ منصب وزارت عظمٰے سرافرازی یافت وحلّ و عقدِ امورِ سلطنت و رتق و فتق جمیع مہمّات مالی و ملکی باصابت رائے و بہ درایت آن منوط و مربوط گشتت و آن چنان اقتدارے بدست آورد کہ گوئی عنانِ سلطنت بہ قبضہ و تصرّفش درآمدہ بود۔ درین وقت پارسی نژادان ہم بہ مناصبِ ملکی و مالی دخل یافتند و بناکردند کہ از بارگاہِ خلافت بہ فرمانروائے

وحکمرانی ممالک و بلاد و امصار فرستاده شوند۔

چون حکومت و فرمانروائی اعراب و ایرانیان رایکجا فراہم آورد و میانِ ایشان معاملات و مصاحبت و فراہم آوردنِ لوازم زندگی اتفاق مکالمت و محاوبت افتاد۔ چون قواعد زبانِ عربی خیلے منظم و منضبط بوده ازان نتوانست که زبانِ پارسی بر عربی گونه اثرے اندازد بل برعکس آن خود زبانِ پارسی بزبانِ عربی آنچنان متاثّر گشت که الفاظ عربیه را درخویش جا دادن بنا کرد و از آمیزش الفاظ عربیه آنچنان لطافتے و عذوبتے بہم رسانید که خود آن راالفاظ خویش غیر مانوس و ثقیل می نمودند و آنها را از خویش برآورده جائے آنها بالفاظ عربیه داد۔ اکنون الفاظ عربیه بزبان فارسی ہمچو شیر و شکر آمیخته۔ اگر ازانها برآورده شود۔ ممکن که زبان پارسی از پایه شیرینی و پاکیزگی درافتد۔

درین ہنگام ایرانیان را در سر افتاده که الفاظ عربیه را بیگانه شمرده از زبان پارسی برآورند و نامه ها در پارسی ناب برنگارند۔ امّا ذوق سلیم تواند انصاف بدہد که درآنها آن پاکیزگی و شیرینی کجا؟ که درحالتِ آمیزش بالفاظ عربیه بود۔ موجب آن جزین چه تواند گفته شود که طبع زبانِ پارسی بالفاظِ عربیه سازگار و آمیزگار اُفتاده است۔

درزبان پارسی خال خال الفاظ و عبارات ترکی هم دیده می شود و آن اثر حکومت مغولان ست۔ حالاالفاظ زبانهاے اروپا هم در زبانِ پارسی مدخلے یافته اند و نتوان گفت که ازین مداخلت زبان پارسی پیش رفته چه صورت دیگر خواہد گرفت۔

چگونگی زبان کتب پارسی

کتب زبانِ پارسی که از عهد تصرّفِ اہلِ اسلام بر ایرانیان تا اکنون به نگارش آمده - زبان آنها بر دو گونه است -

یکے پارسی کتابی که دران کتابہا نوشته اند۔

دوم پارسی اصطلاحی (گفتگوے یومیه) یعنی انچه روزانه بزبان می گویند ہماں بقلم بنگارند بے آنکه دران تکلّف و تصنع راہے یابد۔

پارسی کتابی ہم دو نوع دارد یکے آنکه کلماتِ پارسی و عربی بہم آمیخته نگارند۔ دیگرے آنکه کلمات پارسی ناب بکار برند و الفاظ عربیه در آنہا اصلا نیارند- این گونه زبان اولاً دقیقی در نظم گشتاسب نامه بکار برده یا ز اسدی گرشاسپ نامه و فردوسی شاه نامه درین زبان نظم کرده و شیخ نظامی ہم در بعض مثنویاتش خال خال این گونه زبان را بکار برد۔

در نثر نخستین کسے که درین زبان کتابے نوشته- شیخ الرئیس بوعلی سینا است که دانش نامهٔ علائی را درین زبان نوشته - این ہمه بزرگان از گروهِ قدما بوده اند از متاخرین ابوالفضل آئینِ اکبری بقلم آورده - معاصرین ہم درین زبان نثراً و نظماً کتابہا دارند- چنانچه میرزا جلال فرہاد نامهٔ خسروان در تاریخِ ایران و رضاخان افشار پیروز نگارشِ پارسی و میرزا نصر الله خان فدائی داستان ترکتازان ہند چہار جلد در تاریخ ہندوستان- در ہندوستان میرزا غالب دستنبو و مہر نیم روز به نگارش در آورده- ملک الشعرا صبائے کاشانی در شہنشاه نامه فتوحات فتح علی شاه قاجار شہنشاه ایران در سلک نظم کشیده و بابا فیروز زردشتی در جبئی جارج نامه به نظم آورده و دیگران ہم این چنان کرده اند درین زبان جز مثنوی

قصیده و غزل خیلے کمتر دیده شده۔

دراسلامیان پیش از همه کدام کس بپارسی شعر گفت؟

پیش از همه در اوّلین صدی هجرت حکیم ابوحفص سغدی به پارسی این شعر گفته ع

آهوے کوهی در دشت چگونه دُوَدا — او ندارد یار بے یار چگونه رَوَدا

در سال یک صد و هفتاد هجری مامون رشید عبّاسی به تقریب فرمانروائی بخراسان رفت۔ خواجه ابوالعبّاس مروزی که "از قارمائے حکمائے خراسان بوده و در زبانِ پارسی و تازی طلیق اللّسان بوده" نظمے پارسی و عربی بهم آمیخته در مدح مامون منظوم نموده در هنگام شرفیابی مجلس عالی انشاء کرده۔ مامون شعر فارسی کمتر شنیده بود بواسطهٔ حکمرانی در خراسان به دانستنِ زبان پارسی شوق تمام داشت۔ ول بدان اشعار و گفتار خوش کرده خواجه را به تحسین و احسان بنواخت و یک هزار دینار زر عین بصلهٔ وے علی الاستمرار مقرر داشت و آن نظم همین بود ع

اے رسانیده بدولت فرق خود بر فرقدین — گسترانیده بفضل و جود در عالم یدین

مر خلافت را تو شایسته چو مردم دیده را — دین یزدان را تو بایسته چو رخ را هر دو عین

کس بدین منوال پیش از من چنین شعرے نگفت — مر زبانِ پارسی را هست با این نوع بین

بقول عوفی یزدی بعد از وے کسے شعر پارسی نگفت۔

سلسلهٔ طاهریه در خراسان فرمانروائی داشت و در سال دویست و پنجاه و نه هجری منقرض گردیده۔ باآنکه عربی النسل بوده و زبان دربار هم عربی بوده و هیچکس میل بزبان پارسی نداشته۔ تاهم حنظله و محمود وراق و فیروز مشرقی وغیره آنها بسیارے از شعرائے پارسی بوجود آمدند۔ در دودمان صفّاریه هم پارسی

شعر گویان را تربیت می کرد و می نواخت - ابو سلیک گورگانی درین عہد نام بر آورد۔ از دائرۃ المعارف برطانیہ یافتہ می شود کہ از ایام ابو حنظلہ - فیروز مشرقی و ابو سلیک گورگانی و غیر آنہا قصیدہ و غزل و رباعی و مثنوی ترویج یافتہ - چون نوبت دولت بہ ملوک سامانی رسید - کار شعر و شاعری سامانے تازہ گزید - چنانکہ صاحب مجمع الفصحا گفتہ -

"پس از ابو العباس چون دولت با آل طاہر سامانی و آل لیث صفار سجستانی رسید شعرائے عجم بنائے غزل و ترانہ گوئی نہادند - در دولت آل سامان این کار رواج و قوتے حاصل کرد و معدودے معروف شدند"

این خاندان یادگار کیانیان بودہ بہ مقتضائے کل شی یرجع الی اصلہ ہمت بران گماشت کہ احیاے و ترویج زبان اجدادش کند - پس در سال سہ صد و چہل و دو فرمان دادہ شد کہ کار و دفاتر و دواوین بزبان پارسی امضا یابد - این عہد نوح بن نصر بودہ زیرا کہ او در سال سہ صد و چہل و سہ وفات یافت - امّا دولت شاہ سمرقندی بہ تذکرہ اش نگاشتہ کہ این چنان فرمان الپ ارسلان سلجوقی روان کردہ -

ابو صالح سامانی شہریار خراسان بہ ابو علی محمّد بن محمّد بلعمی دستور خویش را فرمود تا تاریخ طبری بزبان پارسی در آرد - ازین وقت کار انشائے نثر پارسی و انشا و نظم آن روز بروز بالا گرفت - ہم درین عہد رودکی آدم الشعرا ظہور یافت کہ حسب فرمودہ امیر نصر سامانی داستان کلیلہ و دمنہ در سلک نظم کشید - از دائرۃ المعارف برطانیہ یافتہ می شود کہ پیش از ہمہ دو کس از شعراے پارسی دیوان فراہم آوردند یکے

ابوالحسن شہید بلخی دیگرے حکیم جعفر بن محمد رودکی (وفات ۳۰۴ھ) امّا دیوان شہید بلخی کمیاب است و دیوان رودکی بہ ایران وبمبئی چاپ شدہ - چون بدیوان رودکی جمیع اصناف نظم موجود است و پیش از رودکی دیوانے از شعراے پارسی دیدہ نمی شود - ازین جہت بعضے نسبت اختراع بیشتر اصناف نظم را بہ حکیم رودکی کردہ اند -

موجبات ترقی سخن پارسی

در ایران شاعری از حکومت و سلطنت بوجود آمدہ - سلاطین و امرا در سر داشتند کہ شعر موجب القاے و احیاے نام باشد - بنابرین شعرا و دربار نعمت بے دریغ بخشیدندے تا بنام ایشان کتابہا نگارند یا در ستایش ایشان قصیدہ و مثنوی و غزل پردازند - ازان یافتہ می شود کہ سر حقیقی ارتقاے سخن پارسی ستایش پسندی و یاد فروشی و زرطلبی ست زیراکہ بدان واسطہ کہ شعرا بدربار ملوک و اکابر و اعیان باریافتندے و چیزیکہ بطور ارمغان و ہدیہ براے پیشکش با خود بردندے و سببے کہ ایشان آنہا را بچشم قدر و منزلت می دیدند ہمین شناگستری بود - و سبب دیگر این بود کہ سلاطین و امرا میل تمام و رغبتے مالا کلام بہ بدیہہ داشتند - چنانچہ نظامی عروضی در چہار مقالہ آوردہ -

"اما باید دانست کہ بدیہہ گفتن رکن اعلیٰ است در شاعری و بر شاعر فریضہ است کہ طبع خویش را بریاضت بدان درجہ رساند کہ در بدیہہ معانی انگیزد کہ سلیم از خزینہ بہ بدیہہ بیرون آید و پادشاہ را حسب حال بہ طبع آورد و شعرا ہر چہ یافتند از صلات معظم بہ بدیہہ یافتند"

چون نظم پارسی در عہدِ اسلامیان در وجود بر نثر تقدّم داشته ازین جہت انتخابات کتبِ نظم پیش از نثر نگاشته شده - و چون اہم ترین اصنافِ نظم قصیده و مثنوی و غزل ست لہذا اکتفا بر ذکر این ہر سہ صنعت کرده شد -

حصّۂ نظم

قصائد

الفاظِ قصیده

غزل را فقط فصاحت باید و قصیده را فصاحت و بلاغت و متانت لازم ست - و نیز باید که الفاظِ قصیده با شان و شوکت و پُر زور و پُرجوش و بلند باشند - اگرچه قصیده برائے ستایش و نکوہش مخصوص بوده و گروہے از قدما ہمچو عنصری و فرخی و منوچہری وغیرآنہا احوال فتوحات و وقائع رزم آزمائی ممدوحِ خویش را بیان کرده است لیکن دران شرح معارف و تحقیقِ مسائلِ فلسفہ وغیرآنہا و ذکر مواعظ و نصائح ہم می کنند -

دورِ قدما

صاحبِ مجمع الفصحا نگاشته که آغاز این دور از سال صد و ہفتاد و سہ می شود و پایانِ آن بر سال ہشت صد - امّا چون بر احوال شعرا نیک نگریسته آید آشکار گردد که حدود دورِ متوسطین از کمال اسمٰعیل اصفہانی باید که در سال ششصد و سی و فات یافته -

بخاطر باید داشت که شعر پارسی بخلاف شعر عرب اکثر ابتدا با وجود آمده - تا آنکه

بزبانِ عربی خیلے مهارت داشتند وشعر وشاعری عرب پیش نظر ایشان بود برائے ترقی زبانِ خویش بل بیشتر برائے مدح وزر طلبی شعر می گفتند و هر کس کہ می خواست کہ شاعر گردد بواسطۂ کتب تعلیم آن فرا گرفت چنانکہ نظامی عروضی در چهار مقالہ گفتہ۔

"اما شاعر بدین درجہ نرسد الّا در عنفوانِ شباب و روزگار جوانی بست هزار شعر از اشعار متقدّمین یاد گیرد و ده هزار کلمہ از آثار متاخرین در پیش چشم کند و پیوستہ دواوین استادان خواند و عروض بخواند و گرد تصانیف استاد ابوالحسن بهرامی سرخسی گردد و مانند غایت العروضین وکنز القافیہ ونقد معانی ونقد الفاظ وسرقات وتراجم وانواع این علوم بخواند۔"

چون شعر پارسی چشم بعالم وجود کشود شعر عرب از اوج کمال رو بہ حضیض زوال نهاده بود شعر پارسی جز تتبع شعر عرب چارۂ نداشت۔ موجب انحطاط شعر عرب این بوده کہ پس از خلافت راشده خلفا وسلاطین کہ بر مسند خلافت و اورنگ سلطنت تمکن یافتند۔ بیشتر از ایشان اوصافے نداشتند کہ بدانها ستوده می شدند و شعرا یکسو امید مال وزر و دیگر سو بیم جان و سر داشتند۔ لاجرم بدان صفات و اوصاف ایشان را ستودند کہ وجود ایشان متّصف بدانها نبود تا بمقصدِ خویش کامرانی بدست آورند۔ ازان رو شعر عرب از واقعیت و اصلیت دور افتاده یکسر مبالغہ وکذب گردیده و متنبی و ابونواس و ابن المعتز بحتری و ابوتمّام از رنگین بیانی و طلسم کاری آن را فروغ تام دادند۔ همین راهے برائے شعر پارسی کشوده بود تا بران گامے زند۔

شعر فارسی در بدایت از اثر آن متاثّر نشد و سادگی و واقعیت را از دست

معتز

نداد۔ امّا با متداد زمان چون گامے پیش نہاد۔ رنگش می گرفت تا بدور متاخرین بحدّے رسید کہ شعر شعر نماند بل نغز و معمّا گروید۔

دورِ قدما چند گروہ دارد۔

۱۔ گروہ اوّل ہمچو ابوالحسن شہید بلخی و مرادی و ابوالشکور بلخی و ابوالحسن کسائی و حکیم دقیقی وغیر ایشان۔

گروہِ دوم ہمچو رودکی و معاصرین آن۔

گروہِ سوم ہمچو حکیم عنصری و حکیم عسجدی و منوچہری و حکیم فرخی و اسدی و فردوسی وغیر آنہا۔

گروہِ چہارم حکیم خاقانی و انوری و عبدالواسع غرجستانی و رشید الدین وطواط و شیخ نظامی گنجوی و ظہیر فاریابی وغیرہ آنہا۔

خصوصیاتِ دورِ قدما

۱۔ تتبعِ عرب

قصائد بر قصایدِ عرب گفتن و اشارہ بدین معنی بہ قصاید خویش نمودن چنانکہ منوچہری کردہ است۔

یا اشعار عرب را بہ پارسی ترجمہ کردن چنانکہ شیخ نظامی این شعر متنبی را ترجمہ نمودہ

اتنکر موتہم و انا سہیل ۔۔۔ طلعت لموت اولاد الزنا

ولد الزنا ست حاسد منجم آنکہ طالع من ۔۔۔ ولد الزنا کش آمد چو ستارۂ یمانی

و بدر جاجرمی این قصیدہ ابوالفتح بستی را بہ فارسی ترجمہ نمودہ

زیادة المرء فی دنیاه نقصان — و ربحه غیر محض الخیر خسران
هر کجا لیکه زدنیاست همه نقصان است — سود کان محض نکوئی نبود خسران است

یا مضامین از اشعار عرب گرفته بپارسی نظم کردن چنانکه عنصری و اسدی و
غضائری رازی در اشعار خویش خیلے مضامین از اشعار عرب اخذ کرده اند۔

یا فقرات و امثال و نوادر و محاورات عربیه را آوردن ۔ این گونه تقلید عرب
در کلام انوری چندان یافته می شود که برائے نوشتن آن دفترے می باید۔

عرب تشبیه باشیائے مادی و محسوس و ساده می دادند ۔ درین باب منوچهری
و امیر معزی و ابوزرجمهر قاینی همپائے ایشان رفته اند۔

عرب در تمهید قصائد احوال مسافرت خویش برائے دیدن معشوق یا ممدوح
می نویسند و آنرا بذکر شدائد راه و نشیب و فراز نوردی کوه ها و بادیه پیمائی و گرم
رفتاری اسپان طوالت دهند۔ منوچهری و عمعق بخاری قصاید متعدده درین روش
دارند۔ البته از قدما یک شاعرے فردوسی برخاسته که پارسی نژادیش نگذارد که سهواً
گاهے رو بدین راهے آرد۔

گروه چهارم از قدما در بادی النظر تتبع عرب را مایۀ ناز و افتخار شمرده اما ژرف نگاهان
معنی رس چون در کلام آن نیک نگرند۔ در یابند که براهے که او می رفته از آن نمایان
می شود که مساعی بلیغه دران بکار برده که بهر نهجے که تواند رقبه از ربقه دنباله
روے برآورده در میان سخنوری عنان گسیخته بهر سوے که خواهد دو اسپه تازد۔

۲۔ سادگی وراستی وواقعیت درطرزِ ادا وبندشِ ترکیب وخیالاتِ عاشقانہ وتشبیہات ومدح

این درسخن گروہ اوّل ودوم بکمال وضاحت آشکارا است چنانکہ ابوالفرج پادشاہ را بدین شعر ستودہ ؎

ہمّت بلند باید کردن کہ تو ہنوز ۔۔۔ بر پایۂ نخستین از نردبانیا

منوچہری در مدح خواجہ ابوسہل زوزنی گفتہ ؎

خرمن زمرغ گرسنہ خالی کجا بود ۔۔۔ ما مرغگان گرسنہ ایم و تو خرمنے

کسائی مروزی در تشبیہ روے وسبزۂ خط گفتہ ؎

روے موئے تو خامۂ خوبیست ۔۔۔ چہ بود نامہ جز سپید وسیاہ

چون نوبت سخنوری بگروہ چہارم رسید۔ درین امور کہ سابقاً ذکر کردہ شدہ باصلاح زبان وروانی وبرجستگی خیلے تکلیف وتصنّع پدیدار گشت و ابوابِ ابداعِ سخن واختراعِ معانی ومراعاتِ تناسبِ الفاظ وچستیِ بندش ودرستیِ ترکیب وجدّتِ اسلوب وطرزِ ادا ومضمون آفرینی ونازک خیالی وزورِ بیان وجوشِ کلام وبلندیِ مضامین کشادہ شد وماورائے اینہا استعارات وتلمیحات ہرگونہ در کلام افزودہ شد۔ درین ہنگام ارتقاے شعر فارسی باوجِ کمال رسیدہ بود زیرا کہ خاقانی ورشید وطواط وامیر معزّی وعبدالواسع جبلی وظہیر فاریابی ونظامی وغیرآنہا کہ ہر یک دانشمند فرزانہ ویگانۂ خویش واستاد یگانہ بودند درین دور فراہم آمدہ بودند باز این چنین اساتذہ بہ یک دور تا اکنون فراہم نیامدہ۔

حکیم فرخی کتابے ترجمان البلاغت در صنایع لفظیہ بپارسی نوشتہ بود۔ عبدالواسع غرجستانی و رشید وطواط در اقتفاے آن قصاید مسجوعہ و مصنوعہ و رنگین بہ طرز دلکش پرداختند و بر الفاظ آن چنان دستگاہے داشتند کہ الفاظ ہرگونہ و ہر ترکیب و انداز را چندانکہ خواستند انباشتند و در صفت طباق و دیگر صنایع قصاید متعددہ نگاشتند و در بعض قصاید التزامے ساختند کہ الفاظ ہر دو مصرعۂ بیت در وزن متحد باشند و گاہے در ہمہ قصیدہ حرفے خاص از حروف تہجی نیارند باین ہمہ از فور روانی و سلاست و برجستگی خوانندہ نتواند دریافت کہ گویندہ در گفتن تکلف و تصنع را بکار بردہ۔

خاقانی از ابداع سخن و اختراع معانی و جدت ترکیب و استعارات دقیقہ و تلمیحات بعیدہ و اصطلاحات و مسائل علوم سخن را گرانبار ساخت و بہ شان و شوکت و متانت الفاظ و رزانت کلمات و رشاقت معانی و از دیگر محاسن کلام قصیدہ را بپایۂ اعلیٰ رسانید۔ غرضکہ خاقانی در قصیدہ شیوۂ خاص ایجاد نمود۔

چون در کلام قدما الفاظ مرادفہ و گوناگون صنایع لفظیہ بکثرت افتادہ انوری باصلاح آن پرداختہ و اشعار سادہ و روان نگاشتہ و مراعات الفاظ را بگذاشتہ و روبہ مضمون آفرینی آوردہ کہ از آن قدر و وقعت بندش الفاظ قلت پذیرفت و خیال بہ جانب دیگر رجوع کرد۔ انوری در مبالغہ از معاصرینش گوئے سبقت ربودہ و ماورائے مدح ہرگونہ واقعات و معاملات را بسلاست و روانی و برجستگی ادا کردہ۔

ظہیر فاریابی طرح دقت آفرینی و مضمون بندی انداخت کہ اوصاف مختصہ

متاخرین سست و در ترکیب و بندش چستی و بلندی و زور پیدا کرد و زبان را گداز و صفائی داد و در تشبیهات نزاکت و لطافت و جدّت بکار آورد۔

شیخ نظامی سخن را نظام دیگر داد و قصیده را از مدح پاک کرد و سنگ بنای مضمون آفرینی و نازک خیالی نهاد۔ ترکیب و بندش را هم چستی و پختگی داد و در کلام زور و بلندی و شان و شوکت خیلے افزود۔ الحق مساعی جمیله شیخ نظامی سخن پارسی را از ثری بر داشته بر ثریا بل ازان فراتر افراشته. بهرحال جزاو خدائی سخن کسے را نزیبد۔

۳۔ عدم اعتنا از صحت الفاظ و پابندی عروض و قافیه

گروه اوّل و دوم خیلے و گروه سوم اندک اعتناے نداشتے که این لفظ خطا ست یا صحیح۔ این حرف مشدّد ست یا مخفف بل مخفف را مشدد کردے و همچنان بالعکس. غرض بهر نحویکه خواستی در سلک نظم کشیدی و پابندی قواعد عروض و قوافی را لازم نشمردے ایطاے جلی که عیبے ست بس بزرگ در کلام ایشان بسیار یافته می شود چنانکه از کلام بهرامی و فیروز مشرقی و معتری و فرخی و کسائی و معروفی و منوچهری این امر بخوبی آشکار ست اما گروه چهارم صحت الفاظ و پابندی قواعد عروض و قوافی را واجب شمردے و همت بران گماشتے که ازان ثقالت و کراهت در کلام پیشروانش بود تخلیص (?) بسزا و منزّه باشد و زبان را لطافت و حلاوت و صفائی افزودے۔

درین دور شاعری رزمیه خیلے ترقی کرد زیرا که۔

۱۔ زیست قومی یکسره فوجی و جنگی بود و جار سو سیلاب فتوحات طغیانی داشت و هنگامه هاے رزم گرم بودند۔ ترک و دیلم و سلجوق که همه دلیر و جنگجو

وجگردار بودند به چنبر اسلام داخل می شدند پس برای قیام و بقای سلطنت و فرمانروائی
واجب بود که هردم خنجر بدست و شمشیر بکف باشند و ازان رو بهر سوئیکه نظر می افتاد - هر کودکی
به هیئت سرباز سلحشوری می نمود -

۲- سلاطین و امرا و اکابر بالطبع و دلیر و شجاع بودند -

۳- پایهٔ تخت شاعری دران روزگار غزنین و بلخ و سمرقند و بخارا و خوارزم بود - که قطعاً
آب و هوای آنجا با اثر سپه گری و بهادری و جهانبازی خمیر داشته و اهالی آنجا دیو پیکر
و قوی تنومند و دلیر و بلند بالا بودند و حالا هم می شوند - همین سبب ست که میان
شاعری کسانیکه به شیراز و اصفهان و یزد می مانند و شاعری کسانیکه به غزنین
و سیستان و بلخ و سمرقند و غیره آنها می بودند تفاوت عظیم می نماید - زیرا که مقامات اوّلین
در آب و هوا لطافت و نظافت و نزاکت داشت ازان رو اهالی آنجا هم نازک اندام
و رنگین طبع و لطیف مزاج و ظرافت پسند بودند - در کلام شعرای آنجا لازم بود که
لطافت و نزاکت و باریک خیالی و نکته سنجی یافته شود و بمقامات ثانوی ترک افغان
سکونت داشتند و ایشان وضع ساده و منش سپاهیانه و طبع درشت و دل سنگین داشتند
کلام ایشان پخته و ساده بود تا بحد تخیّل نرسیده و ممکن که این اختلاف حالت را نسبت
باختلاف قوم داده شود یعنی اختلاف اقوام ایرانی و ترکی و این اثر محدود بخیالات
نبود بل در الفاظ هم این امتیاز خیلی نمایان می شود - در زبان اصفهان و شیراز آن
نفاست و عذوبت و روانی و لطافت و رشاقت که دیده می شود آن بزبان
سمرقند و غزنی کجا -

قصاید منوچهری دامغانی

تذکرهٔ منوچهری

اسم شریفش حکیم ابوالنجم احمد منوچهری حکیمی بزرگ اندک عمر بسیار فضل با حفظ و ذکای تمام بوده - در کسب کمالات سعیها برده و از خوان فضائل مائده ها خورده - در ایام کودکی بهر گونه شعر مشکل که وی را امتحان کردندی فی البدیهه باحسن وجهی از عهده برآمدی - در فن شاعری شاگرد حکیم عنصری یا ابوالفرج سجزی بوده اما در عذوبت بیان و طلاقت لسان از استادانش بیشتر است در عهد شباب بعد از تکمیل علوم و آداب بخدمت امیر منوچهر فلک المعالی پسر امیر قابوس وشمگیر والی جرجان رسیده مداحی وی را برگزیده سبب تخلص همین شده. چون منوچهر چهره در نقاب فنا نهفته. منوچهری قصیده در مدح استاد عنصری بر قافیه نون موزون نموده بخدمتش رسید از آنجا بخدمت محمد بن محمود مشغول بوده در مجلس او منصب ترخانی داشته و در مجلس عنصری بر همه فضلا و شعرا حتی فرخی و فردوسی وغیره هم غیر از عنصری ملک الشعرا در جلوس تقدم می فرموده -

در تتبع ادب و قوانین عرب کمال حسن مقال دارد و در صنعت مسمطا اشعار غریب و مضامین عجیب از وی باقیست که احدی را چندان ابیات دست نداده وفاتش در سنه [illegible] ه اتفاق افتاده -

قصیده در صفت بهار و مدح خواجه علی بن احمد گوید

هنگام بهار است و جهان چون بت فرخار ‌‌‌ خیز ای بت فرخار بیار آن گل بی‌خار

آن گل که مر او را بتوان خورد بخوشی ‌‌‌ وز خوردن آن روی شود چون گل بربار

آن گل که مر او را بود اشجار بانگشت ‌‌‌ ز آمد شد نقش باشد ز اشجار بر اشجار

آن گل که بگردش در نحل اند فراوان ‌‌‌ نحلش ملکانند نگردد اندرو احرار

همواره بگرد گل طیار بود نحل ‌‌‌ وین گل بسوی نحل بود دایم طیار

در سایهٔ گل باید خوردن می چون گل ‌‌‌ تا بلبل قوالست برخواند اشعار

تا ابر کند سعی را یا باران بسروج ‌‌‌ تا باد بسعی در فگند مشک بخروار

آن قطرهٔ باران بین از ابر چکیده ‌‌‌ گشته سر هر برگ از آن قطره گهربار

آویخته چون رشتهٔ دستارچهٔ سبز ‌‌‌ سیمین گرهی بر سر هر رشتهٔ دستار

یا همچون زبرجدگون یک دسته سوزن ‌‌‌ اندر سر هر سوزن یک لؤلؤ شهوار

وآن قطرهٔ باران که فرو بارد بشبگیر ‌‌‌ بر طرف چمن بر دو رخ سرخ گل نار

گوئی بمثل بیضهٔ کافور ریاحی ‌‌‌ بر بیرم حمرا بپراگنده‌ست عطار

وآن قطرهٔ باران که فرود آید از شاخ ‌‌‌ بر تازه بنفشه نه بتعجیل بادرار

گوئی که مشاطه ز بر فرق عروسان ‌‌‌ ماورد همی بیزد باریک بمقدار

وآن قطرهٔ باران که چکد از بر لاله ‌‌‌ گردد طرف لاله از آن باران بنگار

پنداری تجالهٔ خروکب بدمیاست　　برگرد عقیق دو لب دلبر عیار

وآن قطرهٔ باران که برافتد به سر خوید　　چون قطرهٔ سیماب برافتاده به زنگار

وآن قطرهٔ باران که بر سوسن گوئی است　　گوئی که ثریاست برین گنبد دوار

وآن قطرهٔ باران که چکد بر گل حمرے　　چون قطرهٔ مے بر لب معشوق مے خوار

وآن قطرهٔ باران ز بر سوسن احمر　　همچون شرر مرده فرو ز شعلهٔ نار

بر برگ گل نسرین آن قطرهٔ دیگر　　چون قطرهٔ خوی بر زنخ لعبت فرخار

وآن دائره ها بستگ اندر شمر آب　　هرگه که در آن آب چکد قطرهٔ امطار

چون مرکز پرکار شد آن قطرهٔ باران　　وین دائرهٔ آب بسان خط پرکار

مرکز نشود دائره وان مرکز باران　　صد دائره در دائره گردد به یکی بار

آن دائره پرکار از آن جا بجنبد　　وین دایره در جنبش بس آرده رفتار

هرگه که از آن دایره انگیزد باران　　وز باد در آن چین و شکن خیزد هر بار

گوئی علمی از سقلاطون سپید است　　از باد جنبیده متحرک شده بسیار

وانگاه که فرو بارد باران بقوّت　　گیرد شمر آب دگر صورت و آثار

گردد شمر آبدون چو یکی دام کبوتر　　دیدار زبس حلقه بسی بیهیں منقار

چون آهن سوده که بود بر طبقی بر　　در زیر طبق مانده ز مقناطیس و حجار

این جو سه معنبر برین آب مصندل　　بیش در آن بار خدا سه که همه احرار

گوئی که همه جو سه گلاب ست و حریق ست　　خوب ست بدیدار و بلیغ است بکردار

زین پیش گلاب و عرق و بادهٔ احمر — در شیشهٔ عطّار بد و در خم خمّار

از دولت آن خواجه علی بن محمد — امروز گلابست و رحیق است و انهار

آن سیّد سادات نه ماند که نخواهد — شاعر ز بخشش ز خداوند خود استغفار

از تیغ چه بالا بکند موی بدو نیم — وز چرخ به تیره بکند کوکب سیّار

گر ناوکی اندازد و عمداً بنشاند — پیکان به پسین ناوک و در پیشین سوفار

ای بار خدایی که همه بار خدایان — دادند به آل و شرف و گوهرت اقرار

هم گوهر تن داری و هم گوهر نسبت — مشکست پدید آنجا که بود آهوی تاتار

از مردم بد اصل نخیزد هنر نیک — کافور نخیزد ز درختان سپیدار

یاقوت نه باشد عجب از معدن یاقوت — گلبرگ نباشد عجب اندر مه آذار

جبّار تری چون متواضع تر باشی — باشی متواضع تر چون باشی جبّار

الحق که سزاوار تو بودستی ریاست — وایزد برسانیده سزا را بسزاوار

انگشتری جم بر سید است بجسم باز — وز دیو نگون اختر برده شده آوار

جبّار همه کار بکام تو رساند — بادات شب و روز خداوند نگهدار

در مدح سلطان مسعود غزنوی

ابر آذاری برآمد از کنار کوهسار — باد فروردین بجنبید اندر میان مرغزار

این یکی گل برد سوی کوهسار از مرغزار — وان گلاب آورد سوی مرغزار از کوهسار

خاک پنداری بجاه مشتری آبستن ست — مرغ پنداری که هست اندر گلستان شیرخوار

این یکی گویا چرا شد نار سیاه چون مسیح — وآن دگر بی شوی چون مریم چرا برداشت بار

ابر دیبا دوز دیبا دوزد اندر بوستان — باد عنبر سوز عنبر سوزد اندر لاله زار

وآن یکی سوزد ندارد آتش و مجمر پدید — وآن یکی دوزد ندارد رشته و سوزن بکار

نافهٔ مشک ست هر یک آن بگذری در بوستان — دانهٔ درّ ست هر یک آن بنگری در جویبار

آن یکی درّی که دارد بوی مشک تبتی — وآن دگر مشکی که دارد رنگ درّ شاهوار

چنگ بازان ست گویا شاخک شاه سپرم — پای بطّان ست گوئی برگ بر شاخ چنار

این برنگ صعوه کرده پا بهارا سبز فام — وآن بمشک ناب کرده حلّه هائی مشکبار

ژالهٔ باران زده بر لالهٔ نعمان نقط — لالهٔ نعمان شده از ژالهٔ باران نگار

این چنین نارے کجا باشد بزیر نار آب — وآن چنان آبے کجا باشد بزیر آب نار

بیخته برگ سمن بر عارضین شنبلید — ریخته برگ بنفشه بر رخان جلّنار

این چو روی سرخ گشته از سر دندان کبود — وآن چو روی زرد کرده بر رخ زرگان نثار

سوسن آزاد و شاخ نرگس بیمار خفت — نرگس خوشبوی و شاخ سوسن آزاد بار

این چنین زرّین نمکدان بر بلورین مائده — وآن چنان چون غلاف زر سیمین گوشوار

صلصل باغی بباغ اندر همی گریه بدرد — بلبل راغی براغ اندر همی ناله بزار

این زند بر چنگهای سوزیان پالیزیان — وآن زند بر نایهائی لوریان آزادوار

زرد گل بیخی نهاده روی را بر نسترن — نسترن بیخی گرفته زرد گل را در کنار

این چو سیمین چشم و بر روے بسته زرین چشم بند　　وآن چو سیمین گوش و اندر گوش زرین گوشوار

ابر بینی فوج فوج اندر هوا در تاختن　　آب بینی موج موج اندر میان رودبار

این چو روز بار لشکر پیش میر میرزاد　　وین چو روز عرض پیلان پیش شاه شهریار

خسرو عادل که هست آموزگارش جبرئیل　　کرده رب العالمینش اختیار و بختیار

این نکردش اختیار الا بحق و راستی　　آن نبودش جز بخیر و جز بعدل آموزگار

دولت سعدش ببوسد هر زمانے آستین　　طائر میمونش باشد هر زمانے خواستار

این و هر هژده لشکرے بے حساب و بے عدد　　وآن کند عهده بملکے بے کران و بے شمار

چون زند بر مهرهٔ شیران دبوس شصت من　　چون زند بر گردن گردان عمود گاوسار

این کند بر دوش گردان گردن گردان چو گرد　　وان کند بر پشت شیران مهرهٔ شیران شیار

آهنین رخش چو آید بر دل پولاد پوش　　نه منی تیغش چو آید بر سر خنجر گزار

این بدرّد ترک روئین را چو هیزم را تبر　　وآن شود در سینه جنگی چو در سوراخ مار

هر زمان حکمش فرستد پادشاه قیروان　　هر نفس باجش فرستد شهریار قندهار

این همی گوید که دارم مملکت از تو عاریت　　وآن همی گوید که دارم دولت از تو مستعار

اختیار دوست او چون دوست چون و بے ریا　　اعتقاد رائے او عدل است عدل بے عوار

این نکرد الا بتوفیق ازل این اعتقاد　　آن نکرد الا بتائید ابد این اختیار

رایت منصور او را فتح باشد پیشرو　　طالع مسعود او را بخت باشد پیشکار

این مراد عاجلش حاصل کند بے اجتهاد　　وآن هوائے آجلش حاصل کند بے انتظار

تا ملک را در حجاب آسمان باشد سکون | تا فلک را در عنایه آسمان باشد مدار
این کمالِ ملک او جوید به سعادت اقتران | وآن دوام عمر او خواهد بخیر از کردگار
دستِ او خالی نه خواهد ماند ماهی هفت صد | پای او خالی نخواهد بود سالی صد هزار
این ز عالی گاه و عالی مسند و عالی رکاب | آن ز مشکین جعد مشکین باده و مشکین عذار

مسمّط

حکیم منوچهری در صفت مسمّط مضامین بدیع و ابیات رفیع دارد تسمیط در لغت بر شتر اک زین چیزی بستن است و در اصطلاح شعر گفتن چنانکه چهار قافیه متماثل آورده شود و آنچه از شعر مسمّط تعریف کرده اند آن است که درین زمان مسجّع خوانند و آنچه مسمّط خوانیم که حکیم فرخی دو قافیه مانند هم آورده و بیتی مختلف و حکیم منوچهری پنج قافیه آورده مانند و یکی بدیگر قافیه در تمامت آن نظم آن قافیه را رعایت کند۔

در مدح امیر الامرا اختیار

آمد نوروز و هم از بامداد | آمدنش فرخ و فرخنده باد
باز جهان خرم و خوب ایستاد | مرو زمستان و بهاران بزاد

ز ابر سیه روی سمن بوی زاد
گیتی گردیده چو دار القرار

روی گل سرخ بیاراستند | زلفک شمشاد بپیراستند
کبکان بر کوه به تک خاستند | بلبلگان زیر و ستا خاستند

فاختگان همپر میناستند

نای زنان بر سر شاخ چنار

لاله بشمشاد بر آمیختند　　ژاله بگلزار در آویختند

بر سر آن مشک فرو بیخته‌اند　　وز بر این در فرو ریخته‌اند

نقش تماثیل برانگیختند

از دل خاک و دو رخ کوهسار

قمریگان نای بیاموختند　　صلصلگان مشک تبت سوختند

تذروگان شمع برافروختند　　سرخ گلان یاقوت اندوختند

سروبنان جامهٔ نو دوختند

زین سو و زان سو لب جویبار

طوطیگان برگ گلان تاختند　　آهوگان گوش برافراختند

گورخران سینه‌ها ساختند　　زاغان گلزار بپرداختند

بیدگان در پی قدها تاختند

در پی ترکان چگل و قندهار

باز جهان خرم و خوش یافتم　　زی سمن و سوسن بشتافتم

زلف پری رویان بر تافتم　　دل ز غم هجران بشگافتم

خوب‌تر از بوقلمون یافتم

بوقلمونیہا در نو بہار

پیکر در پیکر پنگاشتیم   لالہ بر لالہ فرو کاشتیم
گیتی را چون چمن انگاشتیم   دست بیاقوت ترا انباشتیم
باز بہر گوشہ برافراشتیم
شاخ گل و نسترن آبدار

باز جہان گشت چو خرّم بہشت   خوید و مید از دو بنا گوش کشت
در بر آب فرزہ ور روے کشت   گل بگل و ِل بگل اندر سرشت
بادِ سحر گاہی ار دمی بہشت
کرد گل و گوہر بر ما نثار

صحرا گوئی خورنق شدہ است   بستان گوئی ستبرق شدہ است
بلبل ہم طبع فرزدق شدہ است   سوسن چو دیبۂ ازرق شدہ است
بادۂ خوشبوے مروق شدہ است
پاک تر از آب قوی تر زنار

مرغ نہ بینی کہ چہ خواند ہمی   میغ نہ بینی کہ چہ راند ہمی
دشت نہ بینی کہ چہ ماند ہمی   دوست نہ بینی چہ ستاند ہمی
باغ بستان را بنشاند ہمی
بر سمن و نسترن لالہ زار

من بروم و نیزه بهارے کنم — بر رخش از ره مژگان نثارے کنم
بر سرش از درد خمارے کنم — بر تنش از شعر شعارے کنم
وین همه راز و دثارے کنم
پیش امیرالامرا روز بار

بار خدایے کہ بہ توفیق بخت — بر ملک شرق عزیز بست رخت
مہر ہمی بر کشدش تخت تخت — و آخر کارش بدہد تاج و تخت
اندک اندک سر شاخ درخت
عالی گردد بمیان مرغزار

ایزد و تیغش سبب ضرب کرد — قطب ہمہ شرق و ہمہ غرب کرد
تا پدرش کنیت او حرب کرد — بیکہ شد و با ملکان حرب کرد
از لطف و آن سخن چرب کرد
خلق جہان طالبش و دوستدار

از کرم و ہمت والاے او — کس نشنیدست زلبش لاے او
فر خداے ہمہ الاے او — ہست بر آن قالب و بالاے او
صورت او زیب زیباے او
ہست چنان ماہ درخشندہ یار

مہتر از روغ مہ سیمر تنش — تر شود و بہانے سمند زیر تنش

کردہ ظفر مسکن در مسکنش — بستہ وفا دامن در دامنش

خلق ندانم بہ سخن گفتنش

در ہمہ گیتی ز صغار و کبار

ہمتش از چرخ ہمی بگذرد — رایش در غیب ہمی بنگرد

ہیبت او چنگل شیران ورد — دولت او سعد ابد پرورد

بخششش ہر روز ہمی آورد

قافلہ نعمت را بر قطار

تا گل خودروے بود خوب روے — تا شکن زلف بود مشکبوے

تا بت کشمیر بود جعد موے — تا زن بدمہر بود جنگجوے

تاز بر سرو کند گفتگوے

بلبل خوشگوے بآواز زار

عمر خداوندم پایندہ باد — روز طرب آیندہ باد

بخششش ہر روز فزایندہ باد — دستش ہر گاہ کشایندہ باد

رایش از زنگ زدایندہ باد

مملکت او را بحق کردگار

احوال مقدم الشعرا حکیم رودکی

در باب تذکرہ در اسم و کنیتش خیلے اختلاف دارند۔ صاحب ہفت اقلیم اسم و کنیتش را فریدالدّین ابو عبداللہ محمد رودکی نوشتہ۔ بعضے نامش محمد کنیتش ابوالحسن دانند۔ بعضے عبداللہ گفتہ اند۔ بعضے گویند ابو عبداللہ کنیت دانسته و جعفر بن محمد نام۔

وجہ تسمیہ رودکی۔ صاحب ہفت اقلیم تولّدے را از رودک سمرقند نوشتہ۔ بعضے گویند رودک قریہ از نسف بودہ کہ نسف را نخشب و قرشی ہم خوانند۔ برخے رودک را از اعمال بخارا دانستہ اند ازین جہت او را رودکی گویند۔ بعضے گویند بسبب نواختن رود اورا رودکی خواندہ اند۔ در ہفت اقلیم مسطور است کہ "فریدالدّین ابو عبداللہ محمد از نوادر فلکی بودہ و در زمرۂ انام از عجایب ایّام۔ از مادر نابینا پیدا شدہ و در ہشت سالگی قرآن را تمام حفظ نمودہ باز بہ قرات و تجوید پرداختہ و در ان پایۂ کمال بدست آوردہ بعد ازان بہ شعر رغبت نمودہ"۔ و باایں حال کسب کمالات نمودہ و جمیع علوم و فنون متداولہ اکتساب کردہ چنانکہ در بینش و دانش شہرہ و از ہمہ علوم بابہرہ آمدہ او را حق سبحانہٗ تعالےٰ آوازے خوش و صوتے دلکش عنایت فرمودہ بود در آخر بہ مطربی افتادہ و بربط و رود بیاموخت و آں را نیکو می نواخت بل کارش در نوازندگی بجائے رسید کہ آب دستش در مقام نواختن ہم خاک ملال بباد دادے و ہم آتش در جگر کدورت زدے۔ شعر دلجو ساختے و سرود باثر گفتے و بحسن صوت و موسیقی معروف و بصفات حسنہ کہ ندیمان سلاطین را شاید موصوف بودہ بروزگار امیر نصر بن احمد بن اسمٰعیل

امیر خراسان و ماوراء النهر که شاهی هنرمند و هنر پرور بوده ظهور کرده - چون آوازه رودکی باطراف و اکناف رسید امیر نصر به قربت خویش او را مخصوص گردانید و به ندیمی خاص اختصاص بخشید - و همّت بر تربیتش برگماشت و او را چنان بنواخت که صاحب ثروت وافی و دولت کافی شد - دو صد غلام زرین کمر بار و سے چون قمر داشت و چهار صد شتر بار از سفر بود در اسفار بر می داشت اگرچه امیر عنصری و معزی در زمان خود بین الشعرا صاحب شوکت اعرا بودند بیاد ثروت و سامان وے شبها به حسرت می غنودند -

امیر نصر رودکی را صلۂ نظم کتاب کلیله و دمنه چهل هزار درم نقره انعام فرموده - عنصری گفته است ؎

چهل هزار درم رودکی ز مهتر خویش عطا گرفت به نظم کلیله و دمنه

حمدالله مستوفی در تاریخ گزیده آورده است که امیر نصر بن احمد را چون ملک خراسان مسلّم شد و به دار الملک هرات رسید باد شمال و هوائے اعتدال آن شهر جنّت مثال امیر را ملایم طبع افتاد نوبهار سرخس و تموز کهسار بادغیس و خزان پرنعمت هرات و حوالی شهر مشاهده می کرد - امیر را دار الملک بخارا که تختگاه اصلی آن خاندان است از خاطر محو شد امرائے دولت و ارکان حضرت سلطنت را چون وطن و مسکن و ضیاع و عقار از قدیم الایّام در بخارا بود و از مکث امیر در هرات ملول شدند و به هیچ حیله امیر قصد بخارا نمی کرد - استعانت به استاد رودکی بردند تا امیر را در مجلس انس بر عزیمت بخارا تحریص کند و مال عظیم استاد را نقبل کردند روزے امیر را در مجلس شراب ذکر نعیم بخارا و هوائے آن ملک جنّت مثال بر زبان گذشت استاد رودکی بدیهه این ابیات نظم کرده بعرض رسانیده ؎

بوی جوی مولیان آید همی | یاد یار مهربان آید همی
ریگ آموی و درشتی های آن | زیر پایم پرنیان آید همی
آب جیحون با همه پهناوری | خنگ ما را تا میان آید همی
ای بخارا شاد باش و شاد زی | شاه سویت میهمان آید همی
شاه ماه است و بخارا آسمان | ماه سوی آسمان آید همی
شاه سرو است و بخارا بوستان | سرو سوی بوستان آید همی

این قصیده خیلی طویل الذیل است۔
گویند که امیر را این قصیده چنان بخاطر ملایم افتاد که موزه در پا ناکرده سوار شد و عزیمت بخارا کرد۔
دولت شاه گفته "عقلا را این حکایت بخاطر عجیب می نماید که این نظم ست ساده از صنایع و بدایع و متانت عاری چه اگر درین روزگار سخنوری این نوع سخن در مجلس سلاطین و امرا عرض کند انکار همگنان بشنود۔ امّا می شاید که چون استاد را در ادوار موسیقی وقوفی تمام بوده قولی و تصنیفی ساخته باشد و بآهنگ اغانی و ساز این اشعار را عرض کرده و در محل قبول افتاده باشد۔ القصّه استاد را انکار نشاید کرد به مجرد این سخن بلکه او را در فنون علم و فضائل وقوف ست"
عروضی سمرقندی در چهار مقاله گفته "هنوز این قصیده را کسی جواب نگفته است که مجال آن ندیده اند که ازین مضایق بیرون توانند۔"
امیر معزّی حسب فرمایش سلطان سنجر در جواب این قصیده قصیده پرداخته

مطلعش این ست ع

برستم از ناز تدبیرات آید همی   زین ملک از اصفهان آید همی

وفاتش در سال سه صد و چهار اتفاق افتاده

استاد رودکی خیلے عظیم الشان و مقبول خواص و عوام بوده- نقل ست که چون رودکی در گذشت دو یست غلام بهمراه ترک گذاشت- قیاس احوال دیگر ازین توان کرد چنانچه خود رودکی گفته ست

دردا و حسرتا که مرا دور روزگار   بے آلت و سالح نمود راه کاروان

چون دولتے نمود مرا بخت فزود   بے گردلت شگفته نموده است کار آن

رودکی شاعرے بود خیلے پرگو- تعداد ابیاتش بیک لک شمرده شده چنانکه شاعرے گفته ست

شعر او را بر شمردم سیزده ره صد هزار   هم فزون آید اگر چونانکه باید بشمری

دیوانش به طهران و بمبئی چاپ شده- در تمدن ایرانی مسطور ست که عدد اشعار رودکی هزار هزار سه صد و بست بیت بوده و در بعضے نسخ آمده که اشعار وے صد دفتر بوده-

بلحاظ مضامین دائره شاعری رودکی خیلے وسعت دارد یعنی واقعه نگاری- خیال بندی- موعظت و نصیحت- عشق و محبت- مدح و ثنا- صنایع بدایع همه دران یافته می شود و آن هم بدرجه کمال- رودکی نخستین کسے ست از شعراء فارس دیوانش را مدون نموده- در دیوانش قصیده و غزل و رباعی و مثنوی و قطعه و مرثیه از اصناف سخن موجود است- و بایجاد بیشتر اصناف سخن را بچو غزل و رباعی و غیر آن نسبت بدو کنند- اعتراف کمال سخنوری رودکی همه اساتذه نام آور کرده اند-

شہید بلخی کہ معاصر و در شاعری ہمپایہ وے بودہ گفتہ ست ؎

بہ سخن ماند شعر شعرا — رودکی را سخنش تلو نباست
شاعران را خہ و احسنت، مدیح — رودکی را خہ و احسنت ہجاست

عنصری گوید ؎

غزل رودکی وار نیکو بود — غزل ہائے من رودکی وار نیست
اگرچہ بکوشم بہ باریک وہم — درین پردہ اندر مرا بار نیست

معروف بلخی ؎ از رودکی شنیدم سلطان شاعران۔

دقیقی ؎

کرا رودکی گفتہ باشد مدیح — امام فنون و سخنور بود
دقیقی مدیح آورد نزد او — چو خرما بہ سوئے ہجبور بود

نظامی سمرقندی در جواب کسیکہ بر سخنوری رودکی اعتراض کردہ می نویسد ؎

اے آنکہ طعن کردی در شعر رودکی — این طعن کردن تو از جہل و کودکی ست
کانکس کہ شعر داند، داند کہ در جہان — صاحب قران شاعری استاد رودکی ست

قصیدہ۔ ۱۔ طریقہٴ کہ رودکی برائے قصیدہ قرار دادہ تا امروز بر پاست یعنی در ابتدا تشبیب یا ذکر بہار و خزان وغیرآن آوردن باز گریز بمدح ممدوح کردہ ستایش جود و سخا عدل و داد و شجاعت و دلیری آن نمودن باز بہ دعا پرداختن۔

۲۔ رودکی جملہ قصاید صنعت ترصیع بکار بردہ۔ و تا ششم صدی ہمہ شعرا را انداز عام ہمیں بودہ۔

۳۔ کمال معیار حسن قصیدہ گریز تشبیب است کہ گفتہ گفتہ ذکر ممدوح چنان درمیان آید کہ از سخنے سخنے دیگر خاستہ و چنان دانستہ نشود کہ بہ قصد و ارادہ مدح ممدوح آغاز کردہ شدہ۔ قصاید رودکی بیشتر گریز ہا بدین گونہ دارند۔

درین قصیده احوال خزان نوشته گوید ؎

باد خوارزمی کنار باغ پر دینار کرد | چون کنار زائران را کرد دست پادشا

پس از ستایش باغ گفته ؎

یار من گفتا بهشت است ای شگفت این باغ نیست | گفتم این باغیست خرّم چون بهشت کردگار
آن بهشت ناپدیدست این بهشت هستی عیان | این نقد است آن نسیه آن نهان این آشکار
آن مکافات نماز است این مکافات مدح | آن عطائے کردگار است این عطائے شهریار

۴- در بعض قصاید التزام امورے کرده که کسے تتبع آن ننموده. مثلاً قصیدهٔ به سی و سه بیت گفته که هر بیت آن مطلع است ؎

نه دانی ادر هجرا بت مرا زان زار گردانی | و گر زارم نگردانی به داغ هجر گردانی

۵- مضمون آفرینی- با آنکه در عصر رودکی آغاز شاعری فارسی بوده- امّا رودکی اکثر مضامین نو آورده-

۶- واقعه نگاری- تصویر حالت یا واقعه کشیدن عنصرے ست از عناصر شاعری در قصاید عنصری این عنصر بهر جا نمایان است-

۷- مدایح آن درجهٔ اعلیٰ دارد و دران خیال آفرینی هم یافته می شود-

۸- بیشتر تشبیهات و استعارات نو و مفرد آورده-

۹- در اخلاق و مواعظ نکات دقیقه بحسن ادا بیان کرده-

قصاید ظهیر فاریابی

ملک الکلام ظهیر الدین بن طاهر ابن محمد فاریابی مدّاح اتابک ابوبکر و طغان شاه و قزل ارسلان از تلامذهٔ رشید سمرقندی- به شیرین کلامی و نازک خیالی و فضل و کمال یکتاے روزگار از زمرهٔ دور متقدمین- و معاصر

خاقانی و انوری بود۔ در فلسفه و ریاضی مهارتے کامل داشت ازان رو او را
صدر الحکما می گویند۔
ظهیر نخستین از فاریاب به نیشاپور آمد و خدمت سلطان طغان شاه گزید۔ پس ازان
بطریقِ سیاحت به اصفهان وارد شد۔ لیکن عبداللطیف خجندی قاضی القضاة آن
دیار بدو التفاتے نه کرد۔ ازان رو در آنجا اقامت نه نمود۔ و به آذربایجان رفته
ملازمت درگاهِ قزل ارسلان اختیار کرد و صلهٔ ستایشگری از وے خیلے مال و منال
یافت۔ امّا حسودان نتوانستند که عروجش ببینند۔ میان بازار وے بستند۔
دل او را از نظر قزل ارسلان انداختند۔ لاجرم ازان جا گریخت۔ و رُو به دربار
اتابک ابوبکر محمد نصرة الدّین آورد۔ اتابک ابوبکر چنانکه بایست قدرش
افزود و پایه اش بلند گردانید۔ و از مال و متاع او را مالامال ساخت۔ در پایان
عمر رو از دنیا برتافت۔ و گوشهٔ عزلت گزیده به طاعت و عبادت پرداخت۔
و در تبریز رحل اقامت انداخت۔ در سال ۵۹۸ھ رخت هستی بر بست۔ و مزار
گور آن را مقبرة الشعرا هم می گویند به پهلوے خاقانی خفت۔

موازنهٔ ظهیر فاریابی و انوری

دولت شاه باتفاق افاضل و اکابر سخن ظهیر را نازک تر و باطراوت تر از سخن
انوری گوید۔ صاحب مجمع الفصحا او را شاعر بلیغ گفته۔ کلام انوری سلاست و
فصاحت و روانی و بلندی معانی دارد۔ سخن ظهیر هم درین باب همپایش رفته۔
بهرهٔ انوری متانت و جزالت و خیالات عالیه آمده۔ و ظهیر (از شیرینی) ادا و
نازک خیالی و شوخی بیان حظّ تمام دارد۔ لهٰذا ابیات انوری بمقابلهٔ ظهیر
کمتر آمده۔ از لوح اشعار هر دو قوتِ تخیّل بلندی و پستی آشکار است۔

الّا قوت تخیل ظهیر همواره هموار۔ بالجمله علو خیالات انوری را و حسن اسلوب ظهیر را مسلم دارند۔

در مدح ملک نصرة الدین۔ و تهنیت نشستن بر مسند ابوبکر بن محمد

سپیده دم چو زند ابر خیمه در گلزار　　گل از سراچهٔ خلوت رود بصفّهٔ بار

ز اعتدال هوا حکم جانور گیرد　　اگر به نوک قلم صورتش کند نگار

نوای خارکن از عندلیب نیست عجب　　که دست سرو کارش نبود جز با خار

چه حالتی است که مرغان همی زنند نوا　　چه موجبی است که گلها همی کنند شمار

هنوز سرو سهی در نیامده است برقص　　چرا بدست زدن خوش آمده است چنار

عروس باغ مگر جلوه می کند امروز　　که باد غالیه سای است و ابر لؤلؤ بار

کلیم وار ز شاخ درخت بلبل را　　فروغ آتش گل کرد عاشق دیدار

هنوز نا شده سوسن ز بند مهر آزاد　　دراز کرده زبان چون مسیح در گفتار

چمن هنوز عجب از شیر ابر نا شسته　　چو شاهدان خط سبزش دمیده گرد عذار

فتاده نرگس رعنا بخواب مستی سر　　هنوز نا شده از چشم او نشان خمار

جهان بدین صفت از خرمی مجلس شاه　　درست چنانکه در اثنای سال فصل بهار

خجسته مجلسی است سپهر هیئت که مطلع او　　بتابد از اختر عصمت ستاره صد بار

زمین ز انجم و اشکال نظریان در وی　　همیشه منتظر آنکه پیر نوای مرو دیدار

کمینه گمان نبرد در حریم حضرت او　　که از جهات ثلاث است پدید آزار

زمانه نعرهٔ تحسین زند چو مدحت شاه — بگوشش اور سد از لفظ راوی اشعار

برسم خدمت و طاعت بجای سرهنگان — ملوک صف زده بر درگهش یمین و یسار

نشسته خسرو روی زمین بطالع سعد — فراز مسند شاهنشهی سلیمان وار

خدایگان ملوک زمانه نصرة الدین — که مهر و ماه بفرمان او کنند مدار

جهان گشای ابوبکر بن محمد آنکه — بیک پیاده کند دفع صد هزار سوار

ز خاک مجلس او بوی خلد می آید — چنانکه نکهت عنبر ز طبلهٔ عطار

درین چنین سره وقتی کس آنچنان مجلس — به اختیار ندارد تو این سخن بگذار

زمانه تهمت بد خدمتی نهاد مرا — که شد ز درگه فرمانده جهان بیزار

کسی که او نه بود آگه از عقیدهٔ من — گر این سخن شنود باورش کند ناچار

مرا چو شیفتگی علم است و آن علامت جهل — کنون کجا برم این ننگ چون کشم این عار

مجال صبر کجا ماندم چو در حق من — زمانه بر سر باطل نماید این اصرار

طمع مدار که کفار بشکنند صلیب — بس است این که نبندند مومنان زنار

جهان پناها! امروز در زمانه توئی — که روزگار به عهد تو دارد استظهار

فلک ز جاه تو افراشت پشت بر مسند — ستم ز عدل تو آورد روی در دیوار

زمانه دست ترا داد ضامن ارزاق — ستاره تیغ ترا یافت قاطع اعمار

عیار مرکب تو کیمیای معتبر است — که گشت سکهٔ خورشید ازو تمام عیار

کسی که هیچ قبول تو یافت در عالم — بچشم همت وی هست ملک ری بس خوار

قرار چون بودم در فراق حضرت تو   هنوز کار مرا با فلک نداده قرار

ز صد نهال که در باغ عمر بنشاندم   یکی هنوز ز تخمش نیامدست به بار

زمانه تا ندهد داد فضل و دانش من   چگونه دست بدارم ز دامنش زنهار

چه وقت عزلت و هنگام انزواست مرا   نرانده زود ز تیغ زکست سپهر دوّار

هنوز پیش رکابم نبرده بر سر دوش   بجای غاشیه گیتیست ماه غاشیه دار

هنوز از پس پشتم حمایل جوزا   نکرده بر سر شمشیر نیکوان ایثار

سر از بساط شهنشه چگونه برگیرم   نعوذ بالله بیزارم از چنین سروکار

بدان خدای که ذرات آسمان و زمین   همی کنند به پاکی ذات او اقرار

بدان قدیم که در عهد اولیت او   جهان نبود و نبود از جهانیان آثار

چو آسمان و زمین را به نیابت خواست   یکی از این دو ندانست کفش از دستار

چو آدمی و پری را به اسطوا افکند   برآمد از دل هر یک هزار ناله زار

چنان نهفت در اطوار غیب سرّ قدر   که ره نیافت در وهم و فکرت اغیار

چنان نگاشت بر الواح عقل صورت علم   که خیره گشت در او دیدهٔ اولوالابصار

چو چتر صبح و شفق بست بر عمود افق   ترازوی شب و روز ایستاد چون طیّار

بصانعی که بیاراست باغ فطرت را   بحسن قامت چون سرو و روی چون گلنار

بمبدعی که در اجزای سینهٔ خاک تعبیه کرد   دل خدای‌شناس و زبان شکرگزار

بدان جواد که چون ابر باد دستی را   وجوه چرخ دهد سالها به یک ادرار

بدان کریم که چون باد خاکساری را — کند بشعر امداد و لطف در اشعار

بدان غفور که دریکها نقش فرو شوید — هزار نامهٔ عصیان به آب استغفار

بدان کریم که گر حصر نعمتش طلبی — شمار آن نتوان کرد تا بروز شمار

چو دست حکمت او بر کشد سجل وجود — نه از دیار نشان ماند و نه از دیار

چو خطبهٔ لمن الملک بر جهان خواند — برون برد ز دماغ جهانیان پندار

بدان زلازل هیبت که در شبانگه عمر — کند ز مستی غفلت نفوس را هشیار

بدان منادی عزت که در سحرگه حشر — کند ز خواب عدم کائنات را بیدار

به تحفهای کرامت که از دریچهٔ غیب — در افگنند مهیا بدامن اخیار

به جذبهای عنایت که در مقابل آن — بنیم ذره نسنجد بضاعت ابرار

به گنج نامهٔ حکمت که سر تاویلش — کسی نداند بیرون ز عالم الاسرار

به مهر درج نبوت که آن ودیعت را — نبود درج امینی چو احمد مختار

هنوز صبح رسالت نکرده بود طلوع — که کرد عکس جبینش جهان پر از انوار

بدان سکینهٔ عصمت که کرد خرسندش — به پرده داری یک عنکبوت بر در غار

بدان همای سعادت که رحمت ازلی — فگنده سایهٔ او بر مهاجر و انصار

بحرمت قدم صدق آن جوانمردان — که کس نبرد پریشان سبق درین مضمار

بنور طلعت خسرو که آسمان گستاخ — نظر بروی نتواند گماشتن ز وقار

بچار بالش قدرش که بهر او زده اند — دو سایبان سپید و سیاه لیل و نهار

بدان بلارک گوهرفشان که در کف شاه — بسان شعله نار است در میان بحار

بدان سمند زمان سرعت و زمین پیمای — بدان کمند سپهر افکن و ستاره شکار

بحق این همه سوگندها که ادا کردست — بر آسمان و زمین حمل آن بود دشوار

که چشم من بجهان آن زمان شود روشن — که از آستانهٔ شه بسترم بسرمه غبار

خدایگانا گر کشف حال من بکنی — ز صد هر چه نمودم یکی بود ز هزار

ورای ترا همه مشرق و غرب نظر چشم — که خاک تو وه خالی ندارد این مقدار

ز خدمت تو چه شاغل بود مرا بجهان — کدام خویش و تبار و کدام ملک و عقار

نصاب مایهٔ من دانش است هی واثق — که این متاع نیرزد بسوی در این بازار

ز حضرت سبب غیبتم همین بوده است — که بوده ام بدل آزرده و بتن بیمار

چه داغها که ز چشم نشسته بر سینه — چه اشکها که ز چشم دو دیده بر رخسار

هنوز در نظرم آن مانده ام که چون آشفته — ز موج حادثه کشتی عمر من بکنار

اگر ز خوف و رجا [illegible] — [illegible]

هر آنچه از حکایت بسیار و شکر [illegible] — اگرچه می نکنم [illegible] بسیار

میان عالم و جاهل [illegible] — [illegible]

قدم ز دایره بیرون نمی نهم آخر — بسر بگیرم و جهان گشته گیر چون پرگار

بروز درس ثنای تو می کنم تعلیم — بشب وظیفهٔ مدح تو می کنم تکرار

بسوی سدره زمین مرغ طاقتم نپرد — که رقعهٔ نپرد از درجات [illegible]

درازمی شود این ماجرا و می ترسم — که از ملامت خاطر کسی کند انکار
ز مهر خسرو ازین بیش و عائی دائم — که باو ثنا آید از جاه و عمر برخوردار

۲- در مدح مظفر الدین قزل ارسلان

شرح غم تو لذت شادی بجان دهد — ذکر لب تو طعم شکر در دهان دهد
طاؤس جان بجلوه در آید ز خرمی — چون طوطی لبت بحدیثی زبان دهد
خلقی ز پرتو تو چو پروانه سوختند — کس نیست کز حقیقت رویت نشان دهد
زلفت بجادوئی ببرد هر کجا دلیست — وانگه بچشم و ابروی نامهربان دهد
هندو ندیده ام که چو ترکان جنگجوی — هرچه آیدش بدست به تیر و کمان دهد
جز زلف و چهرهٔ تو ندیدم که هیچ کس — خورشید را ز ظلمت شب سایبان دهد
مقبل کسی بود که ز خورشید عارضت — هجران تو بسایهٔ زلفت امان دهد
گر در زخم بخندی بر من منه سپاس — کین خاصیت همی رخ چون ارغوان دهد
وقت است اگر لب تو به سیم مزوری — بیمار عشق را شکر و ناروان دهد
ما چشم و آب دیده که سقای کوی دوست — صد مشک ازین متاع بیکتای نان دهد
آن بخت کو که عاشق رنجور قوتی — با این دل ضعیف و تن ناتوان دهد
وان طاقت از کجا که صدای زرودول — در بارگاه خسرو خسرو نشان دهد
فریاد من ز طارم گردون گذشت و نیست — امکان آنکه زحمت آن آستان دهد

نُه کرسی فلک نهد اندیشه زیر پای — تا بوسه بر رکاب قزل ارسلان دهد
در موضعی که چون وهم روح القدس زند — نصرت همای رایت او را روان دهد
تیغش ز کلهٔ سر بی مغز دشمنان — نسر سپهر را چو هما استخوان دهد
بیرون ز کائنات برد صد هزار سال — سیمرغ وهم تا ز خیالش نشان دهد
در برگ ریز عمر عدو صرصر اجل — نوروز را طبیعت فصل خزان دهد
اطراف باغ معرکه را تیغ آبدار — از خون کشته رنگ گل ارغوان دهد
تردامنی دشمنش از روی خاصیت — رنگ از برون چو جوشش بر گستوان دهد
راه نجات بسته شود بر عدو چنانکه — مرگ از حذر عنان بره کهکشان دهد
هر سرگرانی که کند خصم او به عمر — بازوش وقت حمله به گرز گران دهد
ای خسروی که حفظ تو هنگام اهتمام — گوگرد را ز صولت آتش امان دهد
هر جا که رایت از در تدبیر در شود — تقدیر برده سادهٔ حکمش مکان دهد
پیر است چرخ و اختر بخت تو نوجوان — آن به که پیر توسن خود با جوان دهد
فرّ همای سلطنت آن را بود که حق — کش حکم تو به سایهٔ چتر آشیان دهد
هر آهنی که بر سر چوبی کنند راست — چون رمح تو چگونه قرار جهان دهد
اعجاز موسوی نبود هر کسی که — چوبی به شب ولد به ثعبان دهد
صد قرن اگر جهان بگردد شاه ملک — اقبال و برکت چو تو صاحبقران دهد
در رزم رستمی تو و در بزم حاتمی — گردون ترا عنان و قلیج ارسلان دهد

با گرز رزمی چو بہ پشتِ قزح نهد ... وز مهر کین کشتی چو بہ دستِ عنان دهد

دیگر چو تیغ با تو زبان آوری کند　　قهرت جواب او بہ زبانِ سنان دهد

در گردِ بارگاه تو کیوان شب یتاق　　تا روز بوسہ بر قدمِ پاسبان دهد

شاہا خلائق از تو عزیز و توانگرند　　دریتیم سزد کہ بدستِ جوان دهد

پوشیدہ زہرہ جامۂ زربفت و ششتری　　محتاجِ خرقہ ایست کہ در طیلسان دهد

در عهدِ چون تو شاہی کز فضلۂ سحاب　　دستورِ چرخ راتبِ دریا دکان دهد

شاید کہ بعدِ خدمتِ سی سالہ در عراق　　تا هم هنوز خسرو و مازندران دهد

تا آسمان چو کسوتِ شب را رفو کند　　گاه از شهاب سوزن و گہ ریسمان دهد

بادا شہان کہ کسوتِ عمرِ ترا قضا　　یکسر طرازِ مملکتِ جاودان دهد

دورِ متوسطین

صاحب مجمع الفصحا نوشتہ "کہ پس از سپری شدن زمانِ شعراے سلاجقہ در مرتبۂ شعر ترقی حاصل نیابد بلکہ روز بروز از مرتبۂ اعلی میل بمرتبۂ اوسطی نمود تا بہ سلمان ساوجی و امثالِ او رسید"

سببش آنکہ در اوائل این صدے از ظهورِ فتنۂ تاتار و تباہی خلافت بغداد و دیگر حوادث و انقلابات روزگار و خواطر شعرا کہ نسبتاً از دیگران چنان احساس قوی دارند کہ باندک چیزے مشتعل گردد، افسردگی درگرفت و دیگر آن کہ شاہان سلسلۂ چنگیزیان و تیموریان میلے و ذوقے بہ شعر و شاعری نداشتند ازان رو شعرا بارے بہ دربار ایشان نیافتند۔ درین

دور رزمیه شاعری فناے کلی پذیرفت - البته شاعری صوفیانه وشاعری اخلاقی خیلے ترقی کرد. مضامین اهم اخلاقی ومواعظ که شاعری فارسی وارد- عنوانات این هستند.
۱- بے ثباتی دنیا - ۲- انقلاب روزگار وبے اعتباری آن شکوه آسمان و شکایت عدم امتیاز میان نیک و بد اہل ونا اہل. ۳- ترغیب صبر وقناعت وزہد وتوکل. ۴- احسان. ۵- تواضع - ۶- حلم - ۷- سخاوت. ۸- توبه در امثال آنها.

خصوصیات دور متوسطین

شعرائے این دور باصلاح شیوه وزبان قدما پرداختند وزبان را از گران باری تلمیحات بعیده واستعارات دقیقه ومصطلحات علمیه وثقالت وغرابت الفاظ سبکبار ساختند سلاست وصفائی دادند. قصیده را کمال اسمٰعیل از ظهیر وانوری فصیح تر کرده ومضمون آفرینی را ترقی داده. سلمان ساوجی نازک خیالی را وسعت داد. سعدی قصیده را از خوشامد بیجا پاک کرد ومدح را بالنصایح ومواعظ تمام نمود. خسرو وحافظ وجامی هم قصائد گفته اند.

قصائد کمال اسمٰعیل اصفهانی

کمال الدین اسمٰعیل پسر جمال الدین عبدالرزاق کمال تخلص از اہالی اصفہان بود. بپای هم رسیده کمالے بدست آورده - چون خاندانش بستگی بحضوری داشت لهذا آن هم به ادب اشتهار داشت - وی در دانش ونظر بیگانگان مشهور و مورد توجه خاندان صاعدیه که در اصفهان منصب قضا داشتند. ستایش می نمود - بعد جلال الدین خوارزمشاه و سلطان سنجر بعضی قصائد نوشته - در پایان [illegible] گرده گوشه عزلت گزید و دست ارادت بدامن شیخ شهاب الدین سهروردی زد. [illegible] چنگیز

بدست مغولان بدرجهٔ شهادت یافته - هنگام مرگ از خون خویش این رباعی بر دیوار نوشت

دل خون شد و شرط جانگدازی این است   در حضرت او کمینه بازی این است

با این همه هیچ نمی یارم گفت   شاید که مگر بنده نوازی این است

وفاتش بیستم جمادی الاول در سال ششصد و سی و پنج اتفاق افتاده سخنوری کمال حدی است درمیانهٔ قدما و متاخرین - متانت و پختگی و استواری قدما و مضمون آفرینی و نازک خیالی و خیال بندی متاخرین دران فراهم آمده اند همین سبب که متوسطین اعتراف کمال کمال نموده - حافظ

گر باورت نمی شود از بنده این حدیث   از گفتهٔ کمال دلیلی بیاورم

کمال زبان را از گران باری استعارات دقیقه و تلمیحات بعیده و مصطلحات علمیه سبکسار گردانیده سلاست و صفائی داده و مضامین نو آفریده که بران بنای مضمون آفرینی متاخرین برپا شد - در قوافی ردیف های مشکله قصائد گفته سلاست و صفائی را در زبان ترقی داده لطافت هجو را لطافت افزوده - اول کسی است که طرح غزل را درست ریخته و دران بسادگی و صفائی رنگینی و جدت مضمون پیدا کرده - چون کمال طرز متقدمین را با طرز متاخرین مطرز ساخته و باصلاح شعر و شاعری پرداخته لهذا آن را بانی مبانی و خلاق المعانی هم می گویند-

۱- قصیده

خیر مقدم ز کجا می رسی ای باد شمال   کش خرامیدی چونست بگو چیست احوال

ناتوان شکل همی بینم و گرد آلودت   دم برافتاده و سست از اثر استعجال

از فراقم تو نیاسوده دل ما بارے   تا برآسوده از کلفت خطِ تو حال

مسرعی چون تو سبکپای ندیدم هرگز — که نه آسایش تن داری و نه رنج ملال

تو مزاجی و ز تخلیط نباشی خالی — سبب آنست که بیمار نشوی هر مه و سال

گرچه بر سفت کشی هودج خاتون سخن — از تو بی زورتر انصاف ندیدم حمّال

زلف معشوق قلم نیروی تو دادست آری — بوی خوش قوّت بیمار دهد در همه حال

شعر رکن الدّین دائم چون ترا همراه بود — منزلت بود همه ره بسر آب زلال

چه روی گرد گلستان؟ چه زنی بر گل و مشک؟ — خود برد خاک سر کوی تو دست اندر دنبال

در سرت عزم تماشای عروسست مگر؟ — کاستین کرده از عطر عبیرین مالامال

نه عروسی بتأمّل که جهانی همه روی — دوخته نوک قلم شان ز حریر سر و بال

جلوه داده مرا از تتق مشک سیاه — دختران لطف طبیعت اسباب جمال

سی و ششش حور سر بر زده از پیرهنی — همه سیمین تن و شکّرسخن و مشکین خال

دل بنظاره برین منظره دیده و دید — جان خود از پیش همی رفته به استقبال

بسر انگشت ادب معجرشان بگشودم — لعبتان دیدم ز سر تا قدم از لطف جمال

خواهرانی همه یک قامت و یک اندازه — که سعادت همه زادنشان کرده قبال

نو عروسانی دوشیزه و پاکیزه که بود — زهره شان گوی گریبان مه نو خلخال

نور تحقیق درخشان ز معانی دقیق — همچو خورشید که پیدا کند از جرم هلال

دست ادراک چو بازید بدلشان فکرت — خود چگویم که چها کرد بناز و غنج و دلال

همه شان تر شده از بسکه نهادم بر چشم — خود بود آفت خوبان همه از عین کمال

شاد باش ای سخن قدوهٔ ارباب هنر ‏ ‏ که ترا هست بجز بر قلمت سحر حلال

گر تو دعوی داری شعر تو معانی دارست ‏ ‏ دعوی فضل ترا معنی یارست و کمال

در نگارستان دیدی شکرشان شعر ‏ ‏ خط و معنی ترا دیدم هم زان منوال

تا ز انوار ضمیر تو قلم وزن برد ‏ ‏ به شبیخون معانی بزد خیل خیال

مردم چشم منی زانکه ترا نادیده ‏ ‏ همه عالم بتو می بینم ای خوب خصال

گر کسی شعر تو بر صورت بیجان خواند ‏ ‏ جان بگیرد ز خاصیت او تمثال

تا فروخت گنج سخنت پای نظر ‏ ‏ مردم چشم [illegible] عقد لآل

منزل روح از آن هست سواد خط تو ‏ ‏ که سواد خط [illegible] مثال

[illegible] ‏ ‏ [illegible] اشتغال

گاه در یک قلم استاده بود چون اوتاد ‏ ‏ گاه در سجده همی گردد چون ابدال

لاجرم گشته روان آب بقا [illegible] حکم ‏ ‏ از زبان گهرافشان وی از کام [illegible]

مدح گر در خور معنی تو می باید گفت ‏ ‏ پس بدو وارکه از عجز شود ناطقه لال

[illegible] معانی تو از حد کمال افزون ست ‏ ‏ من [illegible] کنم نیست محال

شعر من گر بسوی حضرت تو در رسید ‏ ‏ [illegible] فراخ [illegible] مجال

از بلندی مقام تو [illegible] گرفت ‏ ‏ [illegible] سوخته شد [illegible] سخن را پر و بال

هر که در مدح [illegible] مقصد او مدح بود ‏ ‏ [illegible] استکمال

ور [illegible] تقصیر بطول سخن چون خواهم ‏ ‏ [illegible] ملال

آمدم با سخنے چندان کزان بر شده ام　　تا کنم سینه تهی با تو ازین حسب الحال

می دهد دست ترا کے نعمت اصحاب یمین　　بگروهیکه ندانند یمین را ز شمال

وانکه او را از خرے توبره باید بر سر　　فلکش لعل بدامن دهد و زر بجوال

بلکه تا لم بکسانیکه ز افراط طمع　　بگدایان بگزارند گدائی و سوال

نان خود می خورم مدحت شان می گویم　　بس هم ایشان را و بس طمع افتد بمنال

با چنین رونق بازار سخن واے برانکه　　بر مربے یک روز نوشته است که قال

اے برادر که فتادیم بدوری که درو　　نیست ممدوحے کز ما بخرد مدح بمال

خود بیا تا پس ازین مدحت خود می گویم　　چون ز ممدوح توقع نبود جود و نوال

هجو را نیز اگر وقتے تاثیرے بود　　این زمانش اثرے نیست بجز درد و وبال

کانکه بے عرض بود گر دهمش صد دشنام
آنش خوشتر که ستانم من ازو یک مثقال

۲- قصیده

اے جلال تو بیانها را زبان انداخته　　عزت ذاتت یقین را در گمان انداخته

عقل را ادراک صنعت دیدها بر دوخته　　نطق را وصفت تو مهرے بر دهان انداخته

هر چه آن بر هم نهاده دست حس و عقل و وهم　　کبریایت سنگ بطلان اندرون انداخته

یک کرشمه کرده فضلت با بنی آدم ازان　　غلغلے در جان شیخ خاکیان انداخته

با حجاب کبریا دلهای مشتاقان تو | هر زمان شوری و سوزی در جهان انداخته
با کمال بی نیازی جذبهای لطف تو | دمبدم در حلق جانها ریسمان انداخته
قدرتت در آفرینش بهر فهم ناقصان | در جهان آوازهٔ از کن فکان انداخته
چیست دنیای دنی مشتی زمین خاشاک خس | موج دریای عطایت بر کران انداخته
در مصاف کنه ادراک تو حکم انداز عقل | در هزیمت تیر بشکسته کمان انداخته
گرچه بسیارست نامت بی‌نشانی زان خرد | نام تو در جان گرفتست و نشان انداخته
آه سرد عاشقانت هر سحر چون صبحدم | شعلهای آتش اندر آسمان انداخته
هر در عبرت فلکها حلقه کرده بنده وار | واختران هم خویشتن را در میان انداخته
در دبیرستان علم لایزالت عقل پیر | همچو طفلان از بغل لوح بیان انداخته
در ضیافت خانهٔ فیض نوالت منع نیست | در گشاده است و صلا در داده خوان انداخته
سالکان راه تو توشه ز ناکامی کنند | ورچه باشد کام عالم پیش شان انداخته
جان چو مجنون آورد هایی در ره سودای تو | صد هزاران جان و دلها را بجان انداخته
در میدان غمت را در بیابان بلا | مرغ شوقت مغز خورده استخوان انداخته
از پی آرایش جان دست ارباب القلوب | جامهٔ درد ترا بر قد جان انداخته
هر که گویا گشت در وصف تو دست عز تو | همچو شمعش آتشی اندر زبان انداخته
صورت آدم بلطف صنع خود بنگاشته | پس بقهر اهبطوا در خاکدان انداخته
با جمال سودمندی و شعر هر نااهل را | حکمت تو روی بندی از زبان انداخته

دست لطفت برگرفت از خاک آدم را که بود   در میان مکه و طائف چنان انداخته

آرزوئے قرب تو ہر ساعت از راہ طمع   یک جہان آوارہ را از خان و مان انداخته

ہر کجا کردہ ز ذکرت خاک پایان حلقہ   جبرئیل از سدرہ خود را در زمان انداخته

در دو عالم جائے او در کنج خذلان آمدہ

ہر کرا قہر تو دور از آستان انداخته

دورِ متاخرین

آغاز این دور از بابا فغانی ست که در سال نهصد و بست و پنج وفات یافته و پایان این بر ابوطالب کلیم که در سال ہزار و شصت و یک فوت شدہ - این دور را دور تازکخیالی ہم می گویند - بانی شیوۂ این دور بابا فغانی ست کہ بہ مجتہد فن یاد کردہ شود -

درین ہنگام سلسلہ صفویہ فرمانروائی ایران داشت - و در ہندوستان خاندان مغلیہ سلطنت می کرد -

اگرچہ سلاطین صفویہ دارائے علم و فضل و سخن سنج و سخن شناس و ہنر پرور بودند و شعرا را قدر و منزلت افزودند و در حق آنہا شیوۂ بذل و کرم را مرعی داشتند - امّا آن قدر چندان بود کہ در ہندوستان شاہانِ مغلیہ و امراے دربارِ ایشان با شعراے ایران کردند ہمین سبب بودہ کہ گروہا گروہ از شعراے ایران وطن بگذاشتہ بہ ہندوستان آمدند و از جود و سخاے اینجا چنان بہرہ ور گشتند کہ شاید در اندیشہ آنہا ہم نگذاشتہ باشند -

درین وقت بایران حسین شاہی و محتشم کاشی و سنجر کاشانی و غیرہ آنہا

بہ قصیدہ گوئی نام برآوردند۔

نخستین کسیکہ در عہد سلطنت مغلیہ ہمت بر تربیت شعرا و شاعری برگماشت بیرم خان بود کہ او خود شاعر پختہ کار بودہ و بہ ترکی و فارسی شعر نیکو می گفت و بیشتر شعرا وابستگی بدربار آن داشتند۔

بابر باآنکہ مرد سپاہی بودہ اما طبع موزون داشت و سخن خوش می گفت و نقّاد کامل این فن بود۔

اکبر باآنکہ امّی محض بودہ امّا ذوق سلیم داشت و نکتہ سنج و قدردان سخن بود و منصب ملک الشعرائی برپا کردہ۔ در عہد او غزالی مشہدی و فیضی فیاضی ملک الشعرا بودند۔

جہانگیر آنچنان ذوق صحیح داشت کہ برای یک نقّاد فن لازم است طالب آملی در عہد او ملک الشعرا بودہ۔

شاہجہان ہم درین باب از پیشروان خویش کم نبودہ قدسی و کلیم درین ہنگام ملک الشعرا بودند۔

عالمگیر را زہد خشک نگذاشت کہ توجہ بہ قدر و منزلت این فن برگمارد امّا او آنچہ بر صلہ سخنوری با نعمت خان عالی نمودہ ہم خیلی غنیمت است۔

سخن پارسی در ہندوستان آمدہ جدّت خاص گرفت کہ صاحب مآثر رحیمی آن را بہ تازہ گوئی یاد می کند۔

حکیم ابوالفتح و عبدالرحیم خانخانان در تربیت و اصلاح و قدردانی سخن بہرہ کامل گرفتند و دیگر ہم از امرائے دربار سلاطین مغلیہ درین باب ہم پاے آنہا رفتند۔

خصوصیات دورِ متأخرین

پیش ازانکه بدین عنوان چیزی گفته شود نکتهٔ بخاطر باید داشت که چون تمدن
و تهذیب بکمال ترقی رسد در همه چیز نفاست و لطافت و نزاکت بدرجهٔ غایت
پسندیده شمرده می شود۔ هنگام دور متاخرین آفتاب تمدن تهذیب بوسط السماء
ترقی رسیده بود۔ هرگونه اسباب عیش و عشرت آماده و طبایع مردم به نفاست
پسندی و لطافت ورزی و نزاکت جوئی خو گرفته۔ شاعری از نفوذ آن چگونه
می توانست که محفوظ ماند۔ شاعری هم رنگ لطافت و نزاکت گرفت و برای
آن راه گوناگون تکلفات و تصنع کشاده شد و شیوهٔ نازک خیالی و مضمون آفرینی
و دقیقه سنجی و موشگافی بدرجهٔ کمال رسید۔ شاعری رزمیه فنای کلی پذیرفت۔
در قصائد ذکر معرکه آرائی لشکرکشی و سپه سالاری و قلعه کشائی و تیغ زنی و تیر اندازی را
یکقلم ترک کردند۔ اگر در قصیده جائی ذکر شجاعت و جلادت ممدوح کرده شود
آن بحیثیت واقعیت نباشد بل بغرض توشیح مبالغه باشد۔ در زبان هم تغیر راه
یافت۔ تشبیهات و استعارات هم بدل گشتند اول زلف را با کمند و چوگان
تشبیه می دادند۔ اکنون به سنبل و مار نظر و دام و خوشهٔ انگور و رشتهٔ عمر و کفر تشبیه
می دهند و ابرو را بکمان و تیغ و چوگان تشبیه می کردند حالا بماه نو قوس و قزح
و طاق و محراب و طغرا تشبیه می کنند۔ سابقاً چشم را قاتل و سفاک می گفتند
الحال جام و شیشه و نرگس و بادام می گویند۔ نتیجه اش این برآمد که مجمع الفاظ
باشان و شوکت خیلی کثرت پذیرفت و نام و نشان معانی مقصود جلیل
معدوم گردید۔ در زبان قوت و زور نماند که هرگونه مضامین و خیالات را چنانکه
باید ادا کنند۔

درین دوره برای طرز ادا و اسلوب بیان جنبه‌ها پدید آمد تفصیلش آنکه ـ

۱ـ قدما و متوسطین خیالات را به سنجیدگی ادا می کردند لیکن شعار متاخرین آنست که هر چیزیکه گویند به پیچیدگی گویند ـ موجبات پدید آمدن این پیچیدگی همینکه ـ

۱ـ مضمونیکه وسعتی بدان پایه دارد که بچند شعر ادا کرده شود آن را خواهند که بیک شعر بیان کنند ـ قدسی گفته ـ

عیش این باغ باندازهٔ یک تنگدل است   کاش گل غنچه شود تا دل ما بگشاید

مطلب این ست که دنیا باغیست کوچک و این چنین وسعتی ندارد که یک تنگدل دران به شادمانی و کامرانی بماند ازان رو نتواند که دلم هم بگشاید و غنچه هم تواند که بگشاید بنابرین تمنا می کند تا کاش گل غنچه شود و برای گشادن تنگم وسعتی پدید آید اگر این مضمون را بتجسیم فلسفیانه نگرند ـ ادای این چنان مقصود ست که دنیا چون کسی را سودی رساند منشای آن اینست که دیگری را زیانی رسد گرفتن اقلیم یک بادشاه شکست بادشاه دیگر است ـ

۲ـ گاهی مبالغه یا استعاره یا تشبیه آنچنان دور از کار باشد که ذهن سامع نتواند که بآسانی بدان انتقال پذیرد ـ

شوکت بخاری گوید ؎

گوش ها را آشیان مرغ آتش خواره کرد   برق عالم سوز یعنی شعلهٔ غوغای من

مرغ آتش خواره مرغی باشد که آتش همی خورد ـ بنابرین شوکت گفته که آه های من آنچنان گرمی داشتند که ازان شعله ها بلند گشتند و چون آن شعله ها بگوش مردم رسیدند ـ گوشهای شان از آتش پر گردیدند پس مرغ آتش خوار در آنجا آشیانه ساخت تا هر دم روزیش برسد ـ

ذهن هر کس بدین معنی نتواند رسید که از گرمی آه و غوغا گوش آتشکده گردد ازان

رو مطلب شعر بآسانی نتوان فہمید۔

۲۔ بیشتر بنائے مضامین این دور بر الفاظ و ایہام ست۔

۳۔ نزاکت استعارات و جدت تشبیہ و تکلفات گوناگون بر زبان و خیالات

داین وصف از مختارترین اوصاف این دورست۔

طالب آملی درین وصف از دیگران امتیاز تمام دارد۔

عرفی و فیضی و نوعی درین دور خیلے جد تمام بہ ترکیب و بندش الفاظ و کلمات

بکار بردند۔ غرض درین دور قصیدہ و مثنوی از پایۂ خویش افتادند۔

قصائد کلیم کاشانی

این یگانۂ فن آخرین ورق صحیفۂ شاعری متاخرین ست مولدش ہمدان و مسکنش

کاشان بودہ۔ بہ اوائل شباب بہ شیراز رفتہ علوم متداولہ فراگرفتہ بہ عہد بادشاہ جہانگیر

بہ ہندوستان آمد۔ چون درین ایام ملک الشعرائے دربار طالب آملی بود۔

پیشش دشوار بود کہ کلیم فروغے یابد از آن رو نتوانست کہ بدربار جہانگیری باریابد

البتہ در عہد شاہجہانی اخترش یاوری کردہ و اورا بہ منصب ملک الشعرائی

رسانیدہ سالہا در رکاب ہمایون شاہجہانی مشمول عواطف خسروی ماندہ۔ در

سال ہزار و چہل و چہار روز جمعہ سوم شوال چون شاہجہان بجشن نوروزی بار اول

بر تخت طاؤسی جلوس فرمود و تا نہ روز جشن عالی انعقاد یافت ابو طالب کلیم

در تہنیت ارجع و توصیف تخت مرصع در سلک نظم کشیدہ بپایۂ سریر عالی

معروض داشت ؎

نجستہ مقدم نوروز عشرۂ شوال فشاندہ اند چہ گلہائے عیش بر سر سال

این قصیدہ درجۂ قبول یافت و کلیم بمیزان عنایت خسروی سنجیدہ شدہ مبلغ

پنج ہزار و پانصد روپیہ ہم سنگ برآمد و آں زیدۂ موزونان انعام شد۔
در جشن وزن شمسی ۱۰۴۹ھ در دار السلطنت لاہور کلیم را ہزار روپیہ بہ صیغۂ جائزۂ شعر عنایت شد۔

کلیم در آخر ایام حیات خود نظم فتوحات صاحبقران تقریب ساختہ رخصت کشمیر حاصل کرد۔ و دران خطۂ بہشت نظیر سکونت گرفت و بتقرر سالیانہ از سرکار پادشاہی آسودہ حال می گزرانید۔ چون در ۱۰۵۵ھ صاحبقران بکشمیر رفت غرۂ ربیع الاول بود۔ کلیم قصیدۂ در تہنیت مقدم ہمایوں بسمع پادشاہ رسانید و بمرحمت خلعت و دیست اشرفی طلاسے احمر بہرہ مند گردید۔ وہمچنین روزیکہ موکب سلطانی موافق چہارم شعبان ہمین سال از گلگشت کشمیر عطف عنان نمود کلیم را در صلۂ قصیدہ دو دیست مہر انعام شد۔
کلیم مرد پاک طینت و سیر چشم و فیاض طبع بود۔ عزت و احترام شعراے معاصرین چنانکہ بایدش بجا آورد ے۔
کلیم پانزدہم ذی الحجہ ۱۰۶۱ھ درگذشت و در نزدیکی قبر سلیم مدفون گردید ؏
گفت تاریخ وفات او غنی — طور معنی بود روشن از کلیم
کلیم قصاید بسیار دارد۔ قصایدش بجدت استعارات و شوخی از طالب آملی کم ست۔ اما مضمون آفرینی تا بحدا فراط در انہا یافتہ می شود۔ تمہید قصاید بیشتر بواقعات اصلی آغاز نماید لیکن از مضمون آفرینی ہاے خیالی طلسمے می سازد کہ ہیچ نسبت بواقعیت ندارد۔
کلیم پیچیدگی ہا و بندش ہاے دشوار نظیری و عرفی را صفائی دادہ است اما در قصایدش مبالغہ و تشبیہ و حسن تعلیل و مغالطۂ شعرے کہ در ان زمان کمال قصاید محدود بدان بودہ بکمال وسعت یافتہ می شود کہ از ان متانت وزور

بلندی از قصاید قلّت پذیرفته رنگ غزلیت غالب آمده ـ سنجیدگی تراکیب و صفائی روزمرّه و برجستگی و شستگی و روانی محاورات آن تا بحدیست که نظیر آن در کلام معاصرینش یافته نمی شود۔

آزاد بلگرامی در تذکرهٔ سرو آزاد نوشته۔

"کلیم در جمیع اسالیب نظم قدرت عالی دارد همه جا داد سخنوری می دهد۔ لهذا جمعے اورا خلّاق المعانی ثانی گفته"

قصیده

گردون نشاط کودکی از سرجیان گرفت　　　کانگشتری کواکبش ازکف توان گرفت

آنکس که پیرزاده ز مادر هلال وار　　　خود را ز انبساط طبیعت جوان گرفت

بوسے گلے جوانی ایام ما شنید　　　در باغ عمر بلبل عیش آشیان گرفت

در کوے می فروش ز ارزانی نشاط　　　هر تنگ دست کاه رطل گران گرفت

از شیشه استفاضهٔ انوار می کنند　　　عالم تمام مشرب اشراقیان گرفت

اکنون هجوم کام بود مانع وصال　　　گل پیر شد آنچنانکه در گلستان گرفت

بلبل ز بسکه برگ نشاطش فراخ شد　　　گلزار در محوطهٔ آشیان گرفت

بخت و ستاره سرکشی از سر نهاده اند　　　شاید گلاب از گل انجم توان گرفت

یک بخت خفته در همه عالم کسے نیافت　　　از بس صلاے عیش زمین و زمان گرفت

دوران ما چو چنبر دف وام عشرت ست　　　سامان عیش بین کہ کران تا کران گرفت

بنگر که در بهار چه گلها ش بشگفد　　　اکنون که دهر کار بهار از خزان گرفت

زنیسان که روزگار جوانمرد خوش اواست
تاوان عمر رفته توان از جهان گرفت

این روے تازه که جهان را نمود روے
گوئی ز گرد موکب شاهجهان گرفت

صاحبقران ثانی کز حسن عهد او
گلزار دهر رونق باغ جنان گرفت

سامان عید وزن مبارک همی کند
دوران که جمله حاصل دریا و کان گرفت

آمد هما بسایهٔ شاهین او نشست
میزان ز وزن تا شرف جاودان گرفت

دوران ز خوان حشمت شاهے بجشن وزن
اوراق نُه فلاک را یک بیره پان گرفت

از مرکز خلافت ازین یک سفر که کرد
شاهنشه زمانه زمین و زمان گرفت

از یک کشاده بازوے شهباز دولتش
چندین شکار فتح شه کامران گرفت

تعداد قلعها و فتوحات چون کنم
هر روز کشورے شه گیتی ستان گرفت

پیر و جوان چو تیر و کمان از سپاه شاه
هر جا قدم نهاد ز فتحے نشان گرفت

حکاک تیغ کند برو نام فتح را
هر قلعه را که همچو نگین در میان گرفت

گردون چو خاتمیست در انگشت کنگرش
آن قلعه ها که شاه سلیمان مکان گرفت

چال قلعه فتح شد که یکے دیوگیر بود
کانرا نمی توان بکمند گمان گرفت

تا انگونه مرتفع که اگر قلعه داد آن
راضی شود توان کمک از آسمان گرفت

گوئی ز اتصال حصارش بآسمان
دست بیست کنگرش که ز گردون کمان گرفت

کوتاه بود شعر بلندم ز وصف آن
مسطر بزیر پاے سخن نردبان گرفت

مرغ سخن ز دفتر اگر پر برآورد
بر بام وصف آن نتواند مکان گرفت

کوشش ز چار سوی تراشیده آمده است   تا آسمان تو اندش اندر میان گرفت

هر کس تراش خارهٔ آن را نظاره کرد   مانند تیشه انگشت اندر دهان گرفت

گر کوه کندن این بود و زخم تیشه این   رو نیست بیستون که ز ناخن نشان گرفت

تحقیق عمق خندق او گر کسی کند   باید ز امتداد زبان ریسمان گرفت

از رفعت جُنیر و رسب گر سخن کنم   خواهش نفس بقالب شخص بیان گرفت

تا شد ظفر بر آلکی و پالکی سوار   او دیگر و او سه را همه در یک زمان گرفت

نصرت بر اهل اتکی و تنگی گرفت تنگ   تا هیچ آن جزای خط امان گرفت

در بحر شعر کشتی ناسش روان نشد   آن قلعها که حضرت صاحبقران گرفت

از انچه تا کنارهٔ دریای شور رفت   پرکار فتح بین که کران تا کران گرفت

دریا بلب چو کاسهٔ پر از شراب فتح   زین گنجها که قدرتت از سرکشان گرفت

دار الخلافه قلعه آن شد طلسم گنج   از سم اسب لشکر گیتی ستان گرفت

این ملکها به تیغ گرفتی و از تو خصم   انگشت حسرت تبت که اندر دهان گرفت

از غصه گرفتی این ملکها عار جو   گر آب خورد در گلوش استخوان گرفت

تا فتح قلعهای حباب است کار باد   تا تیغ موجهٔ آب روان گرفت

هر ملک را که از پی تسخیرش شوی سوار   گیری همین که دست مبارک عنان گرفت

جاوید مان که کوکب بخت بلند تو

خواهد خراج عمر ابد ز آسمان گرفت

دورِ معاصرین و خصوصیاتِ آن

در پایان دورِ متاخرین شیوهٔ نازک خیالی و مضمون آفرینی و دقیقه سنجی و موشگافی بدرجهٔ
کمال رسیده. پایان کار چون هر کمالے را زوالے ست شاعری هم رفته رفته از درجهٔ
کمال رو به زوال نهاد و شعرا از اوج سخنوری افتادند و چنین بنظر میرسید
استعداد برای نفس شعر بوجود آمد و پس از کلیم بدور متاخرین چه در ایران و چه در
هندوستان شاعرے برنخاسته است که در قصیده گوئی شهرتے بدست آورده باشد
و ذکرش یاد کردنے باشد زیرا که اغتشاش و اختلال در اوضاع و احوال ممالک
هندوستان و ایران رو داده و از آن رو مدتے بوجود نیامده که شعرا را تولد و شعر
آن را ستایند.

اواخر عهد دولت الواریه بود. چند تن برخاستند و خواستند تا شیوهٔ متقدمین را
احیا کنند و آگاه آمدند که طریقهٔ متاخرین بے طرفگیها دارد و هم مبتذل ست لاجرم
گذشتنی و گذاشتنی است. بغایت جوشیدند و سخت کوشیدند و مردم را باز داشتند
که این طرز نکوهیده است. زنهار در پے آن نروند و آن را نگیرند و مائل آورند
بدان که سیاق نیکو همان ست که متقدمین بران رفته اند. پس بمشقت شیوه ها
متقدمین در پیش گرفتند اما بمراتب عالیه نرسیدند. تا آنکه مشتاق اصفهانی که در
سال هزار و دویست و هفتاد و یک وفات یافته از طرز شعرای متاخرین
دولت صفویه و امثال ایشان نفور گردید. و در پے آن شد که پیروی شیوهٔ
بلغاے متقدمین نماید. پس حاجی لطف علی بیگ آذر و سید احمد هاتف و دیگر
فصحا را بیاری گرفت و شیوهٔ فصحا را ترویج داد و تجدید کرد.
امّا چون سال هزار و دویست و دوازده هجری رسید. فتح علی شاه قاجار بر سریر

سلطنت ایران تمکن یافت - طبع مبارک این شهریار ذوق فطری داشت و شوق
طبعی بدانکه بتکمیل شعر و شاعر بپرداز د - ازین وقت شاعری را دور جدید آغاز شد
سخنوران این دور بلقب معاصرین یاد کرده شدند - بهمین تربیت آن والاجاه
در عهد همایونش جمعے از حکما و فضلا و علما و شعرا و دیا نچو میرزا ابوالقاسم قائم مقام
و میرزا عبدالوہاب نشاط میرزا محمد تقی سپهر کاشانی و ہما یسف طبرستانی و ملک الشعراء
صبائے کاشانی و غیر ایشان سر آمد روزگار گشتند و ایشان میان بر بستند طریقۂ غیر فصیحۂ متوسطین
و متاخرین را بر انداز ند و شعر را از بدعت ہاسے ایشان بپردازند و آن شیوہ
برگزینند که اساتذۂ نامور آن را ستودہ اند و پسندیدہ و آن را ترویج دہند و
تجدید کنند - پس شیوۂ قدما را پیروی کردند تا بجدیکه جمعے ازان سیاق نگذشتند -

بقول صاحب مجمع الفصحا

بعضے بطرز خاقانی شیروانی و عبدالواسع جبلی قصائد مصنوعۂ رنگین مسجع و مقفی
سرودند و برخے بسیاق فرخی و منوچہری شاہراہ عذوبت و شیرین مقالی پیمودند
و جمعے را ہوائے قانون رودکی و قطران در سرافتاد و قومے را بر سیرت استاد
عنصری و امیر مسعود سعد سلمان - نظر طائفہ بر روشنائی مشعل حکیم الہی سنائی غزنوی
و جلال الدین محمد معنوی قدس اللہ اسرارہم در مسالک تحقیق اقتفا خواستند -
و قافلۂ پیروی حکیم ابوالفرج رونی و انوری ابیوردی بر تن آراستند - و لیرے
چند در میدان اقتباس رزمیہ گرمی از آتشکدہ طبع اسدی طوسی و فردوسی
اندوختند و بیدے چند در ایوان اکتساب بزمیہ مستی از خاطر نظامی و سعدی
آموختند گروہے طریقۂ ارزقی و مختاری اختیار کردند و انبوہے بہ شیوۂ معزی
و لامعی افتخار آوردند و طبقہ از حکما و فصحاے معاصر در دنبال حکیم ناصر خسرو در افتادند

وطایفهٔ دل بر زبان ورزی ادیب صابر نهادند تقلید شیوهٔ همه آن را تتبع نموده
بحر زبانے بیانے فرمودند و جمیع جمع کردند در میان قصیده مسبک بلغائے قدیم
و غزل بزم فصحاے جدید و پیدا است که مردم ذو فنون را بروے فن برتریست
و داد طرز ہاے مختلف دادن علامت قدرت و کمال سخنوری - درین دور قاآنی
بکمال شهرت و امتیاز سرآمد امثال و اقران گشته - پس از هنگامه آرائی مشروطه
خواهی شاعر ملی هم با ایران ترویج یافته - اشرف و پور داؤد بهار و غیر آنها
درین باب مساعی جمیله کرده اند -

گنجینهٔ نشاط

میرزا عبدالوهاب نام نشاط تخلص از عرفاے و فضلاے زمان خود و بمزید کمالات
و علو حالات امتیاز داشت و همه معاصرین آثار او را در دفاتر بطرزے خوش
نگاشته اند - در دولت خاقان مغفور فتح علی شاه قاچار کمال عزت
حشمت و اعتبار حاصل کرده بود و در امورات کلی تصرفات می فرمودند -
با وجو فقر صاحب همت بلند بوده و با ندم استکبار سید جلیل و معتمد نبیل
بود و از خاقان مغفور دران زمان بلقب معتمد الدوله ملقب بود در سنه ۱۲۴۴
بباغ بهشت انتقال نمود حضرت قاچار در تاریخ او گفته سه از قلب جهان
نشاط رفته + بارے در خط شکسته هم استاد بوده است -
بقول صاحب مجمع الفصحا سالها ست که باین جامعیت کاملے بظهور نیامده
در نظم و نثر عربی و فارسی و ترکی قادر بود -

قصیده در تهنیت جشن همایون و انجمن میمون هنگام مراجعت موکب اشرف از نهضت آذربایجان بدار الخلافه طهران

بزم غیب از شمع آتش چون منور داشتند — پروانان صفاتش پرده بر در داشتند

خواست بر نامحرمان پیدا شود حسن ازل — محرمانش صدره از اول نهان‌تر داشتند

شاهدان غیب را دادند اطوار ظهور — رونشان پس در ظهور خویشتن مضمر داشتند

خامهٔ اظهار چون بر لوح امکان نقش بست — از نخستین صورتش نوری مصوّر داشتند

گاه خواندندش محمّد گاه گفتندش علی — گه بعقل اوّلین او را معبّر داشتند

نفس کل کز سایهٔ طبع هیولی پایه یافت — مقتبس از نور آن فرخنده جوهر داشتند

و اندران نور آنچه در نقصان و پستی یافتند — عرش نامیدند و زان کرسی فروتر داشتند

وز کف دود هیولی از پس بگداختن — چرخ اخضر بر فراز ارض اغبر داشتند

با زلال عشق پس آن جمله را آمیختند — وانگه از وی طینت آدم مخمّر داشتند

بو البشر را بر بشر گر برتری دادند لیک — پایهٔ خیر البشر برتر ز برتر داشتند

ذات او واجب نشاید گفت و ممکن هم از آنک — از وجوبش کمتر از امکان فزون‌تر داشتند

گه دم عیسی ز فیضش روح پرور یافتند — گاه دست موسی از نورش منوّر داشتند

جودی از بحر سخایش شامل آمد نوح را — کشتیش را کوه جودی جای لنگر داشتند

قهر مهر آمیز او را مظهرے جستند پاند — آذر از نمرود و ابراهیم را آذر داشتند

بر جمالش پرده بستند از جمال یوسفی — پردهٔ عصمت زلیخا را ز رخ بر داشتند

وز جلال او چو مرآت وجودش عکس یافت — تخت دارا عرصه بر تخت سکندر داشتند

زاختلاف روزن آمد تابش یک آفتاب — سایه را از هر طرف بر شکل دیگر داشتند

عاشق میخواره را کردند سرمست جنون — واعظ بیچاره را پابست منبر داشتند

قد سرو نارون دادند خوبان را ولے — عاشقان را پاے در گل دست بر سر داشتند

پیشکاران ازل کز پیشگاه لم یزل — نقشها هر سو روان در دفع هر ضر داشتند

تا نگوئی خیر و شر بے عزم شان آمد پدید — یا نه پنداری کہ بے موجب سر شر داشتند

فعلشان بر مقتضائے قابل آمد در وجود — زان ستمکش خواستند آن وین ستمگر داشتند

قوة بارادة سوئے فعل دادند ورنه کے — آنکه را مومن توانستند کافر داشتند

می نه بینی سایه را بیش و کم و نزدیک و دور — در خور خود پرتوے از تابش خور داشتند

انبساطات وجود از اعتبارات حدود — همچو ظل در قرب و بعد مهر انور داشتند

ور نگوئی اعتبارے کے اثر آمد پدید — گویم این آثار هم اوهام مظهر داشتند

چون در انسان عالم معنی و صورت را نهان — زامتزاج خاک و آب و باد و آذر داشتند

از پے نظم دو عالم از پے هم یک بیک — شاه بر شاه و پیمبر بر پیمبر داشتند

در ظهور احمدی ختم نبوت ساختند — سلطنت را ختم بر شاه مظفر داشتند

تاج فرق خسروی از تیغ علی شد کز شرف — خسروان خاک رهش را زیب افسر داشتند

پی قضاے او قدر را کی مقرر یافتند پی رضاے او قضا را کی مقرر داشتند

وقت پروازانش دانی از چه شد ظلم نمود خنجر بدخواه او را وقت تحجیر داشتند

گفته فردا و دسته کرده تیغ کشته هم چرخ را در سیر با عزمش برابر داشتند

در تماشا هر چه دیدش فردا چه دسته شد گشته مهر را از نور راے او منور داشتند

کی قوی یابد که باید کینه‌ور خصمش ترا از مکافاتش امین دفاع از کیفر داشتند

کشورت را ایمن از آفات لشکر ساختند لشکرت را آفتی صد گونه کشور داشتند

چون بعزم رزمگه ترتیب لشکر ساختند هم ز نام فتح پیشاپیش لشکر داشتند

زیر رانت آسمان آسا ز عنصر پیکری کاستخراج او همی از باد و آذر داشتند

نوش الله باد پاے مسرعان فکر و وهم سرکشی با مرکبت عزم تو همسر داشتند

از خرامش چرخ اندر عرض اقصر یافتند وز عنانش انجمی اندر چرخ اخضر داشتند

این شه مهرست و مه ماه آن کارپردازان هر چون بناے طرح این فرخنده منظر داشتند

از پی نقل سمش جسمی منور ساختند وز پی گوشه و چشمی جرمی مدور داشتند

اسپ تازی رام سازی دست یازی بیدریغ سوی تیغ آتشش ظفر از پی مصور داشتند

رزم جویی مفخر آری در تصاریف قتال کثرت خصمت ترا جمع مکسر داشتند

دشمنت را جاے در دوزخ شد آنکه باز گرد مقدمت را بزم از جنت نکوتر داشتند

حبذا زان بزم خلد آسا که در هر شامگاه شادمانش از صباح عید خوشتر داشتند

در هوایش طبع عنصر با فلاک آمیختند کافتاب و ماه بر سر و تنویر داشتند

یا غزلهم خوان شدندی مطربان گر هر نفس — در فضائیش از پری فوجی مسخر داشتند
مجمرآسا عارض خوبان فروزان و اندر آن — جای عود از خط مشکین عنبر تر داشتند
ساقیان را دعوی اعجاز اگر باشد رواست — زانکه در ساغر عیان با آب آذر داشتند
هوش بردند و روان دادند گفتی ساقیان — آب خضر و آتش موسی به ساغر داشتند
مهوشان در رقص از نزدیکی و دوری بهم — راست رفتار و شعار و دو پیکر داشتند
نیستند ار دشمن جان جراحت دیدگان — جای دلها از چه در زلف معنبر داشتند
در علاج ناتوانان نشان نبود ار در نظر — پس چرا در چشم و لب بادام و شکر داشتند
نقشبندان قدم در کارگاه حادثات — امتحان را هر زمانی نقش دیگر داشتند
گاه تمثالی ز جم گه از فریدون ساختند — گاه نقشی از ملکشه گه ز سنجر داشتند
تا کشیدند آخر و دیدند آنگه نقش روی تو — کار بستند از سیه کاری قلم بر داشتند
تا ابد نقش است بر رخسار عالم بخت تو — نقش بستندی جز از این خوشتر از این گر داشتند

شاد باش و شادمان تا شاد باشد عالمی
کانده و شادی بعالم از تو مصدر داشتند

میرزا حبیب قاآنی

نامش میرزا حبیب خلف الصدق میرزا محمد علی متخلص بگلشن است - و قاآنی تخلص اصلش از ایل زنگنه بوده - در عراق و فارس سکونت نموده - قاآنی در شیراز متولد گردیده - هشت ساله بود که پدرش ازین جهان رحلت کرد طبعش از صغر سن مایل بشعر

گفتن بود در بدایت چیزے از خواندن و نوشتن به شیراز بدست آورد و بازبه خراسان نهاد تا کسب علوم نماید و در مشهد قیام کرد۔ صیت شیرینی اشعار و نمکینی کلامش همه شهر را درگرفت۔ این خبر بسمع شجاع السلطنة حسن علی میرزا گورنر خراسان رسید و او قاآنی را طلبیده به ندیمان خویش جا داد و همت بر تعلیم و تربیت آن برگماشت ده یازده سال بگذشت که قاآنی در جمیع علوم تبحّرے بهم رسانید و به ترکی و فرانسه دستگاه کافی بدست آورد۔ قاآنی را از دربار فتح علی شاه قاچار خطاب مجتهد الشعرا و از درگاه محمد شاه قاچار خطاب حسان العجم مرحمت شده بود۔ در خراسان و کرمان سالیان دراز زیست حکیم قاآنی مرد نیک خو و شیرین کلام و بلند همت و پاک فطرت و متواضع و آمیزگار بوده۔ اشعار بسیار از عربی و فارسی بخاطر داشت۔ او شاعریست فاضل و دبیریست کامل۔ ادیبے ست سخندان و حبیبے ست مهربان از فحول فصحائے معاصرین ست و صاحب اشعار بلند متین۔ در قصیده همت بر مضامین عالیه می گمارد و در علوم ادبیه و فنون عربیه و نظم و نثر کمال قدرت دارد۔ از مداحان مقرر شاهنشاهان عهد یعنی محمد شاه و ناصر الدین شاه قاچار و راتبه خواران آن دولت و بار یافتگان حضرت ایشان بوده۔ در سال هزار و دویست و هفتاد و دو در طهران از جهان رحلت نموده۔

کلامش بیشتر رنگ قدما دارد امّا در بعض جا جامع طرز قدما و متوسطین ست بهر حال در فصاحت و بلاغت پایهٔ اعلیٰ دارد۔ قصائد یکه در جواب خاقانی و غیره نهاد اساتذه قدیم نوشته در آن همپائے ایشان رفته۔ بیشتر قصائدش رنگین و مسجع و مرصع و طویل الذیل و مصنوع هستند۔

قصیده۔ در ستایش شاهزاده رضوان وساده شجاع السلطنة حسن علی میرزا گوید

باد نوروزی شمیم عطر جان می آورد — دل چمن از مشک چین صد کاروان می آورد

رستم عید از برای چشم کاؤوس بهار — نوش دارو از دل دیو خزان می آورد
یا منوچهر صبا زی آفریدون رنج — فتح نامه سلم و تور از خاوران می آورد
بهر دفع بیوراسب دی گلستان کاوه را — از گل سوری درفش کاویان می آورد
رستم اردی بهشتی مژده نزد طوس عید — از هلاک اشکبوس مهرگان می آورد
بهر ناورد فرامرز حریف اینک سپهر — از کمان بهمنی تیر و کمان می آورد
یا پیام کشتن دارای دی را باد صبح — در بر اسکندر صاحبقران می آورد
یا شما ساس خزان را قارن اردی بهشت — دستگیر از نیزهٔ آتش فشان می آورد
یا نوید قتل کرم هفتواد دی نسیم — در چمن چون اردشیر بابکان می آورد
یا گروی فصل دی را بر فراز تل خاک — گیو فرورد ین بخواری موکشان می آورد
نقش نامی رنگ کانیک باستاد باد — نقشها از پرده در سلک عیان می آورد
خواهران لاله و گل را ز هفت اندام خاک — همچو روئین تن ز راه هفتخوان می آورد
خندهٔ گل راست باعث گریهٔ ابر شگفت — کاشک چشم او خواص زعفران می آورد
نقش نامی خود نسودی نیست بل اهنو خوش ست — صفحها بین تا ز هر حرفت عیان می آورد
گاه بر مانند نسّاجان پرند از نسترن — وز سمن دیبا و ز گل پرنیان می آورد
گاه بر هنجار صرّافان زر و دینار چند — از گل خیری ببازار جهان می آورد
از ستان لاله گاه از بید برگ بید — صنعت پولادسازی در میان می آورد
مطلعی از مطلع طبعم بر آمد که شروع — مهر را در چادر تحلی نهان می آورد

مطلع

ساقی ما تا شراب ارغوان می آورد | بزم را آزرم گلگشت جنان می آورد

جام کیخسرو پر از خون سیاوشان کند | در دل الماس یاقوت روان می آورد

قصد اسکندر بهین ظلمات بد نے آب خضر | طبع رمزے زین سخن را درمیان می آورد

خود نمی دانست اسکندر مگر کاندر شراب | هست تاثیری که عمر جاودان می آورد

از دل صاف صراحی در تن تابنده جام | دست ساقی مایهٔ روح روان می آورد

دست افشاں پاے کوبان هر دو شاقی سادُرد | ره بسوے درگه پیر مغان می آورد

خلق را جشنے دگرگون ست گویا نوبهار | از شمیم عطر گلشان شادمان می آورد

یا نسیم صبحگاهی مژدگانی نزد خلق | از نزول موکب شاه جهان می آورد

قهرمان ملک جمشیدی بهادر شه حسن | آنکه کیوان را بدرگه پاسبان می آورد

آن شهنشاهے که هر شام و سحر از روے شوق | سجده بر خاک رهش هفت آسمان می آورد

آنکه یک شیح کف او آشکارا صد هزار | گنج باد آورد و گنج شایگان می آورد

هرکرا الطاف او تاج شرف برسر نهاد | روزگارش کامگار و کامران می آورد

هرچه جز نقش وجود دست نقاش قضا | بر سبیل آزمون و امتحان می آورد

هیچ دانی با عدو تیغ جهان شورش چه کرد؟ | آنچه بر سر کشت را برق یمان می آورد

تا بدیوان جهان نامش رقم کرد آسمان | نام دستان را که اندر داستان می آورد

رفعت کاخ جلالش درسه ایوان دماغ | کار دانان یقین را در گمان می آورد

نصرت و فیروزی و فتح و ظفر را روزگار یارکاب شوکت او همعنان می آورد
حسرت دستِ گهر بارش مزاجِ ابر را با خواص ذاتی طبع دخان می آورد
قرهٔ دیهیم دارائیش هر دم صد شکست بر شکوه افسر شاه اردوان می آورد
خصم با وی چون ستیزد خر سواری از کجا تاب ناورد سوار سیستان می آورد
مور کز سستی نیارد پرّ کاهی بر کشید کی گزندی بر تنِ شیر ژیان می آورد؟
یا طنین پشّهٔ لاغر که هیچش زور نیست کی خلل بر خاطرِ پیلِ دمان می آورد
نی گرفتم اژدر طوس ست آسیب از کجا؟ بر تن و بازوی سامِ پهلوان می آورد
کهترین کرپاس دار بارگاه حشمتت از جلالت پا بفرقِ فرقدان می آورد
گردشِ گردون بگردش کی رسد هرگه که او در جهان رخش عزیمت را جهان می آورد
لرزه اندر پیکر هفت آسمان افتد ز بیم چون بهیجا دست بر گرز گران می آورد
ای شهنشاهی که از تاثیر عدلت روزگار صعوه را از چنگل باز آشیان می آورد
گرو فرمانت فلک گردن کشد بر گردنش دست دوران پالهنگ از کهکشان می آورد
روزگار از ازدواج چار مام و هفت باب با کفت طفل عطا را توامان می آورد
نیست جز تاثیر تابان نجم بختت هر چه را لاب ز اسطرلاب و رمز از دهان می آورد
معجز تاثیر انفاس تو در تسخیر ملک از دم عیسیٰ روح الله نشان می آورد
موسیٰ شخص تو فرعون حوادث را ستوه از ظهور معجز کلک و بیان می آورد
مر قضا را در نظام حلّ و عقد روزگار هر چه گوئی این چنین و آنچنان می آورد

آسمان جز مهر و کینت ننگرد سرمایهٔ آشکارا هرچه از سود و زیان می آورد
چون فلک صاحبقرانی چون ترا آورد پدید زان سبب آسوده است از هر قران می آورد
شاد زی شاها که دایم در وجودت عقل پیر مژدها از جانب بخت جوان می آورد
سوی تو آنی ز روی مرحمت چشمی فگن کز در معنی بشارت هر زمان می آورد
گرچه نظمت نیست نظمی کش تو انستن شنید زانکه طبعش آسمان و ریسمان می آورد
لیک چون همواره در مدح تو می راند سخن روزگارش هر دو عالم رایگان می آورد
روح پاک افضل الدینش بدست پیک باد تهنیت هر دم ز خاک شیروان می آورد

در مدح علی بن موسی رضا علیه التحیة والثنا

بگردون تیره ابری بامدادان بر شد از دریا جواهر خیز و گوهر ریز و گوهر بیز و گوهر زا
چو چشم اهرمن خیره چو روی زنگیان تیره شده گفتی همه تیره بمغزش علت سودا
سیه گون چون شب عاشق گرفته چون دل عاشق باشک دیدهٔ وامق برنگ طرهٔ عذرا
تنش با قیر آلوده دلش از شیر آموده برون پر سرمهٔ سوده درون پر لولوی لالا
بدل گلشن بتن زندان گهی گریان گهی خندان چو در بزم طرب رندان ز شور نشئهٔ صهبا
چو دودی بر هوا رفته چو دیوی مست و آشفته زده بس در ناسفته ز مستی خیره بر خارا
شده خورشید نور افشان تباری جرم او پنهان چو شاه مصر در زندان چو ماه چرخ در ظلما
و یا در تیره چه بیژن نهفته چهرهٔ روشن و یا روشن گهر بهمن شده در کام اژدرها

لب غنچه رخ لاله برون آورده بتخاله — زبس باران ازان ژاله بطرف گلشن و صحرا

زفیض او دمیده گل شمیده طرهٔ سنبل — کشیده از طرب بلبل بشاخ سرخ گل آوا

عذار گل خراشیده خط ریحان تراشیده — زبس الماس پاشیده بباغ از ژاله بیضا

ازو اطراف خارستان شده یکسر بهارستان — وزو رشک نگارستان زمین از لالهٔ حمرا

فگنده بر سمن سایه دمن را داده سرمایه — چمن زو غرق پیرایه چو رنگین شاهد رعنا

ز بیمش مرغ جان پرّد ز سهمش زهرها درّد — چو او چون اژدها غرّد دو پا چون و کشد آوا

خروشد هر دم از گردون که پوشد بر تن هامون — ز سنبل کسوت اکسون ز ژاله خلعت دیبا

فشاند بر چمن ژاله و ماند از دمن لاله — چنان از دل کشد ناله که سعد از فرقت سلما

کنون از فیض او بستان نماید از گل و ریحان — برنگ چهرهٔ غلمان ببوی طرهٔ حورا

چمن از سرو و سیسنبر همال خلّخ و کشمر — دمن از لاله و عبهر طراز تبت و یغما

زبس گلهای گوناگون چمن چون صحف انگلیون — تو گوئی فرش سقلاطون صبا گسترده در صحرا

زبس خوبان فرّخ رخ گلستان غیرت خلّخ — همه چون نوش در پاسخ همه چون سیم در سیما

زبس لاله زبس نسرین دمن رنگین چمن مشکین — ز بوی آن ز رنگ این هوا و گلشن زمین زیبا

گل از باد وزان لرزان وزان مشک ختن ارزان — بلی بتو و شگفت از آن کساد عنبر سارا

ز فرّ لاله و سوسن ز نور نور و نسترون — دمن چون وادی ایمن چمن چون سینهٔ سینا

چه دریا مون چه در بستان صف اندر صف گل ریحان — ز یکسو لالهٔ نعمان ز یکسو نرگس شهلا

تو گوئی اهل یک کشور برهنه پا برهنه سر — چنان در خشک سال اندر بهامون بهر استسقا

چمن از فرّ فرودین چنان نازان بدشت چین — که طوس از فرّ شاه دین برین به گنبد خضرا
هزبر بیشهٔ امکان نهنگ لجهٔ ایقان — ولیّ ایزدستّان علی عالیِ اعلا
امام ثامن و ضامن حریمش چون حرم آمن — زمینها از حرم او ساکن سپهر از عزم او پویا
نهال باغ علیین بهار مرغزار دین — نسیم روضهٔ یاسین شمیم دوحهٔ طٰه
سحاب عدل را تراله ریاض شرع را لاله — خرد بر چهر او لاله روان از مهر او شیدا
رخش مهر فروزنده لبش یاقوت ارزنده — از آن جان خرد زنده ازین نطق سخن گویا
ز جودش قطرهٔ قلزم ز رویش پرتوی انجم — جنابش قبلهٔ مردم رواقش کعبهٔ دلها
بهشت از خلق او بوی محیط از جود او جوی — به جنت حشمتش گوی گرایان گنبد مینا
ستاره گوی میدانش هلال عید چوگانش — ز نعل سم یکرانش غباری تودهٔ غبرا
قمر رنگی ز رخسارش شکر طعمی ز گفتارش — بشر را مهر دیدارش نهان چون روح در اعضا
زمین آثاری از حزمش فلک مشعاری از عزمش — اجل در سینهٔ رزمش ندارد دم زدن یارا
خرد طفل دبستانش قمر شمع شبستانش — بمهر چهر خشانش ملک حیران تر از حربا
نژادم عالم اکبر قوام شرع پیغمبر — فروغ دیدهٔ حیدر سرور سینهٔ زهرا
ابد از هستیش آتی فلکها در مجلسش خوا — بخوان نعمتش نانی فروزان بیضهٔ بیضا
وجودش با قضا توام ز جودش ماسوا خرم — حدوثش با قدم همدم حیاتش با ابد همتا
قضا تیری است در شستش فنا تیغی است در دستش — چو ماهی بستهٔ شستش همه دنیا و ما فیها
به سائل بحر و کان بخشد خطا گفتم جهان بخشد — گر گفتم کو نهان بخشد ز بسیاری شود پیدا

ملک مست جمال او فلک محو کمال او — ز دریای نوال او حبابی لجهٔ خضرا

زمان را عدل او زیور جهان را ذات او مفخر — زمان را او زمان پرور جهان را او جهان پیرا

ز قدرش عرش مقداری ز صنعش خاک آثاری — بباغ شوکتش خاری ریاض جنة المأوی

امل را جود او مرجع اجل را قهر او مستتبع — فلک را قدر او مرجع ملک را صدر او ملجا

رضای او رضای حق قضای او قضای حق — دلش از ما سوای حق گزیده عزلت عنقا

کواکب خشت ایوانش فلک آجری خور خوانش — بزیر خط فرمانش چه جابلقا چه جابلسا

رخش پیرایهٔ هستی دلش سرمایهٔ هستی — وجودش دایهٔ هستی چه در مقطع چه در مبدا

فلک را روی دل سویش فلک را قبله ابرویش — بگرد کعبهٔ کویش طواف مسجد الاقصی

جهان را او بود آمر چه در باطن چه در ظاهر — بامر او شود صادر ز دیوان قضا طغرا

کند از یک شکر خنده هزاران مرده را زنده — چنان کز چهرهٔ رخشنده جهان پیر را برنا

ردای قدس پوشیده به هضم نفس کوشیده — به بزم انس نوشیده می وحدت ز جام لا

می از مینای لا خورده سبق از ماسوا برده — وزان پس سر بر آورده ز جیب جامهٔ الا

زدوده زنگ امکانی شده در نور حق فانی — چو مه در مهر نورانی چو آب دجله در دریا

زده در دشت لا خرگه که لا معبود الا الله — ز کاخ نفی جسته ره بخلوتگاه استثنا

شده از بس بیاد حق به بحر نفی مستغرق — چنان با حق شده ملحق که استثنا است مستثنی

روان را راز پرورده سر آید از در پرده — بپے گیرد خرد خرده بنا اهل ادیبی کالا

رموز علم ادریسی بود ذوقی نه تدریسی — چه داند ذوق ابلیسی رموز علم الاسما؟

زهی یزدان ثنا خوانت و گیتی خوان احسانت — خهی فتراک فرمانت جهان را عروة الوثقی

ستاره میخ خرگاهت زحل هندوی درگاهت — ز بیم حشمت جاهت فلک را پیچ استرخا

بسر از لطف حق تاجت طریق شرع منهاجت — بساط قرب معراجت فسبحان الذی اسری

مهین نوباوهٔ آدم بهین پیرایهٔ عالم — چه خیر المرسلین محرم بخلوتگاه او ادنی

توئی غالب توئی قاهر توئی باطن توئی ظاهر — توئی ناهی توئی آمر توئی داور توئی دارا

مسالک را توئی رهبر ممالک را توئی زیور — مجامع را توئی منظر معارف را توئی منشا

تو در معمورهٔ امکان خداوندی پس از یزدان — چو در رگ خون چو در تن جان روان حکم تو در اشیا

توئی بر نفع و ضر قادر توئی بر خیر و شر قاهر — توئی بر دیو و دد آمر توئی بر نیک و بد دانا

تو جسم شرع را جانی تو در عقل را کانی — تو گنج کان یزدانی تو دانی سر ما اوحی

تو دانای حقایق را تو بینای دقایق را — تو رویانی شقایق را ز ناف صخرهٔ صما

ترا از ماه تا ماهی ز حق پروانهٔ شاهی — گر افزائی و گر کاهی نباشد از کست پروا

زمان را از تو افزایش زمین را از تو آسایش — روان را از تو آرامش خرد را از تو استغنا

به کلک قدرت داور تو بودی آفرین گستر — نزاده چارگان مادر نبوده هفتگان آبا

ز وسعت حلقهٔ گردون ز تیغت شعلهٔ کانون — ز قهرت لطمهٔ جیحون ز ملکت خطوهٔ بیدا

اگر لطف تو ای داور نگردد خلق را رهبر — ز راه خلق در محشر قیامت ها شود برپا

زهی ای نخل باغ دین که تا اندیشهٔ چون — نیابد خوشهٔ پروین کم از یک دانه خرما

در اوصاف تو تا آنی دهد داد سخندانی — کند امروز دهقانی که تا حاصل برد فردا

سخن تخم است و او دہقان ثنا فرع اں باران | فشاند دانہ در میزان کہ چیند خوشہ در جوزا
تعالی اللہ گرش خوانی معاذ اللہ گرش رانی | بہر حالت کہ می دانی تو ئی مہتر تو ئی مولا
گرش خوانی زہے باذل ورش رانی حماک اللہ | بہر صورت جزاک اللہ کما تبغی کما ترضے
گرش خوانی ثنا گوید ورش رانی دعا گوید | نہ تقریسد بر ملا گوید ستم زیبا کرم زیبا
الا تا در مہ نیسان دمد از گل گل ریحان | بروید سنبل از بستان بر آید لالہ از خارا

چو لالہ تا بیرت خرم چو گل با خرمی توام
چو ریحان سرو مشکین دم چو سنبل بوستان پیرا

مثنوی

اسم منسوب مثنی ست مثنی بمعنی تثنیہ کردہ ۔ چون شعر مثنوی در ہر دو مصرعہ قافیہ دارد ازان
رو این صنف نظم را مثنوی گویند ۔ بقول مولانا قاسم کاہے نزد شعرا در غزل ردیف
زینت ست و در مثنوی برعکس آن ۔ شاعری قصیدہ و غزل تعلق بجذبات نفسانی
دارد و مثنوی مصوری مظاہر قدرت ست دار ہمہ اصناف سخن مفید تر و وسیع تو ہمہ گیر ست
دران جذبات انسان و مناظر قدرت و واقعہ نگاری و تخیل و پند و وعظ و مسائل
اخلاق و تصوف وغیرہ آنہا غرض ہر مضمونیکہ خواہند می توانند بیان کنند ۔
داستان مثنوی را خواہ قلیل باشد یا کثیر تمہید شرط ست و سلسلہ ربط کلام ضروری
معیار محاسن مثنوی امور ذیل را قرار دادہ اند ۔

۱ ۔ در بیان نمودن واقعات حسن ترتیب را نگہدارند و صورت واقعہ چنان نگارند
کہ در دل جا گیرد ۔

۲ ۔ برائے ہر یکے از کسانیکہ در مثنوی ذکر کردہ شوند رویۂ خاص قرار دادہ شود

بهر جا که ذکرش آید یک سر موے ازان تجاوز نکنند۔
۳۔ خصوصیات و جزئیات اصلی واقعه را همچو ماهر فن بیان کنند اگرچه آن واقعه فرضی باشد۔ امّا باید که از بیان شاعر فهمیده نشود غرض صورت واقعه چنان کشند که در دل جا گیرد۔

بالاتفاق اوزان مثنوی هفت معیّن کرده اند ماسوائے ازینها بوزن دیگر مثنوی گفتن روا نیست۔ دو وزن از بحر هزج و دو وزن از بحر رمل و یک یک وزن از بحر سریع و بحر متقارب و بحر خفیف۔

همه مثنوی عنوانات ذیل دارند۔

۱۔ رزمیه یا تاریخ همچو شاهنامهٔ فردوسی و سکندر نامه وغیره آنها۔
۲۔ عشقیه همچو شیرین خسرو و لیلیٰ مجنون و نل دمن وغیره آنها۔
۳۔ قصّه و افسانه مثل هفت پیکر نظامی و هشت بهشت۔
۴۔ اخلاقی مثل مخزن اسرار و بوستان۔
۵۔ تصوّف و فلسفه مثل حدیقهٔ سنائی و منطق الطیر عطار و جام جم اوحدی و مثنوی مولانا روم وغیره آنها۔

۱۔ دورِ قدما

گویند موجد مثنوی رودکی بوده و او در همه بحور مشهوره طرح مثنوی افگنده اسدی در لغت خویش بیشتر اشعار آن ذکر کرده۔ اسدی در لغت خویش از مثنویات بلخی و ابوشکور بلخی و طیّان و عنصری اشعار بطور شواهد آورده اگرچه زبان این همه مثنوی الحال بالمرّه متروک است امّا این همه مثنویات بحیثیت مجموعی یافته نمی شوند۔

۱۔ مثنویات رزمیه این دور شهنامه دقیقی و گشتاسپ نامه اسدی و شهنامهٔ فردوسی

وسکندر نظامی شہرت گرفتند۔ امّا حسن قبول خواص و عوام بہرۂ شاہنامہ فردوسی
وسکندرنامہ نظامی بود دیگرے را بدست نیامد

۲- مثنوی عشقیہ۔ قصّہ وامق و عذرا است کہ عنصری در مثنوی نظم کردہ کہ اسدی
در لغت خویش اشعار آن را بہ شاہد آوردہ۔ نظامی شیرین خسرو و
لیلی مجنون نوشت۔

۳- بہ قصّہ و افسانہ رودکی قصّہ کلیلہ و دمنہ را نظم کرد۔ و مولنا نظامی
ہفت پیکر نوشت۔

۴- جستہ جستہ عنوانات اخلاق بطور پند موعظت از آغاز شاعری در کلام شعرا
یافتہ می شد۔ امّا محمد بن محمود بدیعی بلخی بنائے مستقل آن انداخت۔ بدیعی بلخی
در عہد سلطان محمود غزنوی بودہ۔ او پند نامۂ نوشیروان را در سلک نظم کشیدہ
باز مولنا نظامی مخزن اسرار را در اخلاق و تصوف نوشت این مثنوی تا بحدّے
مقبول و مطبوع شد کہ از دور متوسطین تا دور معاصرین ہیچ دورے نماندہ کہ دران شعرا
در جواب آن طبع نیاز مودند۔ راقم الحروف تقریباً یکصد و بست و پنج جواب
آن دیدہ امّا پیش آن ذکر کردنی مطلع انوار خسرو و تحفۃ الاحرار
جامی ست و بس۔

شاعری فارسی مضامین اہم اخلاق و مواعظ بعنوانات ذیل دارد۔
۱- بے ثباتی دنیا۔ ۲- انقلاب روزگار و بے اعتباری آن۔ ۳- شکوۂ آسمان
و شکایت عدم امتیاز میان نیک و بد اہل و نا اہل۔ ۴- ترغیب صبر و قناعت
و زہد و توکل۔ ۵- احسان۔ ۶- تواضع۔ ۷- حلم۔ ۸- سخاوت۔ ۹- توبہ و
امثال آنہا مضامین دلیری و آزادروی و آزادی و حق گوئی خال خال دیدہ می شود۔

۵- پیش از ہمہ باباطاہر ہمدانی کہ معاصر دیالمہ بود در سال ۴۱۰ھ وفات یافتہ و

خواجه ابوسعید ابوالخیر شاعری فارسی را به تصوّف روشناس نمودند حکیم سنائی و خواجه فریدالدّین عطّار آن را وسعت دادند و مولٰنا روم به معراج کمال رسانیدند. درین دور حدیقهٔ سنائی و سیرالعباد سنائی در تصوّف و اخلاق شهرت خاص گرفته پیش از همه ناصر خسرو مسائل فلسفه را در سلک نظم کشید مولٰنا نظامی آن را ترقّی داد۔ و در سکندرنامه بحری و نامه اسکندری مسائل فلسفه بطور شاعرانه بکمال خوبی و دلکشی نظم کرد۔

۲۔ دورِ متوسطین

درین دور شاعری رزمیه فنائے کلّی پذیرفت۔ اسباب آن در ضمن قصیده شرح داده شد۔ پس برائے طبع آزمائی شعرا در مثنوی مضامین تصوّف و اخلاق و فلسفه و افسانه و قصّه وغیره ماند۔ درین وقت مثنوی معنوی مولٰنا روم در اخلاق و تصوّف و بوستان سعدی در تصوّف بے نظیر افتاد۔ امیر خسرو در جواب خمسه نظامی خمسه نوشت و در تاریخ مثنوی نوشت۔ امّا ازان یوسف زلیخائے جامی شهرت خاص دارد۔ خسرو و جامی تتبع نظامی و سعدی و مولٰنا روم بکمال خوبی کردند۔

۳۔ دورِ متأخّرین

بدورِ متأخّرین شیوهٔ نازک خیالی و مضمون آفرینی رواج یافت مثنوی هم بهمان اسباب که در قصیده ذکر کرده شد از پایهٔ خویش افتاد۔ هاتفی و قاسم گونابادی و قدسی و کلیم و سلیم وغیرهم مثنویات رزمیه نگاشتند مگر از رنگینی الفاظ و پیچیدگی استعارات آن همه رنگ بزم دارند۔ فیضی فیاضی مثنوی عشقیه نلدمن نوشته علم امتیاز و افتخار برافراخت و امثال برافراخت دیگران هم مثنوی عشقیه نوشتند امّا هیچ یکے ازان شهرت پذیرفت۔

۴- دور معاصرین

از معاصرین ملک الشعرا صبا کاشانی و ہدایت طبرستانی و سپہر لسان الملک وغیر آنہا ہمچو قصیدہ و در مثنوی تتبع و اقتضای قدما نمودند و بجواب خمسہ نظامی و شاہنامہ فردوسی و حدیقۂ سنائی وغیرہم نگاشتند۔ اما ہیچ یکے ازان نمایان نشد و شہرتے نیافت۔

شاہنامۂ فردوسی

تذکرۂ فردوسی

حسب توضیح پروفیسر نولدکہ فردوسی در ۳۲۳ھ یا ۳۲۴ھ تولد یافتہ اسم اصلی فردوسی (کہ دران خیلے اختلاف است) بحسب قول تاریخ گزیدہ حسن بن علی طوسی بود و او در سال چہار صد و شانزدہ ہجری وفات کردہ۔

فردوسی دہقانے بود از دہے موسوم بہ باژ از ناحیۂ طبران از حوالی۔ فردوسی دران دہ عزتے و شوکتے داشت و بدخل و عایدی آنجا می زیست و بے نیاز بود و فقط یک دختر داشت۔ تہیۂ یک جہاز لایقی برای آن دختر فقط موجب بود کہ او را بہ نظم شاہنامہ بازداشت کہ از صلۂ آن کتاب جہازِ دختر تدارک کند و پس از انکہ این کتاب را بعد از بیست و پنج سال زحمت (و بقول بعض سی و پنج سال) باتمام رسانید (مطابق با اوایل ۳۸۹ھ) علیّ دیلمی آن را استنساخ و ابودلف آن روایت می کرد۔ و حسین بن قتیبہ حاکم طوس بہ فردوسی کمک مادّی و تشویق می کرد (فردوسی ذکر این ہر سہ اشخاص را در شاہنامہ کردہ است علیّ دیلم شاہنامہ را در ہفت مجلّد نوشتہ و فردوسی بو دلف راوی خود را ہمراہ برداشتہ با آن نسخہ بہ غزنین رفت و بہ کمک خواجۂ بزرگ ابوالقاسم احمد بن حسن میمندی کتاب را بہ سلطان پیش نہاد کرد و سلطان خیلے ممنون شد

امّا خواجه را دشمنان بود که پیوسته در بارهٔ او اسباب ظنّی می‌کردند و سلطان
محمود با آن جماعت مشورت کرد که فردوسی را چه دهیم؟ گفتند: پنجاه هزار درم و
این خود بسیار باشد که او مردیست رافضی و معتزلی مذهب و این بیت بر اعتزال
او دلیل گرفتند:

به بینندگان آفریننده را　　نبینی مرنجان دو بیننده را

وابیات دیگر به رفض فردوسی دلیل آوردند.

(چون فردوسی آخرین تهذیب شاهنامه را در سنهٔ ۴۰۰ هـ تمام کرده است که در آن وقت)
(قریب به هشتاد سالگی بوده است و باید در همین اوقات باشد که مسئلهٔ)
(صله و جائزهٔ او در میان آمده باشد)

وسلطان محمود مردی متعصّب بود در وی این تخلیط بگرفت و مسموع افتاد. در
جمله بیست هزار درم به فردوسی رسید. بغایت رنجور شد. و بگرمابه رفت و برآمد
فقاعی بخورد و آن سیم میان فقاعی و حمامی قسمت فرمود. سیاست محمود
دانست. به شب از غزنین برفت و به هری به دکّان اسمٰعیل ورّاق پدر ازرقی
فرود آمد و شش ماه در خانهٔ او متواری بود. تا طالبان محمود به طوس رسیدند
و بازگشتند و چون فردوسی ایمن شد از هری روی به طوس نهاد و شاهنامه
برگرفت و به طبرستان شد به نزدیک سپهبد شهریار پادشاه طبرستان که از
آل باوند بود که نسبت ایشان به یزدگرد شهریار پیوندد. فردوسی محمود را
هجا کرد در دیباچه بیتی صد افزود و بر شهریار خواند. و گفت من این کتاب
را از نام محمود با نام تو خواهم کردن که این کتاب همه اخبار و آثار جدّان تست.
شهریار او را بنواخت و نیکوئی‌ها فرمود و گفت: محمود خداوندگار من است تو
شاهنامه بنام او رها کن و هجو او بمن ده تا بشویم و ترا اندک چیزی بدهم.

محمود خود ترا خواند و رضائے تو طلبید و رنج چنین کتاب ضایع نماند۔ و دیگر روز صد ہزار درم فرستاد و گفت ہر بیتے بہ ہزار درم خریدم۔ آن صد بیت بمن ده و با محمود دل خوش کن۔ فردوسی آن بیت ہا فرستاد۔ بفرمود بہ شستند۔ فردوسی نیز سواد شست و آن ہجو مندرس گشت۔

صاحب چہار مقالہ بحوالہ امیر معزی نقل کرده کہ چون محمود از ہندوستان بازگشتہ روے بغزنین نہاد۔ در راه متمردے بود و حصارے استوار داشت۔ محمود پیش او رسولے فرستاد کہ فردا باید کہ پیش آئی و خدمتے بیاری و بارگاه ما خدمت کنی و تشریف بپوشی و باز گردی۔ دیگر روز محمود بر نشست و خواجہ بزرگ دست راست او ہمی راند کہ فرستاده بازگشتہ بود و پیش سلطان ہمی آمد۔ سلطان با خواجہ گفت چہ جواب داده باشد۔ خواجہ این بیت فردوسی بخواند ؎

اگر جز بکام من آید جواب — من و گرز و میدان و افراسیاب

محمود گفت این بیت کراست؟ کہ مردی ازو زاید۔ گفت بیچاره ابوالقاسم فردوسی راست کہ بیست و پنج سال رنج برد و چنان کتابے تمام کرد و ہیچ ثمره ندید۔ محمود گفت سره کردی کہ مرا از ان یاد آوردی کہ من از آن پشیمان شده ام۔ آن آزاد مرد از من محروم ماند۔ پس حسب فرمان سلطان شصت دینار ابوالقاسم فردوسی را باشتر سلطان گسیل کرد و آن نیل بہ سلامت بشہر طران رسید از دروازه رودبار اشتر در می شد و جنازه فردوسی بدر وازه از ان بیرون می بردند۔ درون دروازه باغے بود ملک فردوسی او را دران باغ دفن کردند۔ از فردوسی دخترے ماند او صلت سلطان قبول نہ کرد۔ پس بسبب امتثال فرمان سلطانی خواجہ ابوبکر اسحٰق کرامی از ان مال عمارت رباط چاہہ کہ بر سر راه نشاپور و مرو است در حد طوس کرد۔

(ماخوذ از مقدمہ کاوه برلن)

موازنهٔ سخنوری فردوسی و نظامی

(مقصود ازین موازنه محض اظهار تفاوت مراتب سخنوری آن هر دو بزرگوار است)
(نه ترجیح و تنقیص کسی - آن هر دو بزرگوار به شیوهٔ خویش استاد یگانه بوده اند)
(و چنان کتابها نگاشته که از عهدهٔ جواب آنها تا امروز هیچ کسی بر نیامده)

۱- فردوسی هجو سلطان محمود غزنوی نموده و نظامی از نکوهش کسی دامن لب نیالوده-

۲- فردوسی مرد میدان مثنوی رزمیه است نظامی بر قصیده و غزل و هر گونه مثنوی و همه مضامین رزم و بزم قدرت تام داشته-

۳- فردوسی الفاظ عربیه را به قلت آورده و تا تواند اکتفا با لفاظ پارسی تاب کرده و سادگی و صفائی را به کار برده. نظامی چون درین شیوه چالش کرده- همپای فردوسی رفته بل سررشتهٔ امتیاز خویش را از دست نگذاشته و آن الفاظ پارسی خجسته و سنجیده آورده که هم سنگ آنها باندازو شان و شوکت لفظ دیگر در همه زبان یافته نمی شود

۴- فردوسی چون در بحر سخن دست تفکر فرو برده - هرچه از در خوش آب و شاهوار و گل و لای هم رسیده - بیرون آورده - بخلاف آن نظامی چیده و برگزیده دُرهای شاهوار و خوش آب برآورده و در سخن گفتن زحمت تمام و دقت ما لا کلام بکار برده آنچه فردوسی کرده او بران مجبور بود زیرا که از نظامی کار بزرگ و وسیع تر داشت-

۵- کلام فردوسی ساده و از تکلفات مبرّا است و سخن نظامی رنگین و بگوناگون تکلفات آراسته - والله اعلم بالصواب-

رفتن رستم بجنگ و کشته شدن اسفندیار

سپیده هم آنگه ز کُه بر دمید — میان شب تیره اندر خمید
بپوشید رستم سلیح نبرد — بسی از جهان آفرین یاد کرد

نشست از بر ژنده کوهی چو پیل | همی شد چو کشتی بدریای نیل
چو آمد بر لشکر نامدار | که کین جوید و رزم اسفندیار
سرافراز شد رستم چاره جوی | خروشی برآورد پیکاره جوی
که ای شیردل چند خسپی چنین | که رستم نهادست بر رخش زین
تو برخیز اکنون ازین خواب خوش | برآویز با رستم کینه کش
چو بشنید آوازش اسفندیار | سلیح جهان پیش او گشت خوار
چنین گفت پیش پشوتن که شیر | بر مرد جادو نباشد دلیر
گمانی نبردم که رستم ز راه | بایوان کشد گبر و بیر و کلاه
همان بارگی رخش زیر اندرش | ز پیکان نبود ایچ پیدا برش
شنیدم که دستان جادو پرست | بهر کار یازد بخورشید دست
چو خشم آرد از جادوان بگذرد | برابر نگردد همی بی خرد
پشوتن بدو گفت با آب چشم | که بر دشمنت باد تیمار و خشم
چه بودست که امروز پژمرده | همانا که شب خواب ناکرده
میان جهان این دو یل را چه بود | که چندین همی رنج باید فزود
ترا هم که بخت تو شد کندرو | که کین آورد هر زمان نو بنو
بپوشید جوشن یل اسفندیار | بیامد بر رستم نامدار
خروشید چون روی رستم بدید | که نام تو باد از جهان ناپدید

بر انسان که از من بخستی تو دوش ‌ ‌ ‌ نبودت دل و مغز و رای و هوش
فراموش کردی تو سگزی مگر ‌ ‌ ‌ کمان و بر مرد پرخاشخر
کنون رفتی و جادویی ساختی ‌ ‌ ‌ بدینسان سوی رزم من تاختی
تو از جادوی زال گشتی درست ‌ ‌ ‌ وگرنه کنارت همی دخمه جست
چنانت بدوزم همه تن به تیر ‌ ‌ ‌ که ناید ببر چارهٔ زال پیر
بگویمت امروز از آن گونه یال ‌ ‌ ‌ کزین پس نه بیند ترا زنده زال
چنین گفت رستم به اسفندیار ‌ ‌ ‌ که ای سیر ناگشته از کارزار
من امروز بی بهره جنگ آمدم ‌ ‌ ‌ سوی پوزش و نام و ننگ آمدم
بترس از جهاندار یزدان پاک ‌ ‌ ‌ خرد را مکن بر دل اندر مغاک
تو با من به بیداد کوشی همی ‌ ‌ ‌ دو چشم خرد را بپوشی همی
بداد آبه زردشت و دین بهی ‌ ‌ ‌ بنوش آذر و آذر و فرّهی
بخورشید و ماه و باستا و زند ‌ ‌ ‌ که دل را برانی ز راه گزند
نگیری بیاد آن سخنها که رفت ‌ ‌ ‌ وگر پوست بر تن کسی را بکفت
بیا تا به بینی یکی خان من ‌ ‌ ‌ روان زنده است کام تو بر جان من
گشایم در گنج دیرینه باز ‌ ‌ ‌ کجا گرد کردم به روز دراز
کنم بار بر بارگی های خویش ‌ ‌ ‌ به گنجور ده تا براند ز پیش
برابر همی با تو آیم براه ‌ ‌ ‌ روم گر تو فرمان دهی پیش شاه

پس ازشاه بکشد مرا شایدم | همان نیز گر بسته فرمایدم
نگه کن که داناے پیشین چه گفت | که کس را میاد اختر شوم جفت
همان چاره جوییم که تا روزگار | ترا سیر گرداند از کارزار
چرا دولت ازین گونه چون سنگ شد | همه آرزوئے دولت جنگ شد
بیزدان که این جنگ و بیداد کین | بدو را فگنده نام گیرے ازین
چنین داد پاسخ که مردِ فریب | نیم روزِ پیکار و روزِ نهیب
از ایوان و خان چند گوئی همے | زرنج آشتی چند شوئی همے
اگر زنده خواهی که مانی بجاے | نخستین به تن بندِ ما را بساے
دگر باره رستم زبان برگشاد | مکن شهریار از بیداد یاد
مکن نام من زشت و جانِ تو خوار | که جز بد نیاید ازین کارزار
هزارانت گوهر دهم شاهوار | همان تاج با یاره و گوشوار
هزارانت کودک دهم نوش لب | بوندت پرستنده در روز و شب
هزارت کنیزک دهم خلخی | که زیباے تاجی و هم فرخی
درِ گنج سام نریمان و زال | گشاده کنم پیشت اے بے همال
همه یک بیک پیش تو گرد آورم | ز کابلستان نیز مرد آورم
همه مر ترا پاک فرمان برند | گه رزم بدخواه را بشکنند
وزان پس به پیشت پرستار وش | روم تا به پیش شه کینه کش

زدل دور کن شهریارا تو کین — مده دیو را در تنِ خود کمین
جز از بند دیگر ترا دست هست — بمن بر تو شاهی و یزدان پرست
که از بندِ تو جاودان نام بد — بماند مرا بد بتو کے سزد
برستم چنین گفت اسفندیار — که تا چند گوئی همی نابکار
هرآنکو سر از راهِ یزدان بگرد — ز فرمان شاهِ جهان دیده مرد
که هرکو ز فرمان شه شد برون — خداوند را کرده باشد فسون
جز از رزم یا بند چیزے مجوے — چنین گفتنی ها سے خیره مگوے
چو دانست رستم که لابه بکار — نیاید همی پیش اسفندیار
خروشید گفتا پشوتن بخوان — که باشد گواهم برین داستان
که من چند گونه پژوهش کنم — نکرده بدی را رهِ پوزش کنم
بداند که از من نبد جنگ و کین — نگردیدم از کیش و آئین و دین
بخندید ازان گفتن اسفندیار — چنین گفت کے پهلوِ نامدار
چه جوئی بهانه گه تاختن — بدین گونه رنگ و فسون ساختن
پشوتن نه دورست و داند همی — ز ما داستانها بخواند همی
پس آواز کرد و پشوتن بخواند — چو رستم ورا دید خیره بماند
چنین گفت پس با پشوتن براز — که اے پاک دل مردِ گردن فراز
بسے لابه کردم باسفندیار — نیامد برش لابه گفتن بکار

تو دانی و دیدی ز من بندگی — نبد زفت و سیر آمد از زندگی

اگر او شود کشته بر دست من — ز من باز گوئی بهر انجمن

که رستم بسی لابه و زار کرد — نه بد سود نزدیک آزاد مرد

بدو بانگ برزد یل اسفندیار — که بسیار گفتن نه آید بکار

بیا تا چه داری تو از کار جنگ؟ — که جستی بگیتی بسی نام و ننگ

چو بشنید رستم غو رزم ساز — بدانست کامد زمانش فراز

کمان را بزه کرد و آن تیر گز — که پیکانش را داده بود آب رز

همانگه نهادش در آورد کمان — سر خویش کردی سوی آسمان

همی گفت که ای داور ماه و مهر — فزاینده دانش و فر و زور

همی بینی این پاک جان مرا — روان مرا هم توان مرا

که من چند کوشم که اسفندیار — مگر سر بگرداند از کارزار

تو دانی که بیداد کوشد همی — بمن جنگ و مردی فروشد همی

بباداافره این گناهم مگیر — تو ای آفریننده ماه و تیر

چو در کار چندی بدیدش درنگ — که رستم همی دیر شد سوی جنگ

بدو گفت کای رستم نامدار — بشد سیر جانت تو از کارزار

ببینی کنون تیر گشتاسپی — دل شیر و پیکان لهراسپی

یکی تیر بر ترگ رستم بزد — چنان کز کمان سواران سزد

تهمتن گز اندر کمان راند زود		بدانسان که سیمرغ فرموده بود

بزد راست بر چشم اسفندیار		سیه شد جهان پیش آن نامدار

بدو نوک پیکان دو چشمش بدوخت		بمرد آتش کینه چون برفروخت

خم آورد بالای سرو سهی		ازو دور شد دانش و فرهی

نگون شد سر شاه یزدان پرست		بیفتاد چاچی کمانش ز دست

گرفتش فش و یال و اسپ سیاه		ز خون لعل شد خاک آوردگاه

چنین گفت رستم باسفندیار		که آوردی آن تخم زفتی ببار

تو آنی که گفتی که رویین تنم		بلند آسمان بر زمین بر زنم

من از تو صد و شصت تیر خدنگ		بخوردم ـ ننالیدم از نام و ننگ

بیک تیر برگشتی از کارزار		بخفتی برین بارهٔ نامدار

بخوردی یکی چوبه تیر گزین		نهادی سر خویش بر پیش زین

هم اکنون بخاک اندر آید سرت		بسوزد دل مهربان مادرت

هم آنگه سر نامبردار شاه		نگون اندر آمد ز پشت سیاه

زمانی همی بود تا یافت هوش		بران خاک بنشست و بگشاد گوش

سر تیر بگرفت و بیرون کشید		همی پر و پیکانش در خون کشید

هم آنگه به بهمن رسید آگهی		که تیره شد آن فر شاهنشهی

بیامد به پیش پشوتن بگفت		که پیکار ما گشت با درد جفت

تن ژنده پیل اندر آمد بخاک — جهان گشت ازین درد پر باک
برفتند هر دو پیاده دوان — به پیش سپهبد دو پهلوان
بدیدند جنگی برش پر ز خون — یکی تیر پر خون بدست اندرون
پشوتن برو جامه را کرد چاک — خروشان و بر سر همی ریخت خاک
همی گشت بهمن بخاک اندرون — بمالید رخ را بران گرم خون
پشوتن همی گفت راز جهان — که داند ز نام آوران و مهان
نگر کردگار روان و سپهر — خداوند کیهان و ناهید و مهر
چو اسفندیاری که از بهر دین — بکردی برآهیخت شمشیر کین
جهان پاک کرد از بد بت پرست — به بیداد هرگز نیازید دست
بروز جوانی هلاک آمدش — سر تاجور سوی خاک آمدش
بدی را کزو بست گیتی بدرد — پر آزار ازو جان آزاد مرد
فراوان بد و بگذرد روزگار — که روزی نه بیند بد کارزار
جوانان گرفته سرش در کنار — همی خون سترد از آن شهریار
پشوتن برو بر همی مویه کرد — رخی پر ز خون و دلی پر ز درد
همی گفت زار ای یل اسفندیار — جهان دار و از تخمهٔ شهریار
که برکند این کوه جنگی ز جای — که افگند شیر ژیان را ز پای
که کند این پسندیده دندان پیل — که افگند در موج دریای نیل

که خورشید تابنده را تار کرد　　که شاه سرافراز را خوار کرد

که بنشاند این شمع افروخته　　کنون شد همه دودمان سوخته

چه آمد بدین تخمه از چشم بد　　که بر بدکنش بی‌گمان بد رسد

کجا شد دل و هوش و آیین تو　　توانائی و اختر و دین تو

کجا شد به رزم آن تکاور ساز تو　　کجا شد به بزم آن خوش آواز تو

چو کردی جهان را ز بدخواه پاک　　نیامدت از شیر و دیو باک

کنون شاه کامران سوی دشت بیگاه　　همی خاک بنشست پروردگار

که نفرین برین گنبد و این تاج باد　　سر و گنج ما هم از او هیچ باد

که چون تو سوار یل نامور یار　　کشندش بدینسان برین خاک خوار

سر تو گر شود دور از تاج و گاه　　بران بی‌وفا کار گشتاسب شاه

چنین گفت با او یل اسفندیار　　که ای مرد دانا سنیه به روزگار

مکن خویشتن پیش من در تباه　　که این بود بهر من از چرخ و ماه

تن مرده را خاک باشد نهال　　تو از کشتن من بدینسان منال

کجا شد فریدون و هوشنگ و جم　　ز باد آمده باز گشته به دم

همان پاک زاده نیاکان من　　گزیده سرافراز پاکان من

برفتند و ما را سپردند جای　　نماند کسی در سپنجی سرای

فراوان بکشتم من اندر جهان　　چه در آشکارا چه اندر نهان

که تا را به یزدان بجای آورم | خرد را بدین رهنمای آورم
چو از من گرفت این سخن روشنی | ز بس بسته شد دست آهرمنی
زمانه بیازید چنگال شیر | مرا همچو گور اندر آورد زیر
اسیرم چنان هست کاندر بهشت | دل و جان من بدبد و هرچه کشت
بمردی مرا پور دستان بکشت | نگه کن بدین گز که دارم بمشت
بدین چوب شد روزگارم بسر | ز سیمرغ و از رستم چاره گر
فسونها و این بندها زال ساخت | که این بند و رنگ از جهان او شناخت
چو اسفندیار این سخن یاد کرد | بپیچید و بگریست رستم ز درد
بیامد به نزدیک اسفندیار | بماند ز غم خسته و سوگوار
چنین گفت پس با پشوتن پدر | که مردی ز مردان سزد یاد کرد
چنان است کو گفت یکسر سخن | ز مردی بکشتی بد افکند بن
همانا که از دیو ناسازگار | مرا بهره رنج آمد از روزگار
که تا من بمردی کمر بسته ام | همی رزم گردنکشان جسته ام
سواری ندیدم چو اسفندیار | زره دار با جوشن کارزار
چو بیچاره برگشتم از جنگ او | بدیدم کمان و بر و چنگ او
سوی چاره گشتم ز بیچارگی | ندادم بدو سر به یکبارگی
زمانش ورا در کمان ساختم | چو روزش بر آمد بینداختم

که او راهی بخت باز آورد — در آتش‌گری کی بکار آورد
از این خاک تیره بباید شدن — بر این پیشه یکدم نشاید زدن
چنانکز بر این پرنشاط بستم — ازین پیشه گر باز افسانه‌ام

سکندرنامه

تذکرهٔ شیخ نظامی

سال ولادت تقریباً ۵۳۵ھ — سال وفات ۵۹۹ھ عمر شصت و سه ساله

الیاس یوسف نام - ابومحمد کنیت - نظام الدین لقب - نظامی تخلص اصلش تفرش از قم قهستان بوده چنانکه خود فرموده ؎

چو دُر ارچه در بحر گنجه گمم — ولی از قهستان شهر قمم

پدرش وطن بگذاشته و به گنجه آمد ولادت نظامی در آنجا اتفاق افتاد و علوم متداوله را بدست آورده امّا از کلامش فهمیده می‌شود که بر جمیع علوم دستگاه نظر داشته چنانکه خود فرموده ؎

هر چه هست از دقیقه‌های علوم — با یکایک نهفته‌های علوم
خواندم و سرّ هر ورق جستم — چون ترا یافتم ورق شستم

در فن شعر این حسن قبول خاص بهرهٔ نظامی گردیده که سلاطین روزگار برای ایقای نام خویش باصرار تمام کتب از و نویسانیده - خمسه‌اش پنج گنج شایگان سخن است معنون بنام پنج شاهان باقتدار -

۱- مخزن الاسرار - در بیست و شش سالگی بنام بهرام شاه نظم کرده و پنج هزار

دینار سرخ با انواع امتعه و یک قطار شتر بانعام یافته - در جواب این مثنوی یکصد و بست و پنج مثنوی نگاشته شد لیکن چه مطلع الانوار خسرو و تحفة الاحرار جامی هیچ یکے را نشاید که پیش آن نامش برده شود۔

۲- شیرین خسرو بنام طغرل ارسلان به صله اش ده صد دینار یافته۔

۳- لیلی مجنون - بنام خاقان کبیر جلال الدین والدنیا شاه اخستان - برائے خوشی کتاب خاقان دستخط خویش فرستاده۔

۴- هفت پیکر بنام سلطان غیاث الدین الپ ارسلان علاء الدین سنقری۔

۵- سکندر نامه - بارادت خویش بنام ابوبکر نصرة الدین به سلک نظم کشیده نظامی از مبدء فیاض آنچنان همت عالی یافته که گاہے در قاضی الحاجات بگذاشته روئے بسوئے آستان ملوک و اکابر نیاورده و پا از گوشه عزلت بیرون ننهاده بل سلاطین و اعیان عصر به عزلت گاهش آمدندے و عزت و احترامش بجا آوردند چگونگی سخنوریش از مقدمه باید جست - در آنجا تفصیلاً نگاشته شده و اینجا این قدر دانستن کفایت می کند که در رزم و بزم و فلسفه و اخلاق هر گونه مضامین را به پیرایهٔ لطیف ادا کرده و مصوّری مناظر قدرت و واقعات و غیر آنها را چنان نموده که چنو کسے نتواند که در این عهده برآید و طرح شاعری عاشقانه انداخته

مصاف کردن دارا با سکندر در موصل

خرامیدن لاجوردی سپهر　　همان گرد بر گشتن ماه و مهر

مپندار کز بهر بازی گریست　　سراپردهٔ این چنین سرسریست

درین پرده یک رشته بیکار نیست　　سر رشته بر ما پدیدار نیست

که داند که فردا چه خواهد رسید ؟   نه دیده که خواهد شدن ناپدید ؟
گرا مرده از خانه بیرون نهند ؟   کرا تاج اقبال بر سر نهند ؟
گزارندهٔ نیک و بدهای خاک   سخن گفت از آن پادشاهان پاک
که چون صبح را شاه چین بار داد   عروس عدن دُر به بیمار داد
رسیدند لشکر بجای مصاف   دو پرگار بستند چون کوه قاف
خسک بر گذرگاه کین ریختند   نقیبان خروشیدن انگیختند
یزک بر یزک سو بسو در شتاب   نه در دل سکونت نه در دیده خواب
ز بسیاری لشکر از هر دو جای   فرو بسته کوشنده را دست و پای
دو رویه شتابند در جای جنگ   نمودند در پیشه سستی درنگ
نگه در میان صلح آید پدید   که شمشیرشان بر نیاید کشید
چو بود از جوانی و گردن کشی   همان جانب آبی همان آتشی
پدید آمد از هر دو باری ستیز   دل کینه ور گشت بر کینه تیز
از آن پس که بر کینه رو تاختند   سر از جستن مهر بر تافتند
شغبهای آیینهٔ پیل مست   همی شانه بر پشت پیلان شکست
چنان آمد از نای ترکی خروش   که از نای ترکان بر آورد جوش
برآورد چرخ مهره آواز شیر   دماغ از دم گاو دم گشت سیر
تراقی که از مقرعه خاسته   برون رفت ازین طاق آراسته

سوار و برآمد ز راهِ نبرد　　هزاهز در آمد بمردانِ مرد

زمین گفتی از یکدگر بر درید　　سرافیل صورِ قیامت دمید

غبارِ زمین بر هوا راه بست　　عنانِ سلامت برون شد ز دست

زبس گرد بر تارکِ ترک زین　　زمین آسمان آسمان شد زمین

فرو رفت و بر رفت راهِ نبرد　　نم خون بماهی و بر ماه گرد

ز سمّ ستوران دران پهن دشت　　زمین شش شد و آسمان گشت هشت

جگرتاب شد نعره های بلند　　گلوگیر شد حلقه های کمند

ز تابِ نفس در هوا بست میغ　　جهان سوخت از آتشِ برقِ تیغ

زبس قطرهٔ تیغ پر خون و خاک　　دماغ هوا پر شد از جان پاک

سپهدار ایران هم از تیغ بام　　برآراست لشکر بسازِ تمام

نخستین صفِ میمنه ساز کرد　　ز تیغ اژدها را دهن باز کرد

صفِ میسره هم برآراست چست　　یکی کوه گفتی ز پولاد رست

جناح آن چنان بست در پیشگاه　　که پوشیده شد روی خورشید و ماه

ز قلبی که چون کوه پولاد بود　　پناهنده را قلب آباد بود

ز دیگر طرف لشکر آرای روم　　برآراست لشکر چو نخلی ز موم

سلاح و سلب دادخواهنده را　　قوی کرد پشتِ پناهنده را

چپ و راست آراست از ترگ تیغ　　چو آرایش گلبن از اشک میغ

پس و پیش را کرد چون خان کوه | برانگیخت قلب و ثریا شکوه
چو از هر دو سو لشکر آراستند | یلان از دو سو مردی خواستند
سیاست درآمد بگردن زنی | ز چشم یلان دور شد روشنی
ز بس خون که گرد آمد اندر مغاک | چو گوگرد شد تربت آتشین [illegible] خاک
ز شمشیر برگشته جای نبرد | که در غار او اژدهای نبرد
نهنگ خدنگ از کمین کمان | نیاسود بر یک زمین یک زمان
کمند اژدهای مسلسل شکنج | دهن باز کرده بسیار رنج
ز غریدن ژنده پیلان مست | گره در گلوی هژبران شکست
ز بس تیغ بر گردن انداختن | نیارست کس گردن افراختن
پدر با پسر کین برآراسته | گوا با سه ده مهر برخاسته
ستون علم جامه در خون زده | نیاسته از جان خیمه بیرون زده
ز بس تیر پیکان نشان | شده آبله دست پیکان کشان
چنان گرم گشت آتش روزگار | که از نعل اسپان برآمد شرار
جهان جوی دارا ز قلب سپاه | برآشفت چون شیر شرزه سیاه
ز دشمن گرائی و قلب افکنی | گشاده بر او بازوی بهمنی
بهر جا که بازو بر افراختی | سر خصم در پایش انداختی
نشد بر تنی تا نه پرداختش | نزد بر سری تا نینداختش

زبس خون رومی دران ترکتاز | هزار اطلس رومی افگنده باز
وزین سو سکندر بشمشیر تیز | برانگیخته بر جهان رستخیز
دو دست آفریده بکوشش زبون | بهر دست شمشیر الماس گون
دو دستی چنان می گزارید تیغ | کزو خصم را جان نیامد دریغ
چو بر فرق پیل آمدے خنجرش | فرو ریختی زیر پا لشکرش
چو بر آب دریا غضب ریختی | ز دریاے آب آتش انگیختی
چو شیر یکه تنش ز دم بر زند | دُم باد پا را بهم بر زند
بدارا نمودند کان تند شیر | بسا شیر کرد از مرکب آورد زیر
شه آزرم به که یکسو کند | کزان پهلوان پیل یکسو کند
بلشکر بگوید که یکبارگی | برانگیزند بر جنگ او بارگی
چنان دید داراے دولت صواب | که لشکر بجنبد چو دریاے آب
همه جنگ و همه یکسر زنند | بیکبارگی بر سکندر زنند
دو لشکر چو مور و ملخ تاختند | نبرد جهان در جهان ساختند
بشمشیر پولاد و تیر خدنگ | گذرگاه بر مور کردند تنگ
چو زنبور گیلی کشیدند نیش | زمین را ز زنبوره کردند ریش
سکندر دران داوریگاه سخت | پے افشرده مانند بیخ درخت
هیون بروے افگند پیل افگنے | سوئے پیلتن شد چو آهرمنے

یکی زخم زد بر تنِ پهلوان — کز آن زخم لرزید پیر و جوان
بدرید خفتان و زره پاره کرد — عمل بین که پولاد با خاره کرد
نبرید بازوی تابنده هور — ولیکن شد آزرده هژبر زور
بموی تنِ شاه رست از گزند — بزد تیغ و بدخواه را سر فگند
هراسید زان دشمنِ بی هراس — دل خصم را کرد زانجا قیاس
بران شد که از خصم تابد عنان — رهائی دهد سینه را از سنان
دگر بار بر بخت امیدوار — پی افشرده بر جای خود استوار
چو در حال فیروزی خویش دید — بر اعدای خود دست خود بیش دید
قوی کرد بر جنگ بازوی خویش — بکوشید با هم ترازوی خویش
نیاسود لشکر ز خون ریختن — ز دشمن بدشمن در آویختن
نبرد آزمایانِ ایران سپاه — گرفتند بر لشکرِ روم راه
زبون گشته رومی به پیکارشان — اجل خواست کردن گرفتارشان
دگر رو بمردی فشردند پای — نرفتند چون کوه آهن ز جای
بناموس رایت همی داشتند — غنیمت به بدخواه نگذاشتند
چو گوهر برآسود زنگی به تاج — شهِ چین فرود آمد از تخت عاج
سپهر روشن از تیره شب تافته — چو آئینه و روشنی یافته
دو لشکر بیکجا گروه آمدند — شدند از خصومت ستوه آمدند

بآرامگاه آمدند از نبرد   ز تن زخم شستند از روی گرد

براندیشه از گنبد تیز گشت   که فردا بسر بر چه خواهد گذشت؟

دگر روز کان روی شسته ترنج   چو روحانیان سر برون زد ز کنج

سپاه از دو سو صف بیاراستند   هزبران به نخچیر برخاستند

بپولاد و شمشیر و چرخ و کمان   بسی زور بازو نمود آسمان

بغوغای لشکر در آمد شکیب   که دست از عنان رفت و پا از رکیب

بدارا دو سرهنگ بودند خاص   باخلاص نزدیک و دور از خلاص

ز بیداد دارا بجان آمده   دل آزردگی در میان آمده

بر آن دل که خون ریز دارا کنند   برو کین خویش آشکارا کنند

چو زینگونه بازارے آراستند   بخون از سکندر امان خواستند

که ماییم خاصان دارا و بس   بدارا ز ما خاص تر نیست کس

ز بیداد چون ما شکوه آمدیم   بخون ریز او هم گروه آمدیم

نخواهیم فردا برو تاختن   ز بیداد او ملک پرداختن

یک امشب بکوشش نگهدار جای   که فردا مخالف در آید ز پای

چو فردا علم در کشد در مصاف   خورد ضربت تیغ پهلو شکاف

ولیکن بشرطیکه بی دست رنج   همارا گشاده کنی قفل گنج

ز ما هر یکی را توانگر کنی   بزر کار ما هر دو چون زر کنی

سکندر بآن خواسته عهد بست — به پیمان در آن خواسته داد دست

نشد باورش کان دو بیداد کیش — کنند این خطا با خداوند خویش

ولی هر کس آن در بدیت آورد — کز و خصم خود را شکست آورد

در آن ره که بیداد واد آمدش — کهن داستانی بیاد آمدش

که خرگوش هر مرورا بی‌شگفت — سگ آن ولایت تواند گرفت

چو آن عاصیان خداوند کش — خبر یافتند از خداوندِ هُش

که بر گنج شان کامگاری دهد — به خون ریز بدخواه یاری دهد

حقِ نعمت شاه بگذاشتند — پی کشتن شاه برداشتند

چو یاقوت خورشید را زرد دید — به یاقوت جُستن جهان پی فشرد

بدزدی گرفتند مهتاب را — که این بُرد آن گوهر ناب را

دو لشکر گشاده کمر چون دو کوه — شدند از نبرد آزمائی ستوه

بمنزل گه خویش گشتند باز — برزم دگر روزه کردند ساز

بیا ساقی از من مرا دور کن — جهان از می لعل پُر نور کن

می کو مرا ره بمنزل برد — همه دل برند او غم دل برد

پیروزی یافتن سکندر بر دارا و کشته شدن او

جهان گرچه آرامگاهی خوش است — شتابنده را نعل در آتش است

دو در دارد این باغ آراسته — در و بند از این هر دو برخاسته

درآراز دیر باغ و سنگر تمام ز دیگر دیر باغ بیرون خرام

اگر زیرکی باگلے خو مگیر که باشد بجا ماندنش ناگزیر

درین دم که داری بشادی بسیچ که آینده در رفته هیچ ست و پیچ

نه ایم آمده از پئے دل خوشی مگر از پے رنج و محنت کشی

خران را کسے در عروسی نخواند مگر آن زمان کآب و هیزم نماند

گزارنده نظم این داستان سخن راند بر سنّت راستان

که چون آتش روز روشن گذشت پر از دود شد گنبد تیز گشت

شب از ماه بر بست پیرایهٔ شگفتی بود نور در سایهٔ

طلایهٔ لشکرگه هر دو شاه شده پاسدارنده صبحگاه

تیاقی برآمد شدن چون حراس نیاسود درّاج از بانگ پاس

بسا خفته کز هیبت پیل مست سراسیمه هر ساعت از خواب جست

غنوده تن مردم از رنج و تاب نظر هر زمانے درآمد ز خواب

نیایش کنان هر دو لشکر براز که اے کاشکی بودے این شب دراز

مگر کان درازی نمودے درنگ به پیری پدید آمدے روز جنگ

سگالش چنان شد دو کوشنده را که ریزند صفرائے جوشنده را

چو خورشید روشن برآرد کلاه پدیدار گردد سپید از سیاه

دو خسرو عنان در عنان آورند ره دوستی در میان آورند

بآزرم و خوشنودی از یکدگر — بتابند وزان بر نتابند سر
چو دارا در آن داوری رای جست — دل رای زن بود در رای سست
سوی آشتی کس نشد رهنمون — نمودند رایش به شمشیر و خون
که ایرانی از رومی نیش خورد — بتابیم کجا ریزد اندر نبرد
چو فردا فشاریم در جنگ پای — ز رومی نمانیم یک تن بجای
بدین عشوه دادند شه را شکیب — یکی بر دلیری یکی بر فریب
همان قاصدان تیز کردند جهد — که بر خون او بسته بودند عهد
سکندر ز دیگر طرف چاره ساز — که چون پای دارد در آن ترکتاز
خیال دو سرهنگ را پیش داشت — جز این خود که سرهنگی خویش داشت
چنین گفت با پهلوانان روم — که فردا درین مرکز سخت بوم
بکوشیم کوشیدنی مردوار — رگ جان بکوشش کنیم استوار
اگر دست بُرد ایم ما راست مُلک — وگر باشد ایم آنِ داراست مُلک
قیامت که پوشیده بر رای ماست — بود روز آن روز فردای ماست
ز اندیشهای چنین هولناک — دو لشکر غنودند با ترس و باک
چو گیتی در روشنی باز کرد — جهان بازی دیگر آغاز کرد
بآتش بدل گشت مشت شرار — کلیچه شد آن سیم گاورس وار
درآمد به جنبش دو لشکر چو کوه — گران جنبش آمد جهانی ستوه

فریدون نسب شاه بهمن نژاد / چو برخاست از اوّل بامداد

همه ساز لشکر به ترتیب جنگ / برآراست از جبه تیرِ خدنگ

ز پولاد صد کوه بر پاے کرد / به پائینِ او گنج را جاے کرد

چو بر میمنه ساز ور گشت کار / همان میسره شد چو روئین حصار

جناح از هوا بر زمین برد میخ / پس آهنگ شد در زمین چار میخ

جهاندار در قلبگه کرد جاے / درفشِ کیانیش بر سر بپاے

سکندر که تیغِ جهان سوز داشت / چنان تیغ از بهرِ این روز داشت

برانگیخت رزمی چو بارنده میغ / تگرگش ز پیکان و باران ز تیغ

جناحِ سپه را بگردون کشید / سُمِ بارگی بر سرِ خون کشید

گران مایگان را بد انسان که خواست / بفرمود رفتن سوے دست راست

گروهے که پرتابیان ساخت شان / چپ اندازِ شه بر چپ انداخت شان

همان استوارانِ درگاه را / که ز ایشان بود ایمنی شاه را

بقلب اندرون داشت با خویشتن / چو پولاد کوهی شد آن پیلتن

برآمد ز قلبِ دو لشکر خروش / رسید آسمان را قیامت بگوش

تبیره بغرّید چون تند شیر / درآمد برقص اژدهاے دلیر

ز شوریدنِ نالهٔ گرّ ناے / برافتاد تب لرزه بر دست و پاے

ز فریاد روئین خم از پشتِ پیل / نفیرِ نهنگان درآمد ز نیل

زبس بانگِ شیپور زہرہ شگاف | بدرّید زہرہ بہ پیچید ناف
زغرّیدنِ کوسِ خالی دماغ | زمین لرزہ افتادہ در کوہ و راغ
درآمد بہ بحران سرِ بید برگ | کشادہ بدو روزن درع و ترگ
زبس تیر باران کہ آمد بجوش | فگند ابر بارانی خود ز دوش
گران تیر باران کنون آمدے | بجائے نم از ابر خون آمدے
خروشیدنِ کوس روئینہ طاس | نیوشندہ را داد بر جان ہراس
چلاچل زنان از نواہائے زنگ | برآورد خون از دل خارہ سنگ
بہ جنبش درآمد دو دریائے خون | شد از موج آتش زمین لالہ گون
زمین کو بساطے بدآراستہ | غبارے شد از جائے برخاستہ
بابرو در آمد کمان راشکنج | شتابان شدہ تیر چون مارِ گنج
ستیزندہ از تیغ سیماب ریز | چو سیماب کردہ گریز اگریز
زپولادِ پیکانِ پیکر شکن | تن کوہ لرزید بر خویشتن
زبس زخم پولادِ خارا ستیز | زمین را شدہ استخوان ریز ریز
زنوکِ سنان چرخ دولاب رنگ | زپرکارِ گردش فروماند لنگ
زبس بردہن تا چخ انداختن | نفس را نہ راہِ برون تاختن
سنان در سنان رُستہ چون نوکِ خار | سپر بر سپر بستہ چون لالہ زار
گریزندگان را دران رستخیز | نہ روئے رہائی نہ راہِ گریز

سواران همه تیر پر داخته ‌ ‌ ‌ گهی تیر و گه ترکش انداخته
در آن مسلخ آدمی زادگان ‌ ‌ ‌ زمین گشته کوه از بس افتادگان
بجان پدر خود هر کسی گشت شاد ‌ ‌ ‌ کس از کشتن کس نیاورد یاد
ندارد کسی سوگ در حرب گاه ‌ ‌ ‌ نه کس جز قزاگند پوشد سیاه
سخنگو سخن سخت پاکیزه راند ‌ ‌ ‌ که مرگی بانبوه را جشن خواند
چو مرگ از یکی تن برآرد هلاک ‌ ‌ ‌ شود شهری از گریه اندوهناک
بمرگ همه شهر زین شهر دور ‌ ‌ ‌ نگرید کسی کو بود ناصبور
ز بس کشته بر کشته مردان مرد ‌ ‌ ‌ شده راه بربسته بر رهنورد
بر آن دجله خون بلند آفتاب ‌ ‌ ‌ چو نیلوفر افگنده زورق بر آب
سنان سکندر وران دلاوری ‌ ‌ ‌ سبق برده بر چشمهٔ خاوری
شراریکه شمشیر دارا فگند ‌ ‌ ‌ تپش در دل سنگ خارا فگند
چو لشکر به لشکر درآمیختند ‌ ‌ ‌ قیامت ز گیتی برانگیختند
پراگندگی در سپاه اوفتاد ‌ ‌ ‌ پژوهش در آزرم شاه اوفتاد
سپه چون پراگنده شد سوی جنگ ‌ ‌ ‌ فراخی درآمد بمیدان تنگ
کس از خاصگان پیش دارا نبود ‌ ‌ ‌ کزو در دل کس مدارا نبود
دو سرهنگ غدار چون پیل مست ‌ ‌ ‌ بر آن پیلتن برگشادند دست
زدندش یکی زخم پهلو گذار ‌ ‌ ‌ که از خون زمین گشت چون لاله زار

درافتاد دارا بدان زخم تیز — زگیتی برآمد یکی رستخیز

درخت کیانی درآمد بخاک — بغلطید در خون تن زخمناک

برنجید تن نازک از درد داغ — چه خوشتی بود باد را با چراغ؟

کشنده دو سرهنگ شوریده رای — بنزد سکندر رسیدند جای

که آتش زدو دشمن برانگیختم — باقبال شد خون او ریختم

بیک زخم کردیم کارش تباه — سپردیم جانش بفتراک شاه

بیا تا ببینی و باور کنی — بخونش سمم بارگی تر کنی

چو آمد ترا آنچه کردیم رای — تو نیز آنچه گفتی بیاور بجای

بما بخشش گنجی که پذرفته — وفا کن بچیزیکه خود گفته

سکندر چو دانست کان ابلهان — دلیرانه بر خون شاهنشهان

پشیمان شد از کرده پیمان خویش — که برخاستش عصمت از جان خویش

فرو میرد امیدواری ز مرد — که همسال را سرور آید بگرد

نشان جست کان کشور آرا کجاست — کجا خوابگه دارد از خون چوست؟

دو بیداد پیشه براه اندرون — به بیداد و خود شاه را رهنمون

چو در موکب قلب دارا رسید — ز موکب روان هیچکس را ندید

تن مرزبان دید در خاک و خون — کلاه کیانی شده سرنگون

سلیمانی افتاده پاسی مور — همان پشه کرده بر پیل زور

به بازوی بهمن بر آسوده مار — ز رویین وژ افتاد اسفندیار
بهار فریدون و گلزار جم — بباد خزان گشته تاراج غم
نسب نامهٔ دولت کیقباد — ورق بر ورق سو بسو برد باد
سکندر فرود آمد از پشت بور — در آمد به بالین آن پیل زور
بفرمود تا آن دو سرهنگ را — دو کژ زخمهٔ خارج آهنگ را
بدارید بر جای خویش استوار — خود از جا بجنبید شوریده وار
به بالین گه خسته آمد فراز — ز درع کیانی گره کرد باز
سر خسته را بر سر ران نهاد — شب تیره بر روز رخشان نهاد
فرو بسته چشم از تن خوابناک — بدو گفت برخیز ازین خون و خاک
چو دارا بروبش نظر کرد و دید — به سوز جگر آه از دل کشید
چنین داد دارا به خسرو جواب — که بگذار تا سر نهم من بخواب
رها کن که در من رهائی نماند — چراغ مرا روشنائی نماند
سپهرم بدانگونه پهلو درید — که شد در جگر پهلوم ناپدید
توای پهلوان کامدی سوی من — نگهدار پهلو ز پهلوی من
که با اینکه پهلو دریدم چو میغ — همی آید از پهلویم بوی تیغ
سر سروران را رها کن ز دست — تو مشکن که ما را جهان خود شکست
چه دستی که با ما درازی کنی — بتاراج کیان دستبازی کنی

نگهدار دستت که داراست این　　نه پنهان چو روز آشکاراست این

چو گشت آفتاب مرا روی زرد　　نقابی بمن درکش از لاجورد

مبین سرورا در سر افگندگی　　چنان شاه را در چنین بندگی

درین بندم از زحمت آزاد کن　　بآمرزش ایزدی یاد کن

زمین را منم تاج تارک نشین　　مجنبان مرا تا نه جنبد زمین

رها کن که خواب خوشم می برد　　زمین آب و چرخ آتشم می برد

مگردان سر خفته را از سریر　　که گردون گردان برآرد نفیر

زمانِ من اینک رسد بی گمان　　رها کن بکامِ خودم یک زمان

اگر تاج خواهی ربود از سرم　　یکی لحظه بگذار تا بگذرم

چو من زین ولایت کشادم کمر　　تو خواه افسر از من ستان خواه سر

سکندر بنالید کای تاجدار　　سکندر منم چاکرِ شهریار

نخواهم که بر خاک بودی سرت　　نه آلودهٔ خون شدی پیکرت

ولیکن چه سود است کاین کار بود　　تأسف ندارد درین کار سود

اگر تاجور سر برافراختی　　کمربندِ او چاکری ساختی

دریغا بدریا کنون آمدم　　که تا سینه در موج خون آمدم

چرا مرکبم را نفرساد سُم!　　چرا پی نکردم درین راه گم!

مگر نالهٔ شاه نشنیدمی　　نه روی چنین روز را دیدمی

بدارای گیتی و دانای راز	که دارم به بهبود دارا نیاز
ولیکن چو بر شیشه افتاد سنگ	کلید در چاره ناید به چنگ
دریغا که از نسل اسفندیار	همین بود بس ملک را یادگار
چه بودی که مرگ آشکارا شدی	سکندر بهم آغوش دارا شدی
چه سود است؟ مردن نشاید بزور	که پیش از اجل رفت نتوان بگور
بنزدیک من یک سر موی شاه	گرامی تر از صد هزاران کلاه
گر این زخم را چاره دانستمی	طلب کردمی تا توانستمی
مبادا که اورنگ شاهنشهی	ز دارای دولت بماند تهی
چرا خون نگریم برین تاج و تخت	که دارنده را بر در افگند رخت
مبادا آن گلستان که سالار او	بدین خستگی باشد از خار او
نفیر از جهانی که دارا گذشت	شهنشاهی چو روز آشکارا گذشت
بچاره گری چون ندارم توان	کنم نوحه بر پای سرو روان
چه نیرو داری ورای تو چیست	امید از که داری؟ و بیمت ز کیست
بگو هرچه خواهی که فرمان کنم	به چاره گری با تو پیمان کنم
چو دارا شنید آن دم دلنواز	نکوهش گری دیده را کرد باز
بدو گفت کای بهترین بخت من	سزاوار پیرایهٔ تخت من
چه پرسی ز جان بجان آمده	گلی در شمار خزان آمده

جهان شربت هر یک از یک سرشت   بجز شربت ما که بر هیچ ننشست
ز بی آبیم سینه سوز و درون   قدم تا سرم غرق دریای خون
چو برقی که در ابر دارد شتاب   لب از آب خالی و تن غرق آب
سبوئیکه سوراخ باشد نخست   به موم سریشم نگردد درست
جهان غارت از هر درے می برد   یکے آورد دیگرے می برد
نه زو ایمن ایشان که هستند نیز   نه آنانکه رفتند رستند نیز
ببین روز من راستی پیشه کن   تو نیز از چنین روز اندیشه کن
چو هستی به پند من آموزگار   بدین روز ننشاندت روزگار
نه من بهر بهمن شدم کاژدها   بخاریدن سر نکردش رها
نه اسفندیار جهانگیر گرد   که از چشم زخم جهان جان نبرد
چو در نسل ما کشتن آمد نخست   گشنده نسب کرد بر من درست
تو سرسبز باد ای شاهنشهی   که من کرده ام سر ز بالین تهی
چو درخواستی کار ز دستے تو چیست   بوقتیکه بر من بباید گریست
سه چیز آرزو دارم اندر نهان   برآید باقبال شاه جهان
یکے آنکه بر کشتن بے گناه   تو باشی درین وادی دلوخواه
دوم آنکه بر تخت و تاج کیان   چو حاکم تو باشی نیاری زیان
دل خود بپردازی از تخم کین   نپردازی از تخمه ما زمین

سوم آنکه بر زیر دستان من | حرم نشکنی در شبستان من
همان روشنک را که دخت من است | بدان نازکی دست بخت من است
بهم خوابی خود کنی سربلند | که فرخ بود گوهر ارجمند
دل روشن از روشنک بر متاب | که با روشنی به بود آفتاب
سکندر پذیرفت از و هرچه گفت | پذیرنده برخاست گوینده خفت
کبودی و کوری در آمد بچرخ | که بغداد را کرد بی کاخ و کرخ
درخت کیان را فرو ریخت بار | کفن دوخت بر برگ اسفندیار
چو مهر از جهان مهربانی برید | شبه ماند و یاقوت شد ناپدید
سکندر بر آن شاه فرخ نژاد | شبانگاه بگریست تا بامداد
در و دید بر خویشتن نوحه کرد | که او را همان زهر بایست خورد
چو روز دگر صبح ابلق سوار | طویله برون زد بر این مرغزار
سکندر بفرمود کارند ساز | پرندش بجای نشستنه باز
ز مهد زر و گنبد سنگ بست | مهیاش کردند جای نشست
چو خلوتگهش آن چنان ساختند | از و رحمت خویش پرداختند
شنو هند را قدر جمشیدان بود | که در خانه کالبد جان بود
چو بیرون رود جوهر جان ز تن | گذر بر دو زنجوانهٔ خویشتن
چراغی که باد وسد در و در دمی | چه بر طاق ایوان چه بر روی زمی

اگر در سپهری وگر در مغاک | چو خاکی شوی عاقبت زیر خاک
بسا ماهیان کو شود خورد مور | چو در خاک شور افتد از آب شور
چنین است رسم این گذرگاه را | که دارو بآمد شد این راه را
یکی را در آرد به هنگامه تیز | یکی را ز هنگامه گوید که خیز
مکن زیر این لاجوردی بساط | باین مهرهٔ کهربا گون نشاط
که رویت کند کهربا وار زرد | کبودت کند جامه چون لاجورد
گوزنی که در شهر شیران بود | بمرگ خودش خانه ویران بود
چو مرغ از پی کوچ برکش جناح | مشو مست راح اندرین مستراح
بزن برق وار آتشی در جهان | جهان را ز خود وارهان وارهان
سمندر چو پروانه آتش رواست | ولیک این کهن لنگ و آن خوش رواست
خری جو زمی خورد بر جای جو | خر افتاد و جان داد خربنده رو
اگر شاه ملک است وگر ملک شاه | همه راه رنج است با رنج راه
که داند که این خاک دیرینه دور | بهر غاری اندر چه دارد غرور
کهن کیسه شد خاک پنهان شکنج | که هرگز برون نارد آواز گنج
زر از کیسهٔ تو برآرد خروش | سبوی نو از تری آید بجوش
که داند که این دخمهٔ دام و دد | چه تاریخها دارد از نیک و بد
چه نیرنگ با بخردان ساخته است | چه گردن کشان را سر انداخته است

فلک نیست یکسان هم آغوش تو — طرازش دو رنگ است بر دوش تو

گهت چون فرشته بلندی دهد — گهت با ددان دست بندی دهد

شبانگه بنانیست تا آرد بیاد — کلیچه چو گردون دهد بامداد

چه باید درین هفت چشمه خراش — ز بهر جوی چند بردن سپاس

چو خضر از چنین روزی روزه گیر — چو هست آب حیوان چه خرما چه شیر

ازین دیو مردم که دام و دد اند — نهان شو که هم صحبتان بد اند

پی گور کن دشتیانان کم است — ز نامردمی‌های این مردم است

گوزن گر ازنده در مرغزار — ز مردم گریزد سوی کوه و غار

همان شیر کو جای در بیشه کرد — ز بد عهدی مردم اندیشه کرد

مگر گوهر مردمی گشت خرد — که در مردمان مردمی‌ها بمرد

اگر نقش مردم بخوانی شگرف — بگوئی که مردم چنین است حرف

بچشم اندرون مردمک زان گاه — هم از مردن مردمی شد سیاه

نظامی بخاموش کاری بسیچ — بگفتار ناگفتنی بر مپیچ

چو هم رشتهٔ خفتگانی خموش

فرو خسپ پا پیچ در سر بگوش

مثنوی مولانا روم

تذکرۂ مولانائے روم

مولانا جلال الدین محمد رومی بن بهاء الدین محمد بلخی که از اعیان جید از علما و عرفای عهد سلطان محمد خوارزمشاه بود که پدر بزرگوارش در بلخ حشمتی تمام و شوکتی مالا کلام داشت۔ و معتقدین و مریدینش جماعتی کثیر و جمّ غفیر بود از آن رو سلطان را در سر افتاد که آن را از بلخ اخراج کند۔ پس بلخ را بگذاشت و در ره نیشاپور نهاد۔ شیخ فرید الدین عطار برای دیدنش آمد۔ دران هنگام مولانا جلال الدین کودکی بود۔ شیخ عطار اسرارنامۂ خود را به جلال الدین هدیه کرد۔ و به بهاء الدین آورد و گفت که زود باشد که این پسر آتش در سوختگان عالم زند۔ پس از آن بهاء الدین با پسرش به زیارت حرمین شریفین شتافت و از آنجا به شام رفت تا زیارت مقابر انبیا علیهم السلام کند۔ بعد از آن به قونیه روم آمد۔ سلطان علاء الدین کیقباد سلجوقی ایشان را در قونیه بعزت تمام نگاه داشت۔ پس از چندی بهاء الدین وفات یافت و جلال الدین بجای پدر بر مسند افادت و افتا بنشست و مرجع علمای عهد گشت۔ قلباً مائل به صحبت اهل حال بود و طالب خدمت اهل کمال۔ درین هنگام شیخ شمس الدین محمد تبریزی به ولایات روم تماشا و سیاحت می کرد تا به قونیه رسیده در سرای موسوم به خان شکرریزان سکنی گرفت و ارادت به شیخ رکن الدین سجاسی بابا کمال داشت۔ گویند که شیخ شمس الدین و شیخ فخر الدین همدانی متخلص به عراقی در یک مجلس از شیخ تربیت یافتند۔ عراقی غزلی گفته بر شیخ خود خواند۔ شیخ از شمس پرسید که اے فرزند! تو توانی واردات خود را در صورت عبارات و الفاظ درآوردن۔

وی گفت مراد علم صورت و نقل بهره نیست. شیخ فرمود خدا بتو فرزند و
مصاحب صاحب حالی خواهد داد که بسیاری از علوم اولین و آخرین بنام تو در روزگار
از وی باقی ماند. پس کتابهای درس را تا حقیقت امر معلوم شود در آب انداخت یعنی سوخته و بسیار
آتش در او زن که عالم باز روشن کند. روزی شمس الدین در بازار قونیه می‌گذشت
که مولانا جلال الدین را دید که بر اسپ سوار و گردش شاگردان و معتقدانش قطار
در قطار می‌آید. صید خود را شناخت و در قفایش تاخت. پس از سوالات و
تحقیق حالات مولانا از مقامات و کرامات شیخ باخبر گردیده و ارادت او برگزید
ترک علم صورت گفت و طالبان علم را از خود منع کرد و شوریده شد. مردم قصد
شمس الدین کردند. چندی سفر کرد و باز آمد بالآخره در دست علاء الدین محمد
فرزند مولوی شمس الدین در ۶۴۵ھ بشهادت رسید. و وفات مولانا در ۶۷۲ھ
اتفاق افتاد. مولانا زیاده از پنج هزار بیت دیوانی از غزلیات بنام شمس گفته
با آنکه شمس صورتا شاعر نبود. و غزلیات حقایق آیاتش که بنام خویش نگاشته
بیشتر از شصت هزار بیت است که در میان خلائق کمتر مشهور شده به فصاحت
و بلاغت مشحون است از آن ریبی و شکی نیست که در شعر مجرد جناب مولوی امثاله
اقران الشعر واضح است. مولانا جامی گفته ؎

مثنوی مولوی معنوی — هست قرآن در زبان پهلوی
من چه گویم وصف آن عالی جناب — نیست پیغمبر ولی دارد کتاب

صاحب آتشکده می‌گوید شرح کمالات صوری و معنوی ایشان و وصف
فضائل ظاهری و باطنی آن جناب از حیز تقریر بیرون است و کتاب مستطاب
مثنوی برهان بر این سخن قاطع.
دولتشاه می‌نویسد. دل پاک او مخزن اسرار الهی و خاطر فیاض او

مهبط انوار نامتناهی بود. رموز و اشارات عالم غیب را بشیوهٔ سخن گستری بیان
کرده و طریق عین الیقین را بواسطهٔ علم الیقین بیان نمانیده. لاریب که
این چنین اسرار معارف و رموز حقائق را با این جذب و ذوق و جوش و سرمستی
در کتابی نشان ندادهاند. نکات تصوف و مقامات عشق را بکمال فصاحت
ذکر فرموده هر یکی از اشعارش همانا واردات قلبی ست که در هیکل الفاظ جلوه
داده. ترکیب و اسالیب آن بشیوهٔ قدماست و لغات پهلوی را هم جای
نیست معتبر و اکثر که مقصد اقصای شعر است در کلامش حشو و زوائد بیشتر و
دلکش تر از همه پیش روان و پس آیندگان است. صاحب مجمع الفصحاست
ناصری نیکو گفته تا این غایت شعرای عجم در نظم پارسی کتابی مانند شهنامه
و مثنوی مولوی معنوی در عالم بیادگار نگذاشته‌اند. قطعات و رباعیات
هم گفته و آنها هم بشیوهٔ غزلیات و مثنویاتش با سوز و گداز و با حقائق
و معارف مملو است.

مثنوی مولانا روم

بشنو از نی چون حکایت می‌کند	وز جدائیها شکایت می‌کند
کز نیستان تا مرا ببریده اند	در نفیرم مرد و زن نالیده اند
سینه خواهم شرحه شرحه از فراق	تا بگویم شرح درد اشتیاق
هر کسی کو دور ماند از اصل خویش	باز جوید روزگار وصل خویش
من بهر جمعیتی نالان شدم	جفت خوشحالان و بدحالان شدم
هر کسی از ظن خود شد یار من	از درون من نجست اسرار من

سرّ من از نالهٔ من دور نیست — لیک چشم و گوش را این نور نیست

تن ز جان و جان ز تن مستور نیست — لیک کس را دید جان دستور نیست

آتش ست این بانگ نای و نیست باد — هر که این آتش ندارد نیست باد

آتش عشق ست کاندر نے فتاد — جوشش عشق ست کاندر مے فتاد

نے حریف هر که از یارے برید — پرده هایش پرده های ما درید

همچو نے زهرے و تریاقے که دید — همچو نے دمساز و مشتاقے که دید

نے حدیث راه پُر خون می کند — قصه های عشق مجنون می کند

محرم این هوش جز بیهوش نیست — مر زبان را مشتری جز گوش نیست

در غم ما روزها بیگاه شد — روزها با سوزها همراه شد

روزها گر رفت گو رو باک نیست — تو بمان اے آنکه چون تو پاک نیست

گر نبودی نالش نے را ثمر — نے جهان را پر نکردی از شکر

در نیابد حال پخته هیچ خام — پس سخن کوتاه باید والسلام

هر که جز ماهی ز آبش سیر شد — وانکه بے روزیست روزش دیر شد

بند بگسل باش آزاد اے پسر — چند باشی بند سیم و بند زر

گر بریزی بحر را در کوزهٔ — چند گنجد قسمت یک روزهٔ!

کاسهٔ چشم حریصان پر نشد — تا صدف قانع نشد پُر دُر نشد

هر کرا جامه ز عشقے چاک شد — او ز حرص و عیب کلی پاک شد

شاد باش ای عشق خوش سودای ما — ای طبیب جمله علت های ما

ای دوای نخوت و ناموس ما — ای تو افلاطون و جالینوس ما

جسم خاک از عشق بر افلاک شد — کوه در رقص آمد و چالاک شد

عشق جان طور آمد عاشقا — طور مست و خر موسیٰ صاعقا

دو دهان داریم گویا همچو نی — یک دهان پنهانست در لبهای وی

دمدمه این نای از دمهای اوست — های و هوی روح از هیهای اوست

یک دهان نالان شده سوی شما — های و هوئی در فگنده در سما

لیک داند هر که او را منظر است — کین فغان این سری هم زان سر است

با لب دمساز گر خود جفتمی — همچو نی من گفتنیها گفتمی

هر که او از هم زبانی شد جدا — بینوا شد گرچه دارد صد نوا

چونکه گل رفت و گلستان در گذشت — نشنوی زان پس ز بلبل سرگذشت

ستر پنهان است اندر زیر و بم — فاش اگر گویم جهان برهم زنم

آنچه نی می گوید اندر این دو باب — گر بگویم من جهان گردد خراب

جمله معشوق است عاشق پرده — زنده معشوق ست عاشق مرده

چون نباشد عشق را پروای او — او چو مرغی ماند بی پر وای او

من چگونه هوش دارم پیش و پس — چون نباشد نور یارم پیش و پس

نور او در یمن و یسر و تحت و فوق — بر سر و بر گردنم چون تاج و طوق

عشق خواهد کین سخن بیرون بود | آئینه غماز نبود چون بود؟
آئینه جانست ازان غماز نیست | زانکه زنگار از رخش ممتاز نیست
آئینه کز زنگ و آلایش جداست | پر شعاع از نور خورشید خداست
رو تو زنگار از رخ او پاک کن | بعد از آن آن نور را ادراک کن
این حقیقت را شنو از گوش دل | تا برون آئی به کلی ز آب و گل

غزلیات

چگونگی غزل و تاریخ و ادوار آن

ماخذ غزل تشبیب است. شعراے عرب در تمهید قصیده اشعار عاشقانه گفتند. سپس چون شعراے فارس در تتبع آنها قصائد پرداختند هم درین باب اقتفاے آنها نمودند. باز از قصیده اشعار تشبیب را جدا کرده یک صنعت لطیف از نظم ایجاد کردند و نامش غزل نهادند. و لوازم غزل امور ذیل را قرار دادند تا تفاوت میان قصیده و غزل واضح و لایح گردد.

۱- چون جذبات عشق و محبت رقیق و نازک باشند، باید که پیرایهٔ اداکردن آن الفاظ هم نازک و لطیف و شسته و صاف و روان و شیرین باشند. همین سبب است که غزل متاخرین[ـه] از قدما خوبتر باشد در [illegible] و کیفیات و معاملات عشق و محبت [illegible] که عاشق [illegible] معشوق [illegible] الفاظ ساده و بے تکلف و ملایم و لطیف و نیاز آمیز باشند.

ـه درین جا متاخرین عبارت از متوسطین است که پس از قدما بوجود آمده اند

۲- بعضی غزل گو چابک و خوشگو نباشد - ۳- ترکیب جملات و تشبیهات کاملاً هم بهم
تمام نباشد - ۴- خیالات قریب الفهم باشد -

دورهٔ رشد

آدم الشعرا رودکی نخستین کسی است که دیوانش اکنون یافته می‌شود
دران صنعت غزل مستقلاً موجود است - پیشینیان رودکی به غزل گوئی او را
مسلم داشته اند چنانکه عنصری گفته

غزل رودکی وار نیکو بود　　غزلهای من رودکی وار نیست

غزل رودکی بدین سیاق بوده است

دشوار نمائی به رخ و دشوار دهی بوس　　آسان بربائی دل و آسان ببری جان
ببرده نرگس تو آب جادوی بابل　　گشاده غنچهٔ تو آب معجز عیسیٰ

رودکی در سال سه صد و چهار هجری وفات یافته - گویا که این نمونهٔ غزل
صدی سیوم است -

دقیقی شاعر بزرگ صدی چهارم بوده غزل بهاریه آن ببینید

برافگند ای صنم ابر بهشتی　　زمین را خلعت اردی بهشتی
جهان طاوس گونه گشت گوئی　　بجای نرمی و جای درشتی
زگل بوی گلاب آید بدینسان　　که پنداری گل اندر می سرشتی
دقیقی چار خصلت برگزیده است　　بگیتی از همه خوبی و زشتی
لب یاقوت رنگ و نالهٔ چنگ　　مے خون رنگ و کیش زردهشتی

حکیم عنصری ملک الشعرای دربار محمودی در سال چهار صد وسی و یک وفات یافته۔ غزل را بدین گونه سروده۔

گل سوری به ماه اندر شگفته — برو بر عقرب جرّاره خفته
دو لب چون داغهٔ نارست لیکن — بنوک سوزن اندیشه سفته
شب تار آشکارا گشته دایم — بزیرش روز رخشنده نهفته
به آیین صورتی کاندر جهان کس — نظیر او ندیدست و نگفته

درین گروه قدما سادگی و راستی و واقعیت در خیالات عاشقانه و تشبیهات وطرز ادا بندش بکار برده چنانکه تفصیل آن از آغاز مقدمه دریافته شده۔

حکیم سنائی و خاقانی و انوری و ظهیر فاریابی هم دیوان غزلیات دارند۔ مولانا نظامی بنای شاعری عشقیه انداخت و زبانی برای ادا کردن خیالات عشق و عاشقی اختراع کرد۔ و آن زبان برای غزل گوئی بکار آمد۔ چند غزلیات مولانا نظامی به کتب تذکره دیده می شود۔

امیر معزی ملک الشعرای دربار سنجری اشعار غزل بدین منوال دارد۔

ای دو رخ تو پروین وی دو لب تو مرجان — پروینت بلای دل مرجانت بلای جان

تا دلم عاشق آن لعل شکربار بود — دیدهٔ من صدف لولوی شاهوار بود

گر یار نگارینم در من نگرانستی — بار غم و رنج او بر من نه گرانستی

غزلیات خاقانی

ای آتشِ سودای تو خون کرده جگرها
برباد شده در سرِ سودای تو سرها

در گلشنِ امّید بشاخِ شجرِ من
گلها نشگفتند و برآمد نه ثمرها

ای در سرِ عُشّاق زعشقِ تو سخنها
وی در دلِ زهّاد ز سوزِ تو اثرها

آلوده بخون نابه هجرِ تو روانها
پالوده ز اندیشهٔ وصلِ تو جگرها

وی مهرهٔ امّیدِ مرا زخم زمانه
در ششدرِ عشقِ تو فروبسته گذرها

کردم خطری بر سرِ کوی تو گذشتم
بسیار کند عاشق زین گونه خطرها

خاقانی ازانگه که خبر یافت ز حسنت
از بی‌خبری زد به جهان رفت خبرها

(۲)

خوش خوش خرامان می روی ای شاه خوبان تا کجا؟
شمعی و پنهان می روی پروانه کو؟ هان تا کجا؟

زانصاف خود واکرده‌ای ظلم آشکارا کرده‌ای
خون ریز دلها کرده‌ای خون کرد پنهان تا کجا

غبغب چو طوق آویخته قربان ز مشک آمیخته
صد شحنه را خون ریخته با طوق و قربان تا کجا

بر دل چو آتش می‌دوی تیز آمدی خوش می‌دوی
در جوی جان آتش می‌روی ای آب حیوان تا کجا؟
طرف کلاه کژ بر زده گوی گریبان گم شده
بسته قبا باز آمده گیسو بدامان تا کجا
در دوران شب رو در طلب از شمع تر شد ای عجب
تو شمع پیکر نیم شب دل دزد از ایشان تا کجا؟
هر لحظه در روزی جولان کنی مرد افگنی
در دل تنگ منی ای تنگ میدان تا کجا؟
خاقانی اینک مرد تو مرغ بلا پرورد تو
ای گوشه دل خورد تو تا خوانده مهمان تا کجا؟

(۳۴)

برتاب از هر گوشه‌ات شب‌پره دیگر اندازد — دیده جان شکند مژگان چو پیکر اندازد
کافر کمر آتش زند با سنبل گیسوی خوش — تسبیح در آموزد و زنار بر اندازد
دلها گشسته در پیش آید چون زلفت بر افشاند — جانها بسجود آید چون پرده بر اندازد
در عرض گه عشقش شب‌پره انگیزد — در رزم گه زلفش گردون سپر اندازد
شکرانه آن روزی کاید شکاری دل — من زر و سر اندازم گر کس شکر اندازد
این تحفه طبیعی را بطراز بپرداده — باشد که بخوارزم کس در پا بر اندازد

تا تازه کند نامش دربار گهر شاهی   کافلاک بنام او فال ظفر اندازد

از روی گله داری در رشته سر اندازان   از سنگدلی هر دم سنگی دگر اندازد

هان ای دل خاقانی جانباز توئی باهم

در عشق چنین باید آنکس که سر اندازد

(۴۳)

آن خال چون مشکین به بین آن روی گندم گون نگر

در خاک راه تو مرا چون چو دل پر خون نگر

هست آن پری رخساره در نسل آدم شورشی

سوی بنی آدم همه زان روی گندم گون نگر

من تلخ گریم چون قدح رو خوش بخندد همچو می

این گریهٔ ناساز بین وان خندهٔ موزون نگر

باغی ست طاؤسی رخش ماریست افسونگر درو

شهری چو من بنهاده سر بر خط آن افسون نگر

او آتش ست و جان و دل پروانه و خاکسترش

خاکستری در آتش و پروانه پیرامون نگر

بسیار دیدی در دلم بازار جان آراسته

آن چیست کانگه دیده‌ای بازار من اکنون نگر

دل کشته‌ام در پای تو شب زنده دارم جانِ من
خواهم همه شب کاسته زین درد روز افزون نگر
من عاشق و او بیخبر او ماهِ نو من شیفته
او از من و من زو بدین احوالِ بوقلمون نگر
در غمزهٔ جادوی او نیرنگ رنگارنگ بین
در طبعِ خاقانی کنون سودای گوناگون نگر

دورِ متوسطین

اوّل کسیکه طرح غزل را درست ریخته و دران سادگی و صفائی و رنگینی و جدّت مضمون
پیدا کرده کمال اسمعیل ست چنانکه خان آرزو گفته ـ "قدما را در غزل طرزے بود
بسیار ساده چون نوبت بکمال رسید ـ رنگے دیگر داد ـ بعد ازو شیخ سعدی و
خواجو تابے دیگر بخشند سعدی در غزل لطافت و نفاست افزود ـ مولانا
روم و اوحدی و عراقی و مغربی اسرار معارف و تحقیق را بکمال خوبی و لطافت بیان
کرده ـ امیر خسرو و جامی هم درین باب سعی کوشش کرده اند ـ امیر خسرو در
غزل خوبی هائے دیگر افزوده ـ حافظ غزل را بدان پایه رسانیده که مثالش
چشم روزگار تا اکنون ندیده ـ چنانکه صاحب مجمع الفصحا نوشته است "جمیع متوسطین
درین میانه از تغزل سرائی دم زدند که بجز جناب خواجه شمس الدین حافظ که
غزلیات مطبوعش طباع اهل صورت و معنی آمده ـ کمتر دیوانے از آنان
مانده که پسندیده آید و شنیدن را شاید ـ تا بتدریج از مقام اوسط نیز تنزل
شده بمرتبه دونے رسید ـ زبان حافظ آنچنان سلاست و صفائی دارد

کہ دران لفظ غریب وثقیل چند انکہ خواہند بکوشند ہرگز نتوانند بیابند۔ مولانا جامی
غزل را چاشنی درد بخشیدہ و این شیوہ غزل گوئی بمولانا جامی و اہلی شیرازی
پایان پذیرفتہ۔

تذکرہ خواجہ حافظ شیراز

خواجہ شمس الدین محمد نام داشت۔ قرآن مجید را تمام در حفظ داشتہ بدین جہت
حافظ تخلص قرار دادہ۔ تولد خواجہ در شیراز شدہ و در آنجا نشو و نما یافتہ تحصیل
نمودہ۔ چندے در خدمت شمس الدین عبداللہ شیرازی و چندے نزد میر زا
سید شریف علامہ استفادہ علوم فرمودہ۔ خواجہ حافظ قطب از اولیا را ملاقات
نمودہ مانند شاہ نور الدین نعمت اللہ ولی و سید محمود شاہ داعی الی اللہ وغیرہما
در طریقت عمرے تا شہر یزد کردہ و بوطن باز گردیدہ۔ مادام عمر مقامات بودہ۔
دولت شاہ گفتہ (دو سہ) تا دورہ زمان و اعجوبہ دوران بودہ و سخن او را
حالتے ہست کہ در عرصہ طاقت بشری در نیاید۔ ہمانا وارد از غیب است
و از مشرب فقر چاشنی دارد۔ سخن او بے تکلف و سادہ اما در حقائق دوار
معانی دادہ۔ فضل و کمال او بے نہایت است و شاعری دون مراتب او ست
و در علم قرآن بے نظیر و در علوم ظاہر و باطن مشارٌ الیہ است۔ بزرگان و
محققان را بہ سخنان حافظ ارادتے مالا کلام است۔ در غایت ہمت بہ
دنیا و دُنیاوی نیاوردہ و بے تکلفانہ معاش کردہ۔

ہموارہ خواجہ حافظ بدرویشان و عارفان صحبت داشتی و احیاناً بہ صحبت
حکام و صدور پیوستے و باوجود فضیلت با جوانان مستعد اختلاط کردے و بہ ہمہ
کس خوش برآمدے۔ خواجہ در سنہ ہفتصد و نود و یک ہجری وفات یافتہ۔
مولانا جامی گفتہ۔ اکثر اشعار او لطیف و مطبوع است و بعضے قریب بہ حد

انجام رسیده و غزلیات وی نسبت به غزلیات دیگران در سلاست و روانی حکم قصاید خیر دارد نسبت به قصائد دیگران چون بر اشعار وی شعر متکلفه غالب است بعضی ها لسان الغیب لقب کرده اند۔

غزلیات خواجه حافظ

آن سیه چرده که شیرینی عالم با اوست — چشم میگون لب خندان دل خرم با اوست

گرچه شیرین دهنان پادشهانند ولی — آن سلیمان زمانست که خاتم با اوست

روی خوب است و کمال هنر و دامن پاک — لاجرم همت پاکان دو عالم با اوست

خال مشکین که بدان عارض گندمگون است — سر آن دانه که شد رهزن آدم با اوست

دلبرم عزم سفر کرد خدا را یاران — چه کنم با دل مجروح که مرهم با اوست

با که این نکته توان گفت که آن سنگین دل — کشت ما را و دم عیسی مریم با اوست

حافظ از معتقدان است گرامی دارش
زانکه بخشایش بس روح مکرم با اوست

(۲)

دوش وقت سحر از غصه نجاتم دادند — وندران ظلمت شب آب حیاتم دادند

بیخود از شعشعه پرتو ذاتم کردند — باده از جام تجلی بصفاتم دادند

چه مبارک سحری بود و چه فرخنده شبی — آن شب قدر که این تازه براتم دادند

چون من از عشق رخش بیخود و حیران گشتم — خبر از واقعه لات و مناتم دادند

من اگر کامروا گشتم و خوشدل چه عجب | مستحق بودم و اینها بزکاتم دادند
بعد ازین روی من و آینهٔ حسن نگار | که در آنجا خبر از جلوهٔ ذاتم دادند
این همه قند و شکر کز سخنم می‌ریزد | اجر صبریست کزان شاخ نباتم دادند
هاتف آن روز بمن مژدهٔ این دولت داد | که بدان جور و جفا صبر و ثباتم دادند
کیمیائیست عجب بندگی پیر مغان | خاک او گشتم و چندین درجاتم دادند
بیهات ابد آن روز رسانید بما | خط آزادگی از حسن صفاتم دادند
عاشق آن دم که بدادم سر زلفت بگشاد | گفت کز بند غم و غصه نجاتم دادند
شکر شکر بشکرانه بیفشان ای دل | که نگار خوش شیرین حرکاتم دادند

همت حافظ و انفاس سحرخیزان بود
که ز بند غم ایام نجاتم دادند

(ایضاً)

در ازل پرتو حسنت ز تجلی دم زد | عشق پیدا شد و آتش بهمه عالم زد
جلوهٔ کرد رخش دید ملک عشق نداشت | عین آتش شد ازین غیرت و بر آدم زد
مدعی خواست که آید بتماشاگه راز | دست غیب آمد و بر سینهٔ نامحرم زد
عقل می‌خواست کزان شعله چراغ افروزد | برق غیرت بدرخشید و جهان برهم زد
جان علوی هوس چاه زنخدان تو داشت | دست در حلقهٔ آن زلف خم اندر خم زد
دیگران قرعهٔ قسمت همه بر عیش زدند | دل غمدیدهٔ ما بود که هم بر غم زد

جلوه‌ای کرد که بیند بجهان صورت خویش   خیمه در آب و گل مزرعهٔ آدم زد

حافظ آن روز طربنامهٔ عشق تو نوشت

که قلم بر سر اسباب و دل خرم زد

(۴)

ساقی حدیث سرو و گل و لاله می‌رود	وین بحث با ثلاثهٔ غسّاله می‌رود
می ده که نوعروس چمن حد حسن یافت	کار این زمان ز صنعت دلّاله می‌رود
خوی کرده می‌خرامد و بر عارض سمن	از شرم روی او عرق از ژاله می‌رود
شکرشکن شوند همه طوطیان هند	زین قند پارسی که به بنگاله می‌رود
طی زمان ببین و مکان در سلوک شعر	کین طفل یکشبه ره یکساله می‌رود
از ره مرو بعشوهٔ دنیا که این عجوز	مکّاره می‌نشیند و محتاله می‌رود
چون سامری مباش که زر دید و از خری	موسی بهشت و از پی گوساله می‌رود
این چشم جادوانهٔ عابدفریب بین	کش کاروان سحر بدنباله می‌رود
باد بهار می‌وزد از گلستان شاه	وز ژاله باده در قدح لاله می‌رود

حافظ ز شوق مجلس سلطان غیاث دین

غافل مشو که کار تو از ناله می‌رود

دور متأخرین

در این دور در اسلوب غزل اسالیب جدیده پدید آمدند تفصیلش دیگر

۱- وقوع گوئی - بیان نمودن واقعات و معاملات که در عشق و عاشقی پیش آیند. این وصف را سعدی ایجاد کرده - امیر خسرو بران معتدبه افزونی نموده - لاکن درین هنگام این صنعت استقلال پذیرفت بناسے آن میرزا شرف جهان بنا که در سال نهصد و شصت و دو رحلت یافت -

وحشی یزدی - علی قلی میلی و علی نقی کمره این وصف را موضوع کلام خویش گردانیدند -

۲- فلسفه - عرفی فلسفه را در غزل آمیخت اما این شیوه ترقی نیافت معاصرینش بدان نه پرداختند -

۳- مثالیه - دعوی نمودن و بران دلیل شاعرانه آوردن بانی این طرز کلیم و علی قلی سلیم و میرزا صائب بودند - این شیوه خیلے سطحی شمرده شد و تا آخر این دور بماند -

۴- تغزل - ادا نمودن جذبات عشق و عاشقی بالفاظ پر تاثیر - این وصف اگرچه از لوازم غزل است اما نظیری نیشاپوری و حکیم شفائی و علی نقی این را خیلے نمایان ساختند

تنبیه - مابه الامتیاز مابین وقوع گویان و متغزلین این ست که وقوع گویان شهوت پرست باشند و با شاهدان بازاری عشق درزند و واقعات و خیالات بازاریان می بندند - بخلاف متغزلین که معشوق آن شاهد بازاری نباشد نه عشق آن مبتذل و اوباشانه -

۵- خیالبندی و مضمون آفرینی - از ترقی این وصف سخن تا بحد معما در رسید -

تذکرۂ نظیری و نقد و تبصره بر غزلیات آن

محمد حسین نام نظیری تخلص، اصلش از خاک نیشاپور بوده - از وابستگان دامن دولت عبدالرحیم خانخانان بوده و قصائد غرا در ستایش خانخانان بر صفحۂ روزگار ثبت نموده و صلات گرانمایه اندوخت - چون جهانگیر بر تخت سلطنت بنشست - نظیری را به دربار طلب کرد - چنانکه خود جهانگیر به توزک خویش درج کرده است -

"نظیری نیشاپوری که در فن شعر و شاعری از مردم قرار داده بود در گجرات بعنوان تجارت بسر می برد قبل از این طلبیده بودم در بیشولا آمده ملازمت کرد قصیده انوری را که بازاین چه جوانی و جمال ست جهان را تتبع نمود. قصیده بجهت من گفته بود. گزرا نیده هزار روپیه و اسب. خلعت به صله این قصیده مرحمت نمودم"

وقتے جہانگیر کتابہ عمارتے امر فرمود. نظیری این غزلے گفته بعرض رسانید ؎

این خاک در ت صندلے سر گشتہ سران را باد افژه جاروب رہت تاجوران را

صاحب کتاب گلزار ابرار گفته که مولانا نظیری در آخر روزگار زندگانی عنان نظم تراشی به صوب طرز گفتار صوفیان وحدت گزار منعطف ساخته. در هزار و بست و سه بعالم قدس خرامید۔

نظیری را رئیس المتغزلین گویند. اگر او را در باب جدت الفاظ و جدت ترکیب پیغمبر الوالعزم گفته شود رواست. او بیشتر امور وجدانی را بدانگونه بیان کرده که مجسم گشته پیش نی آیند که ازان عجیب لطافت خاص پیدا می شود. بیشتر حالات و کیفیات را به مادیات و محسوسات تشبیه داده که ازان اثر استعجاب خاص به طبیعت می افتد زیرا که چون طبیعت را میان دو چیز مخالف تشابه و تناسب به نظر می آید ازان در شگفت ماند بیشتر واردات عشق و عاشقی صحیحت و راستی بیان کرده که ازان اثر خاص بر دل می افتد معشوقش هم حقیقے ست یا مجازی. اگرچه کلامش فلسفه کم دارد امّا آنچه درین باب گفته بکمال خوبی گفته و بیشتر اصطلاحات و محاورات چنان آورده که هرچیزیکه خواهد تا بیان کند بدون آن نتواند که بدان خوبی ادا شود

غزلیات نظیری

چند از هوس آن لب شنوم توحید شرک تیز را کو عشق تا یکسو نهم شرع خلافت انگیز را

ذکرِ شب و وردِ سحر نے حال بخشد نے اثر
خواهم بزنّارے دهم تسبیحِ دست آویز را

ترکِ شراب و شاهدم بیمار کردست اے طبیب
صحت نخواهم یافتن تا نشکنم پرهیز را

خاکے بباد آمیخته گردے زجا انگیخته
آبے بمژگان می‌زنم خاکِ غبار انگیز را

نے عشق افزاید برین نے مهر بیند بیش ازین
کے ماند ظرفے قطرهٔ پیمانهٔ لبریز را

پیوسته ابرو در کشش همواره مژگان در زدن
تا کے کسے بر دل خورد این دشنه هائے تیز را

سیری نظیری زین چمن گر کشتگی گشتی عشق
در باغ نه می‌بین بهم خار و گل نو خیز را

(۲)

تو اگر ز کعبه راندی و گر از کنشت ما را
غمِ بنده پرورِ تو بدر سے بهشت ما را

چو حدیثِ راست گویان به همه مذاق تلخیم
به سفینهٔ عزیزان نتوان نوشت ما را

گل و برگِ خانهٔ ما همه بلبلانِ مستند
که بعاشقی بر آمد همه کار و کشت ما را

گر نشست تیم ساعت بر باز لال طبعان
که ز پرده بر نیاید همه خوب و زشت ما را

ز شتابِ تلخِ ساقی دلِ ما غبار دارد
بحلاوتِ حریفان نتوان سرشت ما را

همه روز دستِ حسرت چو مگس ز دور لیسیم
بسرِ آستینِ مهمان بشکن بهشت ما را

نه صنم بجاے یابی نه گلے بآب و رونق
ز خطا بهم بر آمد همه خاک و خشت ما را

بتو اے صنم جهم و کے سرِ ما خرد نیاید
که حدیثِ عشق سودا شده سر نوشت ما را

به صداعِ غم نظیری ز خمارِ باده رستیم

نکند دماغ خوشبوے گل صد بہشت مارا

(۳)

انچہ رحم از دل برد تاثیر فریاد من ست   وانچہ نیسان آورد خاصیت یاد من ست

ساختن ممنون دیدار و بحسرت سوختن   از تصرف ہائے حرمان خداداد من ست

حرف عاشق بے زبانی شکوۂ دل را حجت ست   انچہ ہرگز آشنا با لب نشد داد من ست

نیست در عالم تمنائے کہ از قیدم نجست   ہر کجا بلبلی ہوائے صید آزاد من ست

مضطرب دارم چرا دل در رہ آوارگی   پشت توفیق و توکل خستۂ زاد من ست

آن گنہکارم من کہ لائق ہم بکشتن نیستم   شرم می آید مرا زان کس کہ صیاد من ست

خشم مرد و شکوہ رفت اکنون شکست عشق را   آرزو شیطان جنون در بہشت آباد من ست

کار دشوار نظیری گریہ می آرد کہ او

شاد از تدبیرہائے سست بنیاد من ست

(۴)

نظر بظاہر و صیاد در قفا خفت ست   اجل رسیدہ چہ داند بلا کجا خفت ست

کجا ز عشوۂ آن چشم نیم باز رہیم   کہ فتنہ خواستہ از خواب و پیش پا خفت ست

کسے بقلب شبم ترکتاز می آرد   کہ در فراش تعب پاے در حنا خفت ست

شمیم مہر ز باغ وفا نمی آید   بہر چمن کہ تو بگذشتۂ صبا خفت ست

طبیب عشق ببرد طمع ز بیمارے   کہ شب براحت ازین درد بے دوا خفت ست

کس از معانقهٔ روز وصل یابد ذوق — که چند شب ز غم آغوش خود جدا خفته است

بگیر کام دل ای کعبتین مردم چشم — که تر دست آمده و نقش در خفا خفته است

شب امید به از صبح عید می گذرد — که آشنا به تمنای آشنا خفته است

فسانهٔ حرف نظیری مکن که خواب کند

شکسته‌ای که به صد درد مبتلا خفته است

(۵)

دوش بر سوز دل و سینه براتم دادند — سر چشمهٔ بی سر به ظلمت حیاتم دادند

ناله کردم نهان عشوه خموشم کردند — گریه کردم ز شکر خنده نباتم دادند

دُرد و صافیِ غم و شادیِ من ازلی شد — تا خم و میکدهٔ عشق براتم دادند

پاره پاره جگر طور ز غیرت خون شد — که کهی بودم و چون کوه ثباتم دادند

گرسنه دیده تر از مفلس کنعان بودم — خواجه گشتم که از آن حسن زکاتم دادند

تا بمقصد برم کشتیِ مشتاقان را — از خضر همت و از نوح نجاتم دادند

اخترم ششمه بر چرخ نظیری زده است

کس چه داند که چه عالی درجاتم دادند

مرزا محمد علی صائب

میرزا محمد علی نام صائب تخلص داشت - پدرش از کدخدایان معتبر تبارزهٔ عباس آباد

اصفهان بوده۔ ولادتش به تبریز اتفاق افتاده امّا نشوونما و تعلیم و تربیت به اصفهان
یافته۔ تعلیم سخنوری با قاعده از حکیم رکنا مسیح کاشی و حکیم شفائی فرا پیش گرفته۔
و عین شباب به آخر عهد جهانگیری متوجه هندوستان گردید۔ چون به کابل رسید به خدمت
ظفرخان که به نیابت پدرش خواجه ابوالحسن تربتی ناظم کابل بود۔ حاضر شد۔
ظفرخان آمدنش را غنیمت شمرد۔ بروے خیلے ملاطفت فرمود و پایهٔ قدرش افزود
در زمرهٔ مقربین بارگاهش داخل نمود۔ و ابواب تحسین و احسان بر رویش کشود
پس از چندے صائب با پدرش بایران باز رفت۔ شاه عباس صفوی صائب را
به خطاب ملک الشعرائی سربلند ساخت۔ میرزا در ۱۰۸۱ھ به مقام اصفهان
وفات یافت۔

میرزا صائب خیلے خوددار و پاکیزه خو و پابند وضع و منکسرالمزاج بوده و در
سخن سنجی ذوق صحیح داشت و از جمله شرائف اوصاف اوست که با وصف
این جلالت شانی هرکرا از شعراے معاصرین و متقدمین خوشش رابه اشعارش
یادکرده بخوبی یادکرده و تیغ زبان را باز خم هیچکس آشنا نه ساخته چنانکه خود گفته است

به مور وقت سخن دست طرح ده صائب
گرت هواست سلیمان این جهان باشی

میرزا صائب در غزل تمثیل را براے مضامین اخلاق خاص کرده است
جابجا خیال بلندی و مضمون آفرینی هم دران یافته می شود۔ اگرچه کلام میرزا آن
خیالات لطیف و اسرار عشق و محبت که به سخن عرفی و نظیری بکثرت تمام دیده
می شود ندارد۔ امّا فصاحت زبان و بندش ترکیب و استعمال محاورات را از
دست نداده بخلاف دیگر شعراے متاخرین که از خواندن سخن آنها ذهن
بسوے خوبی هاے زبان ملتفت نشود۔

غزلیاتِ صائب

اگر شد بسم اللّٰه بوسے تاج عنوانها — نگشتی تا قیامت از خطِ شیرازه دیوانها

نه تنها کعبه صحرائیست دارد کعبهٔ دل هم — بگرد خویشتن از وسعت مشرب بیابانها

بفکرِ نیستی هرگز نمی افتند مغروران — اگرچه صورتِ مقراضِ للا دارد گریبانها

سرِ شوریدهٔ آوره ام از وادی مجنون — تهی سازید از سنگِ ملامت جیب دامانها

حیاتِ جاودان خواهی بصحرائے قناعت رو — که دارند یاد هر موسے درین وادی سلیمانها

بگرداند ورق مجنون ز دیوانِ رخِ لیلیٰ — بوصفِ دلبرِ رعنا بیارایم چو عنوانها

گلستانِ سخن را تازه رو دارد لبِ خشکم — که جز من می رساند در سفال خشک ریحانها

نمی بینی ز استغنا بزیر پاے من دانی — که آخر می شود خارِ سرِ دیوار مژگانها

گدا این نعمتِ الوان بود در خاک و خون تنها — ز خجلت بر نمی دارد فلک سر پوش این خوانها

چنان از فکرِ صائب شور افتاده است در عالم
که مرغان این سخن دارند با هم در گلستانها

(۲)

حاجت دام کمندے نیست در تسخیرِ ما — گردشِ چشمے بود بس حلقهٔ زنجیرِ ما

ما خراب از آبِ شمشیرِ تغافل گشته ایم — می توان کردن بگردِ دامنے تعمیرِ ما

از غبارِ نالهٔ ما دردمندان آگه اند — می شود در زخم ظاهر جوهرِ شمشیرِ ما

چون کمان هر چند مشت استخوانی گشته ایم | می شود از جوش گردون تراز و تیر ما
دل ز بیم غمزه از زلفش نمی آید برون | بیشتر در پردهٔ شب می خزد نخچیر ما
در فضای خاطر ما تیر اسکان می شود | آه می گردد گره در سینهٔ دلگیر ما
دیدن ما تلخ کامان تلخ سازد کام را | داد گویا دایه از پستان حنظل شیر ما
خود هم از زلف دراز خویش در بند بلاست | یکسرش در گردن یوسف بود نخچیر ما
مادر از فرزند ناهموار خجلت می کشد | خاک سر بالا نیارد کرد از تقصیر ما
گنجها در گوشهٔ ویران ما در خاک هست | آب روی سعی را گوهر کند تعمیر ما
منزل نقل مکان ماست اوج لامکان | وادی امکان ندارد عرصهٔ شبگیر ما
از خجالت چون نگردد تیشهٔ فرهاد آب | کوه را برداشت از جا نالهٔ زنجیر ما
خواب ما با خواب چشم یار از یک پرده است | هیچکس بیرون نمی آرد سر از تعبیر ما

اینکه صائب دست ما از دامن او کوته است
نارسائیهای اقبال ست دامنگیر ما

(۱۳)

چشم مست یار شد مخمور و مدهوشیم ما | باده از جوش نشاط افتاده در جوشیم ما
نالهٔ ما حلقه در گوش اجابت می کند | از سحر خیزان آن صبح بنا گوشیم ما
فتنهٔ صد انجمن آشوب صد هنگامه ایم | گر بظاهر چون شراب کهنه خاموشیم ما
پیکر ما می کند شمشیر را دندانه دار | در لباس از جوهر ذاتی زره پوشیم ما

نامهٔ سربسته را چون آب خواندن حق ماست — گر سخن فهمان آن لب‌های خاموشیم ما

قطرهٔ آبیم با آوارگی هم کاروان — در کنار بحر از او خاطر فراموشیم ما

بی تأمل چون عرق بر سینهٔ خوبان می‌رویم — چون کمند زلف گستاخ بر دوشیم ما

خرقهٔ درویشی ما چون زره زیر قباست — پیش چشم خلق ظاهربین قباپوشیم ما

کار روشن می‌کند بر آتش ما آب تیغ — خون منصوریم و دایم بر سر جوشیم ما

از شراب ما رگ خامی ست صائب مغز خم

گرچه عمری شد درین میخانه در جوشیم ما

(۴۳)

غم آشیان هزاران چمنان بسرشته ما را — که ز تاک برده باشد نفس بهشت ما را

به نیازمندی من چه بدرشت حسن تمنا — بدو دست نازپرور ز چه می سرشت ما را

به نسیم بی‌نیازی چه بباد داد آخر — به هزار امیدواری ز چه رو بکشت ما را

نه بکار دستهٔ گل نه بکار گوهر آمد — فلک این قدر بدقت بچه کار رشت ما را

بچنان دو چشم ما را ز غم عشق اسیر دارد — کز فکر نعمت حق فگند جنت ما را

به ثبات نفس هستی چه نهیم دل ز غفلت — که سخن نگار قدرت به زمین نوشت ما را

نشود آن زبان تسلی دل ما ز خاکساری — که به پای خم سر آید حرکت چو خشت ما را

تو ز کودکی مقید شدهٔ به تاک بازی — بخود به چشم حق بین حرم و کنشت ما را

ز نهال بی بر ما چه فتنه سر بر آرد — که نهاده اره بر سر خط سرنوشت ما را

ز غرور آدمیت بکلی خوشیم صائب
گنهکار خود به نعمت نکند بهشت ما را

(۵)

ما و اسیٔ تو از کعبه و بتخانه کدام است — ای خانه برانداز ترا خانه کدام است؟
از کثرت روزن نشود مهر مکرر — ای کج نظران کعبه و بتخانه کدام است؟
گر چاک گریبان نکند راه نمائی — طفلان چه شناسند که دیوانه کدام است؟
عشق از ره تکلیف بدل پا نگذارد — سیلاب نپرسد که در خانه کدام است؟
سر چشمهٔ وحدت گل رعنا نپذیرد — قندیل چه و شیشه و پیمانه کدام است؟
در دیدهٔ یکتائی ما حال دوئی نیست — زنار چه سبحهٔ صد دانه کدام است؟

اگر روی تو ای از طرف شمع ندیده ست
صائب سبب جرات پروانه کدام است؟

تذکرہ امیر خسرو دہلوی

امیر خسرو از الوس لاچین بوده - و پدرش به سرداری الوس سرفرازی داشت - مولدش شهر کش (ترکستان بود) از فتنهٔ چنگیزی وطن گذاشته رو بسوے هندوستان نهاده - و بدربار سلطان محمد تغلق رسیده بر منصب جلیل متاز گشت -
امیر خسرو در سال شش صد و پنج هجری بوجود آمد - هفت ساله بود که سایه پدری از سرش برخاست - به هشت سالگی مادرش پیش حضرت خواجه نظام الدین

بردہ در پاے ایشان انداختہ ۔ واز جہت تبرک وتیمن مرید ایشان گردانید۔
امیر خسرو بہ ہنگام طفلی طبع موزون داشت و بجاے خواندن و نوشتن شعر
موزون می کرد چنانچہ آنچہ در ایام طفلی گفتہ مجموعہ آنہا را بہ تحفۃ الصغر موسوم کردہ۔
در پانزدہ و بست سالگی از اکتساب علوم و فنون فارغ گشت ۔ اولاً
خدمت کشلو خان برادر غیاث الدّین بلبن اختیار کرد۔
امیر خسرو با آنکہ عالم و فاضل و شاعر و مفتی بود در علم موسیقی ہم ید طولےٰ
داشت طبعش خیلے مادّۂ ایجاد و اختراع داشت ۔ بہر فنّ کہ رو آوردہ
چیزے دران اختراع و ابداع نمودہ ۔ شمارۂ ابیاتش بچند لک رسیدہ۔
در بعضا شاہم ابیات کثیرہ داشت امّا بباد گشتہ۔
امیر خسرو بہ شانزدہم شوال بہ سال ہفت صد و بیست و پنج ہجری وفات یافت۔
امیر خسرو در غزل تتبع شیخ سعدی نمودہ بل در واقعہ گوئی گرد از سعدی ہم ربودہ
و اساس آن را بلند ساختہ ۔ و براے غزل بحور کوچک و شگفتہ اختیار کردہ۔
و الفاظ سادہ و بے تکلّف و نرم و نیاز آمیز آوردہ ۔ گفتگوے بر میدان سخندان
عمومیہ را آنچنان وسعت دادہ کہ غزل را بمرتبۂ کمال رسانیدہ ۔ بقول مولانا
جامی ۔ غزلہاے وے بواسطۂ معانی آشنا کہ ارباب عشق و محبّت بحسب ذوق
و وجدان خود در آنہا می یابند مقبول ہمہ کس افتادہ۔

غزلیات امیر خسرو

ای ز خیال ما برون در تو خیال کی رسد ۔۔۔ با صفت تو عقل را لاف کمال کی رسد
گر ہمہ عرش و ملک ناله کنند شب بہ روز ۔۔۔ دامن حضرت ترا گرد زوال کی رسد

کنگرۂ کبریائے تو ہست فراز لامکان　　طائر ما دران ہوائے پر و بال کے رسد
بر در بے نیاز تست صد چو حسین کربلا　　تشنہ بماند ہر گند رتا بہ لال کے رسد
ہست بہ تختگاہ دل جلوۂ قرب روز و شب　　لیک بجلوۂ چنان چشم خیال کے رسد
آیت رحمت از حرم ہست برائے حاجیان
خسرو بت پرست را جز خط و خال کے رسد

(۲)

جان ز تن بردی و در جانی ہنوز　　دردہا دادی و درمانی ہنوز
آشکارا سینہ ام بشگافتی　　ہمچنان در سینہ پنہانی ہنوز
ملک دل کردی خراب از تیغ ناز　　واندرین ویرانہ سلطانی ہنوز
ہر دو عالم قیمت خود گفتۂ　　نرخ بالا کن کہ ارزانی ہنوز
پیری و شاہد پرستی ناخوش است
خسروا تا کے پریشانی ہنوز

(۳)

مدہ پندم کہ من در سینہ سودائے دگر دارم　　زبان با خلق در گفت است و دل جائے دگر دارم
خرامان ہر طرف می بر دجان من نیاساید　　کہ من دل خارخار از سرو بالائے دگر دارم
مرا این تشنگی از بہر آبے دیگر است ارنہ　　نمی بینی کہ در ہر دیدہ دریائے دگر دارم
طبیبا خویش را زحمت مدہ چون بہ نخواہد شد　　کہ من اندر سر شوریدہ سودائے دگر دارم

نمی اندیشی از دمهای سرد من نمی گوئی
که در هر کوچه خسرو بادپیمائے دگر دارم

(۴)

اے چهرهٔ زیبای تو رشکِ بتان آذری
هر چند وصفت می کنم در حسن زان زیباتری

هرگز نیاید در نظر نقشے ز رویت خوب تر
شمسی ندانم یا قمر حورے ندانم یا پری

آفاقها گردیده ام مهرِ بتان ورزیده ام
بسیار خوبان دیده ام اما تو چیزے دیگری

عالم همه یغمای تو خلقے جهان شیدای تو
آن نرگسِ شهلای تو آورده رسم کافری

خسرو غریب است گدا افتاده در شهر شما
باشد که از بهرِ خدا سوے غریبان بنگری

دورِ معاصرین

درین دور شیوهٔ غزل سعدی و حافظ پسندیده شمرده شد۔ شعرا در تتبع این هر دو بزرگوار زور طبع خویش را نمودند۔ غزلیات شعرای ذیل مطبوع طبایع خواص و عوام افتاده۔

۱۔ میرزا عباس فروغی بسطامی وفات ۲۵ محرم ۱۲۷۴ هجری
۲۔ میرزا عبدالوهاب نشاط۔
۳۔ بسمل شیرازی۔ ۴۔ صفائی نراقی۔
۵۔ عبدالغفار طبیب فریب اصفهانی۔ ۶۔ میرزا محمد علی همای شیرازی
۷۔ سرخوش۔

عبدالوہاب نشاط

غزل نشاط در حسنِ بندش و جدّت طرز ادا و جزالت بیان و صفائی زبان و روانی و برجستگی و لطافت و شوخی و ظرافت ہم رنگ غزل حافظ شیرازست امّا بعض جا از مضمون آفرینی و بلند پردازی شیوۂ خاص دارد و آن چیزیست که اشاره بدان درین شعر کرده شده. بیشتر جا دران موجود است ؎

مشو منکر که در اشعار این قوم ۔۔۔ ورائے شاعری چیزے دگر ہست

تا بجدّے این قول بسمل شیرازی راست است ؎

بسمل امروز منم در ہمہ آفاق نشاط ۔۔۔ اصفہان فخر بدو دارد و شیراز بمن

غزلیات نشاط

صبح است و کشادند در دیر مغان را ۔۔۔ پیمانہ نہادند بکف مغبچگان را

ساقی! بده آن رطل گران تا بخ دوست ۔۔۔ ریزیم و ز سر باز نہد خواب گران را

وانگاه بجامی دو دگر پاک بشوئیم ۔۔۔ از روے دل غمزده گرد دو جہان را

سرمست خرامیم بباغے که در انجا ۔۔۔ بر دامن گل دست ندادند خزان را

گلزار ولاے شہ لولاک محمد ۔۔۔ کز نکہتے آراست زمین را و زمان را

صد شکر خدا را که نمردیم و بدیدیم ۔۔۔ خالی بحجر اثرے دل ہم دست و سر و جان را

اے شوخ! رہا کن دل سرگشتۂ ما را ۔۔۔ کانسان که تو دیدیش نہ بینی دگران را

بکشا نظرے شاہد دانا بسوے آنان ۔۔۔ کاندر ظلمت بستر شب و روز میان را

مهر از تو نخواهیم و ز کین تو نکاهیم — تا نیش نه زبان ست نه سود آبِ روان را

چندیکه بدان شاد توان بود ندیدیم — دیدیم سراسر همه اسبابِ جهان را

کارِ من و تو راست نیاید دگر اے دهر — بگذار کزین ورطه بجوئیم کران را

گر بند دلم بندگی شاه نبودے — برهم زدمے سلسلۂ کون و مکان را

شاہے که ازو شاد روان خسروِ لولاک — آن خواجه که او علّتِ غائی ست جهان را

نور احدیت احمد و شه سایۂ ایزد

بربند نشاط از همه جز دوست زبان را

(۲)

عجب نبود بگلشن جا اگر فصل خزان دارم

کنون نه رشک از گلچین نه بیم از باغبان دارم

نه بے شادی و غم دارد غم و شادی چرا خود را

غم غمگین بجانم باز شادی شادمان دارم

حدیثِ عشقِ من افسانه شد در شهر و می باید

ز شرم عاشقی پیشِ تو دردِ دل نهان دارم

چه باکم از گرفتاری که صیادم درین گلشن

قفس بر شاخ آویزد که در وے آشیان دارم

ندارم غیرِ بادے در کف و خارے بپا یارے

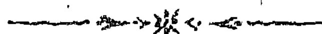
باین خوش کرده ام خاطر که جا در گلستان دارم

غم جانِ جهانم فارغ از جان و جهان دارد

تو پندارے که من اندیشه از جان و جهان دارم

نشاط از بیم دشمن تا بکے گیری کنار از من؟

که باشد کو نداند با تو رازے درمیان دارم

مجملے از چگونگی شیوه ہائے نثر نگاری پارسی

نثر- در لغت پارسی پراگنده و پریشان را گویند - اغلب ہمین سببے است کہ کسے از ارباب تذکرہ بحال پریشانش نہ پرداختہ و احوال نثر نگاران نہ نگاشتہ - لاجرم احوال نثر پارسی نویسندگان آن از تصانیفِ منشورۂ ہر دو نگارش رود -

این ہم بخاطر باید داشت کہ کار نثر نگاری در یک دور ہم بر یک نہجے نرفتہ بیک دور یکے ازاد با نثر سلیس و سادہ نگارد و دیگرے نثر مسجّع و مصنوع و رنگین پردازد- و تا عہد دور متوسطین اکابر فضلا دون پایۂ علم و فضل خویش پنداشتندے کہ کتابے بزبانِ پارسی تحریر کنند- چنانکہ خواجہ نصیر طوسی بدیباچہ اخلاق ناصری نوشتہ

"محرّرِ این اوراق خواست کہ این استشارہ را بانقیاد تلقّی نماید"
" صورتے بکر بر خیال عرض کرد و گفت معانی بدان شریفے از "
"الفاظ بدان لطیفے کہ گوئی قبائے ست بر بالائے آن دوختہ"
" مسلخ کردن و در عبارتے واہی نسخ کردن عین فسخ کردن باشد"

چگونگی شیوه نگارشِ نثر پارسی

از ۳۵۰ھ تا ۵۵۰ھ

عبارت سادہ و سلیس و فقرات کوچک و مختصر مبرّا از رنگ آمیزی استعارات و تشبیہات و مبالغات و منزّہ از فقرات و الفاظ مترادفہ در سال ۳۴۲ھ دہ عہد آل سامان کار اوارات و دواین بزبان پارسی امضا یافت بہ ہنگام اسلام نخستین کتابے کہ در نثر پارسی نگاشتہ آمد ترجمہ طبری است باز

ع۵ غالبًا این عہد نوح ابن نصر بودہ - زیراکہ او در سال سہ صد و چہل و سہ وفات یافتہ

فرخی شاعر دربار محمودی (وفات سنہ ۴۲۹ھ) ترجمان البلاغه و صنایع شاعری کتابے نوشت - پس از سال سنہ ۴۲۰ھ شیخ بوعلی سینا حسب فرمان علاء الدّوله ابوجعفر محمدؒ بن وشمگیر نامۂ دانش علائی (حکمت فارسی) نگاشت - بوعلی سینا درین کتاب التزام کرده که تا تواند الفاظ عربی کمتر آورد تا اینکه اصطلاحات علمیه راهم بپارسی ترجمه کرده مثلاً علم را بدانستن و تصوّر را باندر رسیدن و یقین واذعان را بگرویدن ترجمه نموده - بائے موحده زایده را بر اسما و افعال چنان آورده که حالا نیارند بیشتر اندر را بجائے در - و مصدر را بجائے ماضی بکار برده - مثلاً جائے شاید دانست و توان دانست شاید دانستن و توان دانستن گوید - لفظ مر بیشتر همی آرد الفاظیکه حرف آخر آنها الف یا شد - بعد آن یائے مجهول می افزاید مثلاً پائے - جائے - حالا بحالت صفت و اضافت می افزایند - در قدیم یائے وحدت بیشتر می آوردند حالا بنوع دیگر الفاظ را ترکیب دهند و جائے ضمیر منفصل ضمیر متصل آورده اختصار پیدا می کنند و الفاظ متبع را به تخفیف می آورند مثلاً جائے نیوفتند - نیفتند و جائے او فتاد - اُفتاد و در تقدیم و تاخیر بیشتر اصطلاحات تغیرے پدید آمده -

ابوریحان بیرونی کتاب تفهیم بزبان عربی و فارسی نگاشت -

ناصر خسرو در پس و پیش سنہ ۴۵۰ھ سفرنامه و کنز الحقایق در نثر و مجلّهٔ در علم منطق اکسیر اعظم و مقالات دیگر نوشت - عبارت سفرنامه بنسبت حکمت فارسیه و کتب دیگر آن عصر بیشتر صفائی و روانی دارد -

فردوسی هم انشاءے نوشته امّا دیده نشد - از نظامی و خاقانی نثرے هم یادگار مانده امّا الآن وجود آن حکم عنقا دارد -

نظام الملک طوسی - سیاست نامه نوشت عبارتش از کتب پیشینیانش سهل

سلیس و روان و باصفاست۔
امام غزالی کیمیائے سعادت و کلام غزالی نوشت کہ و صفائی و روانی بیش از پیش بودہ۔
ابوالفضل بیہقی در پس و پیش ۴۵۰ھ ہمہ حالات جزئیہ سبکتگین و اولادش نوشت۔ این نخستین کتابے ست کہ دران الفاظ عربیہ بکثرت آوردہ شدہ و عنوانات بعربی نوشتہ شدہ۔ باز آوردن الفاظ عربیہ بپارسی رسمے گردیدہ۔
حمید الدین نصر اللہ پس از پانصد ہجری در عہد بہرام شاہ کلیلہ و دمنہ را بفارسی ترجمہ کرد۔ ملا حسین واعظ برائے این کتاب در انوار سہیلی گفتہ۔
"فاما بواسطۂ ایراد غرایب لغات و اطراء کلام بمحاسن عربیات و مبالغہ در استعارات و تشبیہات متفرقہ و اطناب و اطالت در الفاظ و عبارات مغلقہ خاطر مستمع را از التذاذ بغرض کتاب و ادراک خلاصۂ فی الباب باز می ماند و طبع قاری نیز از عہدۂ ربط مبادی قصّہ بہ مقاطع و ضبط اوائل سخن بخواتیم آن بیرون نمی آید و این معنی ہر آئینہ سبب سآمت و موجب ملالت خوانندہ و شنوندہ خواہد بود"۔
قاضی حمید الدین ابوبکر بہ تتبع مقامات حریری مقامات حمیدی در سال پانصد و پنجاہ نوشت در پارسی باندازہ انشاپردازی عرب اختراعات بکار بردہ عبارتش ہم ہمچو مقالات حریری مقفیٰ آوردہ گویا زمزمہ ہائے فارسی را بہ الحان عرب عبارتش ترجمہ لفظی می نماید۔ پے در پے الفاظ مترادف و لغات مشکلہ آوردہ و دران انقلابات اضافات و اصطلاح مفقود و زبان بہ فارسیت نسبتے ندارد و کثرت الفاظ عربیہ را پایانے نیست۔
نظامی عروضی سمرقندی در پس و پیش پانصد و شصت ہجری مجمع النوادر

وکتاب چهار مقاله در حکمت عملی و آداب خدمت ملوک نوشت - چهار مقاله از اہم ترین و معتبر ترین کتب فارسی شمرده میشود - عبارتش از کتب پیشینانش خیلے سلیس و روان و فقراتش کوچک و استوار است۔

رشید الدین وطواط ہم درین قرن صنایع الحسن و حدایق السحر وغیره مجلداتے چند در بلاغت و فن شعر نوشت که تا مدتے لاجواب شمرده می شد۔

تاریخ طبری

"این نخستین کتاب ہست که در عہد اسلام بپارسی نوشته شده اصل کتاب عربی ست و یکے از معتبرین کتب تاریخ شمرده می شود - مصنف آن ابوجعفر محمد بن جریر یزدی الطبری است - شہریار خراسان ابوصالح بن منصور بن نوح بوزیر خود ابوعلی محمد بن محمد بلعمی را فرمانداد تا این کتاب را از عربی بپارسی کند - پس در سال ۳۵۲ھ ابومحمد از تازی بپارسی در آورد - عبارتش ساده و فقراتش کوچک مبرا از رنگ آمیزی استعاره و تشبیه و مبالغه منزه از الفاظ و فقرات مترادفه - وضع ترکیب و ترتیب الفاظ و فقرات آن ہمچو زبان عربی" طرز بیان و شیوه ترکیب الفاظش ہم از زبان حالیه فارسی اختلافے دارد چنانکه از خواندن آن بخوبی واضح و لائح گردد - باایں ہمه محاوره ہم دران یافته می شود۔

حدیث پادشاہی بہرام بن یزدجرد که بہرام گور خوانند

چون بہرام گور از مادر بزاد - یزدجرد ستاره شناسان را بخواند - از طالع و کار او بپرسید - چون بنگریستند - ستاره طالعش آفتاب بود حکم کردند که پس

از تو پادشاهی اورا باشد - دپرورده او نیز بین دگیر باشیدن از زمین پارس - واین
حال به یزدجرد گفتند - او مرومان را گرد کرد و سگالش کرد بکار بهرام - که کجا بهتر باشد
که این کودک آنجا پرورده شود - تازیان را برگزیدند و با این سخن بایستاد د
یزدجرد منذر بن نعمان را بخواند و بهرام را بدو سپرد و اورا گرامی کرد و پایه اش را
بزرگ گردانید و اورا خواسته بسیار داد - چنانکه اورا سزید و بفرمودش که فرزند
را ببرد و بپرورد و منذر اورا ببرد تا بجای خود و دایه بگزید از بهر وی سه زن
از تازیان و یکی از پارسیان و هر سه زن با خرد و فراست و مهربان بودند و نیز بود
تا هر چه اندر خورد دایگان بود از کسوت و جامه و از هرگونه چیز و از خورشها همه
راست کردند و اورا سه سال شیر دادند - و سال چهارم از شیر بازگرفتند و
چون پنج سال شد - منذر را گفت مرا اوستادان از خدا وندان دانش و فرهنگ
بیاور و مرا با ایشان ده تا مرا دانش و فرهنگ آموزند و تیر انداختن و سواری
کردن - منذر گفت تو هنوز کودکی و اینها را ندانی و تو کار کودکان کن تا بزرگ
شوی آنگاه بیارم کسانیکه ترا اینها بیاموزند - بهرام گفت آری من بزاد خوردم
ولیکن خردم خرد کار بزرگان ست - ندانی که هر چیزیکه پیش از گاه بجوئی بهنگام
بیابی و هر چه بهنگام خویش جوئی بی هنگام یابی - و اگر اندر جستن کاهلی کنی
از تو بشود آن نیابی من پسر پادشاهم و پادشاهی بمن رسید و نخستین مر پادشاه را دانش باید تا
آرایش او بود و ستون پادشاهی او مرا و را و دشمنان نیرومندی بود و این کار که من از تو خواستم

بروو بیار و باشتاب بآوردن این مردمان کوشش منذر چون این سخنان بشنید عجیب داشت و سوی یزدجرد کس فرستاد تا اُستادان و دانایان و تیراندازان و سواران چالاک و هرگونه دانشمندان و فرزانگان روم و پارس گروه گروه فرستاد۔

چون این مقدمه پسر خود را یزدجرد شهریار بشنید۔ بسیار خوش حال شده از هرگونه مردمان که با او درکار بودند بنزد او فرستاد۔ و بهرام از همه کارے خود را پرداخته کرد روے بآموختن کرد تا چندانے بیاموخت که از اُستادان برگذشت۔ اُستادان خوشنود آمدند از جویندگی و پویندگی کار او۔ و چون از آموختن بپرداخت منذر را بخواند و گفت بفرمائے تا اسپان تازیان را اندر آورند۔ منذر تازیان را بفرمود تا تازی اسپان را گرد آورند و منذر آگاه شده بود که بهرام اسپے را برخواهد نشست۔ بهرام گفت بیگانگی من اسپان تازیان چه باید۔ اسپان من بر تو عرض کنند۔ و هرکدام که خواهی من ترا بخشیدم۔ بهرام گفت من مردے ام بهتر از دیگر مرا بیشتر ست۔ بهتر باید از اسپان دیگر و نیکی ست بازی نمودن اسپ نبود الّا بدلیری۔ منذر چون سخن او بشنید و بپسندید و خوش آمدش و نعمان را فرمود تا تازی اسپان خویش گرد کرد و بهرام و منذر بر نشستند و نزد اسپان شدند خیل خیل همی رفتند۔ و همی گردیدند و بازگزیدگان رایگان و دوگان و سه گان عرض کردند۔ اندر میان اسپان اسپے بود که آن را بهرام پسندید۔ منذر آن اسپ را بگرفت و بدست خویش پیش بهرام آورد و گفت خدائے عزّوجلّ

این اسپ را بر تو خجسته کناد و فرخنده - بهرام فرمود تا آن اسپ را از و بستدند-
شاد شد سخت - و منذر را بدان آفرین کرد - پس یک روز بر آن اسپ نشست
و به شکار رفت و ببادیه اندر اشتر مرغے دید او را به تیر زد و از پس او بتاخت
شیرے دید که پشت گور را گرفته خواست که او را بشکند - یک تیر بینداخت و
به پشتِ شیر بزد که از شکمش بگذشت گور آمد که از نافش بیرون آمد تا سوفار
بزمین اندر نشست و زمین اندر بلرزید و تازیان بسیار استاده بودند - چون
آن بدیدند - شگفت بماندند - و بدو امید گرفتند و خدمت پیش کردند و مر او را
بنواختند و بهرام بفرمود تا آن شیر و گور را با زخم تیرے اندر نگارستان نهادند نگاشتند
به نشستگاهِ او - پس بهرام منذر را گفت و آگاه کرد که مرا پویهٔ پدر همی است - منذر
او را سوئے پدر فرستاد - پدر او بد خوے بود - بر فرزندان مهربانی نکردے - و
بهرام خدمت همی کرد و رنج می برد - و اسپان دید و بران شکیبائی می کرد - تا برادر
قیصر بناد وس از روم بیرون آمد به صلح کردن میان رومیان و یزدجرد و بهرام
آرزو خواست کرد تا از پدرش خواهش کند تا مگر او دستوری داوش - بعد از ان
بهرام رفت و سوئے منذر شد و خویشتن را ببازی و مے خوردن مشغول کرد -

چون روزگارے برین برآمد و یزدجرد هلاک شد - سپاه و مردمان سخن همه
یکے کردند که ما از دودهٔ و تبار یزدجرد کس را بپادشاهی خواهیم و یزدجرد را کس
نمانده است که پادشاهی را بشاید جز بهرام و او هرگز پادشاهی نکرده است و ندانند

که چه باید کرد و آئینِ پارسیان نیاموخته است چه آئینِ تازیان دارد و خوی او
همچو ایشان است از بهر آنکه اندر میانِ ایشان بر آمده است و برین دل نهادند
و مردی را از نژاد اردشیر بابکان که نامش خسرو بود به میانِ خویشتن او را پادشاه
کردند و آگاهی به بهرام آمد بدین تازیان - بهرام نعمان بن منذر و مهتر تازیان را
بخواند. گفت نه پندارم شما کردارهای پدرم بزیر می نهید تا نیکوئی از وی بجای
شما شناسید و دانید که آنچه پدر من کرده است از بدی و درشتی و ستم بر مردمانِ پارس
اکنون پدرم بمرد و پارسیان بادشاهی نشاندند - برای شما چه بینید که مرا باید
کردن - منذر گفت ترا ازین سخن سهم مباد که من اندر جهان چارهٔ سازم - پس
منذر ده هزار سوار از تازیان بگزید و پسر خویش نعمان را بخواند و گفت این سپاه
بستان و بجانبِ اردشیر رو و آنجا لشکر بزن و اگر سوی تو آید کارزار کن و
تاراج کن و برده کن و خواستهٔ ایشان بردار دیگر که خون نریزی - نعمان برفت
تا بدین شهرها برسید و فرود آمد و از جانب طلایه فرستاد و پارسیان آگاه شدند
و آمدند پریشان سخت آمد و مهتران و بازرگانان و پارسیان گرد آمدند و مردی
بود او را خوانی خواندندش و مهتر و پیران بجهت بود او را رسول کردند و
بنزدیک منذر فرستادند - او بسوی منذر آمد و نامه را بداد و منذر بخواند و گفت
پاسخ نکنم و رسول گفت اگر گران نیاید - رنج بردار و بیائی بجای نشست
پادشاهان ما تا خردمندان و مهتران نزد تو گرد آیند و آنکه بیکی جای سگالش کنند

نیکوتر بود که آن مردمان از فرمان تو بیرون نیایند و دانند که ایشان را جز نیکوئی نفرمائی - منذر بازده را باز فرستاد و خود با بهرام و سه هزار سوار دیگر از تازیان مردان کاردیده و جنگ آزموده و دلیر رزم دان برفتند تا بدین شهرها که پارسیان بودند آنجا فرود آمدند سپهبدان و مردان و بزرگان پارسیان گرد آمدند - بهرام بنشست بر تختی زرین - گوهرها بدو اندر نشانده و منذر را بدست راست خود بنشاند و پارسیان به سخن آمدند و بدخوئی یزدجرد یاد کردند و بسیاری ستمها کردند و از کشتن و جهان ویران کردن ایشان بنالیدند و گفتند - ما دست و سخن نگه داشتیم و با همدیگر یکی شدیم که از فرزندان او پادشاه نکنیم و از این ترسیده شدیم بیرما به ستم پادشاهی مکن که بی طاقت شدیم - منذر این سخن را پاسخ نداشت - روی سوی بهرام کرد و گفت بپاسخ دادن این مردمان تو سزاوارتری - بهرام گفت ای مردمان ! من شما را دروغ زن نکنم بدین که گفتید از بدی پدر من و هر چه شما می گوئید از بدی و بی رائی او بیش و بیشتر است و از بهر بدخواهی او بود که من از اینجا برفتم و همیشه از خدای تعالی عزّ و جل می خواستم که اینه پادشاهی مرا دهد تا هر چه او تباه کرده است - من نیکوئی کنم و هر چه او ویران کرده است من آبادان گردانم و اگر چنانکه بپادشاهی من سالی برآید و من این کارها نکنم - از پادشاهی بیزارم و خدای عزّ و جل و فرشتگان را بدین گواه کردم و موبد موبدان و منذر را بدین قرار پذیرفتار گردانیدم مگر بخواهید که من چون مرد

راکہ بے گناہ از کار باز کنید۔ من شمارا چارۂ آموزم اندر باز کردن او کہ کسے پنداشتی نکند۔ تاج را ببرید اندر میان دو شیر گرسنہ بنہید و بگوشید کہ ہر کس کہ تاج را از میان ایشان برگیرد پادشاہی او راست۔ مردمان چون سخن بہرام بشنیدند بپذیرفتند شاد شدند و موبدان امیدگر فتند و گفتند با بہرام را رفتن توانم کردن۔ ترسیم اگر پادشاہی از وے روکنیم۔ ہلاک شویم و نیز تا زیان بر ما جبر کردند کہ سپاہ وے از ایشان ہست و شمشیر و فتنہ افتد۔ ما او را بیازمائیم برانچہ بر ما عرضہ کردہ از نیروئے خویش و مردانگی و دلیری و شفقت و رعیت پروری اگر چنان ست کہ او ہمی گوید و از خویشتن ہمی نماید۔ طریق آنست کہ پادشاہی بوے سپاریم۔ و مرا او را فرمان بردار باشیم و اگر چنانچہ تباہ شود ما از تباہ شدن بے گناہ باشیم و نیز از بدی او بہم کردیم و آن روز برین اتفاق کردند و دیگر بیامدند و بنشستند و بہرام ہمچنان بجاے خود بنشست و گفت۔ آن سخن کہ کردی گفتم۔ پاسخ گوئید تا بہ فرمان برداری آئید۔ ایشان گفتند خسرو را از بر خویشتن پادشاہ کردیم و چیزے ندانیم مگر نیکوئی او را و چیزے نتوانیم یاد کردن جز آن سگالش کہ وے کردی برگزینیم تاج و جامۂ شاہانہ در میان دو شیر بنہیم و میان بہرام و خسرو پیمان کنیم ہر کس کہ تاج و جامہ از میان ایشان بردارد پادشاہی او را باشد۔ بہرام بدین خرسند شد و موبد موبدان تاج و جامۂ پادشاہی بیاورد و گستہم سپہبد دو شیر گرسنہ بیاورد و یکے سوئے جامہ و یکے را سوئے تاج ماند پس بہرام آن خسرو را گفت۔ بشو تاج و جامہ بردار۔ خسرو گفت تو سزاوارتری

به پیش دستی کردن که پادشاهی از نیا و پدران بتو رسیده است و این کار کردن
من از بدی و ترس کرده اند۔ بهرام را این سخن گران آمد و تیز از نیروی خویش
بیگمان بود یکی گرز برگرفت و روی بسوی تاج و جامه نهاد و موبد موبدان
وی را گفت این کار تو به بینش خود می کنی۔ ما را بدین رای نیست و نیز هیچکس
را از مردان پارس و ما بیزاریم ازین تباه کردن تن تو بدست خویش۔ موبد موبدان
او را گفت توبه کن۔ بهرام از گناه توبه کرد و برفت به میان دو شیر گرسنه اندر شد۔
یک شیر آن روی به بهرام کرد و حمله آورد۔ به هر دو دست گوشهای هر دو
شیر را بگرفت و فراز کشید و هر دو را بر یک دیگر همی کوفت تا مغزشان از بینی
فرود آمد و هر دو شیر را بکشت و تاج و جامه برگرفت و خسرو و آن مردمان از دور
همی نگریستند و نخستین کسیکه بانگ کرد و او را بستود و گردن نهاد بفرمان برداری
خسرو بود و گفت خدای عز و جل بر زندگانی تو برکت کناد و همه یکبار بانگ
کردند که پادشاهی را به بهرام سپردیم و او را بخداوندی کار پسندیدیم و او را بسیار
آفرین کردند۔ پس موبد موبدان و مهتران و دستوران و کارداران گرد آمدند
و سوی منذر شدند و گفتند باید که خواهش گر ما باشی تا بهرام این گناه ما را
بپوشد و پاداش این بر ما نکند۔ منذر اجابت کرد و آن بخواهش از بهرام بخواست
بهرام همه را دوا کرد و ایشان را بنواخت و بخشش امیدوار گردانید و آن روز
که به پادشاهی نشست بیست ساله بود و همان روز بفرمود تا مردمان بپادشاهی

و تن آسانی مشغول شدند و هفت روز از پس یک دیگر بنشست و مردان را
از پذیرفتگان و ایشان را امیدهای نیکو داد و فرمود که از ایزد و بترسیدن و مر او را پرستید و فرمان
برید و همیشه خویشتن را مشغول داشت بشادی کردن و مردم او را سرزنش
کردند و مردان و دشمنان گرد برگرد ایران بودند۔ آهنگِ ایران کردند و چون
معلوم کردند که پادشاهی را بگذاشت و به عیش و شادی کردن مشغول گشت و
نخستین کسیکه از جای بجنبید۔ خاقان چین ترک بود واللہ ورسولہ اعلم بالصواب۔

گفتار در صفتِ وفات بهرام گور

پس بهرام به آخرِ ملک روزے بشکار شد و گور پیش وے برخاست
یک تیر بزدش۔ گوره برفت و بهرام از پسِ گوره برفت و در راه چاهے دید۔
بدان چاه بنگریست ناگاه سرنگون بدان چاه اندر افتاد۔ خود با اسپ و
آگاهیِ پدرش رسید۔ پسر آن چاه رفت با خواسته بسیار و خرج کرد تا آن چاه
را از آب بپرداخته کردند و گلِ بے حد از آن چاه برآوردند و تا بزمینِ خشک رسانیدند
و اثرِ بهرام بہ هیچگونه از آن چاه پیدا نیامد و اثرش پدید نشد و مادرش با درد و ملالِ
بسیار بازگشت و از پسِ او بسے نزیست و بمرد واللہ اعلم بالصواب۔

سیاست نامہ نظام الملک

نظام الملک ابو علی حسین بن اسحٰق پسر یکے از دہاقینِ طوس بود و در سال

چہار صد و ہشت بتاریخ بست و یکم ذیقعده بمقام نوقان من مضافات طوس ولادتش اتفاق افتاده و دران جا نشو و نما یافته بر سن ادراک رسید بخدمت حضرت امام موفق نیشاپوری اکتساب عربیت و فقه و احادیث کثیره سماعت کرده بالجمله خواجه نظام الملک وزیرے بود بے نظیر و دبیرے بود با تدبیر بکفایت و ہوشیاری و انتظام شہرهٔ دارد۔ در آوان جوانی کسب کمالات نفسانی کرده و در اندک زمان گوے مسابقت از ہمگنان ربوده بعد ازان جہت تحصیل عز و شان و کسب نام و نشان مرتکب عمارات دیوانی شد تا آنکه بمنصب وزارت الب ارسلان سرفراز شده و در عهد ملک شاه اختیار تمام مملکت بدو مفوض بود و او نسیم لطف را استعداد گلشن آمال مردم را بزلال عواطف حضرت و نظارت بخشیده آخر الامر بعد از سی یا چہل سال خدمات لائقه بسبب سعادت ترکان خاتون حلیله ملک شاه خلل در بنیان اعتبار خواجه راه یافته چند روزے بعد از حرکت اردوے بادشاہی خواجه از اصفہان حرکت کرده در نہاوند بضرب کارد یکے از فدایان حسن بن صباح در شب جمعه دوازدہم رمضان سال چہار صد و ہشتاد و پنج از پا افتاده ہم در انجا مدفون گشت۔

فصل چہارم

اندر اعمال و رسیدن پیوسته از احوال وزیران و غلامان

عمال را که عملے دهند ایشان را وصیت کردن باید تا با خلق خدائے عزوجل

نیکو روند و جز مال حق نستانند و آن نیز بمدارا - و بمجاملت طلب کنند و تا ایشان
را دست بارتفاع نرسد هیچ از ایشان نخواهند که چون پیش از وقت خواهند
رعایا را رنج رسد و در سکانه این ارتفاع که خواهند رسیدن از ضرورت به نیم
درم بفروشند و اندران مستاصل و آواره شوند و اگر کسے از رعیت درماند و بگاو
و تخم حاجتمند گردد - اورا وام دهند و سبکسار دارند تا بر جاے بمانند و خانه
بغربت نیفتند -

حکایت اندرین معنی

چنین گویند که بهرام گور را وزیرے بود او را راست روش خواندندے -
بهرام گور همه مملکت بدست وے نهاده بود و بروے اعتماد کرده و سخن هیچکس
در حق وے نشنیدے و خود شب و روز بتماشا و شکار و شراب مشغول بودے
و یکے را که نام خلیفه بهرام گور بود - این راست روش گفت او را که رعیت بے ادب
گشته است از بسیارے عدل ما و دلیر شده اند و اگر مالش نیابند - ترسم که تباهی
پدید آید و پادشاه بشراب مشغول ست و از کار مردمان و رعیت غافل ست
تو ایشان را بمال - پیش از انکه تباهی پدید آید - و اکنون بدانکه مالش بر دو وجه
باشد - بدان را کم کردن و نیکان را مال ستدن هر کرا بگویم بگیر تو همی گیر -
پس هر که او را خلیفه بگرفتے و باز داشتے - راست روش خویشتن را رشوت بستدے
و خلیفه را فرمودے که او را دست باز دار تا هر کرا در همه مملکت مال بودیا اسپے

یا غلامے یا کنیزکے نیکو روئے و یا ملکے وضیعتے نیکو داشت ہمہ بستد۔ رعیت
درویش گشتند۔ معروفان ہمہ آوارہ گشتند و در خزانہ چیز ہمہ گرد نیامد و چون
برین حدیث روزگارے برآمد۔ بہرام گور را دشمنی پدید آمد۔ خواست کہ لشکر
خویش را بخشش دہد و آبادان کند و پیش دشمن فرستند در خزانہ شد۔ پس
چیزے ندید و از معروفان و رئیسان شہر پرسید۔ گفتند۔ چندین سال ست تا
فلان و فلان آوارہ شدند و بہ فلان ولایت رفتہ اند۔ گفت چرا؟ گفتند ہیم
ہیچکس سخن وزیر از بیم وے نمی توانست گفت۔ بہرام گور آن روز آن شب
اندران اندیشہ ہمی بود۔ ہیچ معلوم وے نگشت کہ این خلل از کجا ست؟
دیگر روز از دلِ مشغول تنہا برنشست و روے بہ بیابان نہاد۔ اندیشناک ہمی رفت
تا روز بلند شد مقدار ہفت فرسنگ رفتہ بود۔ خبر نداشت۔ گرما و تشنگی بروے
غلبہ کرد و بشربتے آب حاجتمند شد۔ در آن صحرا نگاہ کرد و دودے دید کہ بر ہمی آید
گفت بہمہ حال آنجا مردم باشند روے بدان دود نہاد۔ چون بہ نزدیک رسید
رمۂ گوسفندے دید۔ خوابیندہ و خیمہ زدہ و سگے بر دار کردہ۔ شگفت بماند
رفت تا نزدیک خیمہ مردے بیرون آمد و بروے سلام کرد و مر او را فرود آورد
و چیزے پیش وے آورد و ندانست کہ بہرام ست۔ گفت نخست مارا از
احوالِ آن سگ آگاہ کن۔ پیش ازانکہ نان خوریم تا این حال را بدانم۔ جوانمرد
گفت این سگ امین من بود بر این گوسفندان و از ہنر او بدانستہ بودم کہ با دہ

گرگ برآویختے و گرگ از بیم او گرد گوسفندان نیارستے گشت و بسیار وقت من
بشهر رفتمے بشغلے و دیگر روز باز آمدمے۔ او گوسفندان بچرا بردے و بسلامت
باز آوردے برین روزگارے برآمد۔ روزے گوسفندان برشمردم چندین گوسفند
کم آمد و همچنین هرچند روز نگاه کردمے۔ اندک گوسفند کم بودے و هرگز اینجا
دزد نمی آید و هیچگونه نمی توانم دانستم که گوسفندان از چه کمتر می شود و حال رمه
من از اندکے بجائے رسید که چون عامل صدقات آمد و از من بر عادت گذشته
صدقه خواست۔ تمامی رمه را از بقیتے که مانده بود از رمه من آن نیز در کار صدقات
شد و اکنون چوپانی آن عامل می کنم مگر این با گرگ ماده دوستی افتاده بود و
دوست گشته و من غافل و بے خبر از کار او و قضا را روزے بدشت رفته بودم
بطلب هیزم چون بازگشتم از پس بالائے برآمدم و رمه گوسفندان را دیدم
که می چریدند و گرگے را دیدم روئے سوئے رمه آورده می پوئید پس درین خارستان
بنشستم و پنهان نگاه می کردم چون سگ گرگ ماده را دید پیش باز آمد
و دنب بجنبانید۔ گرگ خاموش باز ایستاد۔ سگ به پشت او شد و با او گرد آمد و
بگوشه رفت و بخفت و گرگ در میان رمه تاخت یک گوسفند را بگرفت و
بدرید و بخورد و این سگ هیچ آواز نداد۔ من چون آگاه شدم و بدانستم که تباهی
کار از بیراهی سگ بوده است من او را بگرفتم و بهر خیانتے که از وے پدید آمد
بردار کردم و بهرام گور را از این حدیث عجب آمد چون باز گشت همه راه درین

حال تفکر می کرد تا بر اندیشه وے بگذشت که رعیت ما رنجه اند و وزیر ما این مایود و احوال مملکت و رعیت سخت با خلل و آشفته می بینم و از هر که می پرسم با من راست نمی گویند و پوشیده می دارند - تدبیر من آنست که از حال رعیت و وزیر پرسم چون با جاے خویش باز آمد روزنامهاۓ باز داشتگان را بخواست سر تا سر شنا غمش روشن بدید و حال راست روشن بدانست که او با مردمان نه نیک رفته است و بیدادای کرده است - گفت این نه راست روشن ست که دروغ ذکرست پس مثلے زد که راست گفته اند دانایان که هر که بنام فریفته شود اندر ماند و هر که بنان خیانت کند بجامه اندر ماند و من این وزیر را قوی دست کرده ام تا مردمان او را بدین جاه و حشمت همی بینند - از بیم او سخن راست نیارند گفتن - چارهٔ من آنست که فردا چون بدرگاه آید حرمت او پیش مردمان ببرم و او را باز دارم و بفرمایم تا بندے گران برپاے وے نهند - آنگاه زندانیان را پیش خود خواهم و از احوال ایشان بپرسم و بفرمایم تا منادی کنند که ما راست روش را از وزارت معزول کردیم و باز داشتیم و نیز او را کار نخواهیم فرمود هر کرا از وے رنجے رسیده است و دعوی دارد و بیاید و حال خویش بزبان خویش بگوید و معلوم کند ما را - اگر با مردمان نیکو رفته باشد و مال ناحق نستده باشد و از و شکر گویند - او را بنوازیم و با شغل بریم و اگر این راه بخلاف این رفته باشد او را سیاست فرمائیم - پس روز دیگر چون ملک بهرام گور بار داد

و بزرگان پیش رفتند و وزیر اندر آمد و بجاے خود اندر نشست۔ بہرام گور روے
سوے وے کرد و گفت اینچہ اضطراب ست کہ در مملکت ما افگندہ و لشکر ما
بے برگ داری و رعیت ما را بے حال کردہ ترا فرمودیم کہ روزے مردمان بوقت
خویش بدہ و از عمارت ولایت فارغ باش و از رعیت خیر خرچ حق مستان و خزانہ
را بذخیرہ آبادان دار۔ اکنون نہ در خزانہ چیزے می بینیم و نہ لشکر برگ دارد و
نہ رعیت بر جاے ماندہ است۔ تو پنداری بدانکہ من خود را بہ شراب و شکار مشغول
کردم و از کار مملکت و حال رعیت غافلم۔ بفرمود تا او را بہ بے حرمتی از جاے
برداشتند و در خانہ بردند و بند گران بر پاے وے نہادند و بر در سراے
منادی کردند کہ ملک راست روش را از وزارت معزول کردہ بر وے خشم
گرفت و نیز او را عمل نخواہد فرمود۔ ہر کرا از وے رنجے رسیدہ است و تظلمے
دارد بے ہیچ بیم و ترسے بدرگاہ آیند و حال خویش باز نمایند تا ملک داد شما بدہد
و در وقت فرمود تا در زندان باز کردند و زندانیان را پیش او بردند و یک یک
را می پرسید کہ ترا بچہ جرم باز داشتند۔ یکے گفت من برادرے داشتم توانگر
و مال و نعمت بسیار داشت راست روش او را بگرفت و ہمہ مال از وے
بستد و در زیر اشکنجہ بکشت گفتم کہ این برادرم را چرا کشتی؟ گفت با مخالفان ملک
مکاتبت داردد مرا بزندان فرستاد تا پیش ملک تظلم نہ کنم و این حال پوشیدہ
بماند۔ دیگرے گفت من باغے داشتم سخت خرم و خوش و از پدرم میراث

مانده بود و راست روش از قرب آن صنعتے داشت روزے در باغ من آمد
او را آن باغ بدل خوش آمد خریداری کرد و من نفروختم - مرا بگرفت و در زندان
کرد و گفت که دختر فلان کس را دوست می داری و جنایت بر تو واجب شده است
این باغ راست باز دار و قباله با قرار خویش بکن که بیزار گشتم از باغ و هیچ دعوی
ندارم و حق و ملک راست روش است من آن قرار نمی کردم و امروز پنج سال است
تا در زندان مانده ام - دیگرے گفت من مردے بازرگانم و کار من آنست که
به تر و خشک می گردم و اندک مایه سرمایه دارم و ظرایفے که به شهرے بخرم - به دیگر
شهر برم و بفروشم و باندکے سود قناعت کنم مگر عقدے مروارید داشتم چون
بدین شهر آمدم در بها کردم - خبر بوزیر ملک شد کس فرستاد و مرا بخواند و آن
رشته مروارید از من خریداری کرد بے آنکه بها بدهد بخزانه خویش فرستاد - چند
روز به سلام او همی رفتم خود در آن نشد که مرا بهائے عقد مروارید می باید داد
و نه عقد باز داد و طاقتم نماند و بیچاره بودم روزے پیش وے شدم گفتم اگر آن
عقد شایسته است بفرما تا بها بدهند و اگر شایسته نیست باز دهند که من
بر سر جایم خود جواب من نداد چون بوثاق باز آمدم سرهنگی را دیدم با چهار پیاده
که در وثاق باز آمدند و گفتند برخیز که ترا وزیر بخواند - شاد گشتم گفتم بهائے مروارید
خواهد داد - برخاستم با آن جماعت رفتم مرا ببردند تا بدر زندان زندانبان را گفتند
که فرمان چنان است که این مرد را زندان کنی و بند گران بر پایش نهی و اکنون

سالے ونیم است کہ من در بند و زندانم - دیگرے گفت من رئیس فلان ناحیتم و ہمیشہ خانۂ من بہ مہمانان وغربا و علما و اہل علم کشادہ بودے و مراعات مردمان و درماندگان کردمے و صدقہ و خیرات من بہ مستحقان پیوستہ بودے و از پدران چنین یافتہ بودم و ہر چہ مرا از ملک و ضیاع موروث درآمدے ہمہ در اخراجات خیر و مروت مہمانان صرف کردمے - وزیر ملک مرا بگرفت کہ تو گنج یافتہ و بہ مطالبہ و شکنجہ گرفت و بزندان باز داشت و من ہر ملکے و ضیاعے کہ داشتم در مکانہ از ضرورہ بہ نیم بہا بفروختم و بدو دادم و امروز چہار سال ست کہ تا در زندان و بند گرفتارم و بریک درم قادرم نیستم - دیگرے گفت من پسر فلان زعیمم - وزیر ملک پدرم را مصادرہ کرد و در زیر چوب بکشت و مرا در زندان کرد و ہفت سال ست کہ رنج زندان ہمی کشم - دیگرے گفت کہ مردے لشکری ام و چندین سال ست کہ پدر ملک را خدمت کردہ ام و با او سفرہا کردہ و چندین سال ست کہ ملک را خدمت می کنم - اندک در دیوان نان پارہ دارم - پار چیزے نرسیدہ و امسال وزیر را تقاضا کردم و گفتم عیال دارم و پارۂ مواجب من نرسید - امسال اطلاق کن تا بعضے ترا دہم و بعضے در وجہ نفقات صرف کنم - گفت ملک را ہیچ مہمے در پیش نیست کہ بلشکر حاجت خواہد بود و تو و مانند تو اگر در خدمت باشید و اگر نی باشید - شاید - اگر نانت می باید بکار گل شو - گفتم کہ مرا چندین حق خدمت باشد در ین دولت کار گل نباید کرد - اما ترا کہ خدائی پادشاہی باید آموخت

که من در شمشیر زدن بجان فدای پادشاه می‌کنم و از فرمانِ او نمی‌گردم و تو این
نان از مادر دریغ می‌داری و فرمان پادشاه نمی‌بری و این قدر نمی‌دانی که پادشاه
را چاکری من و چاکری تو هر دو یکسان است - این شغل فرموده است مرا این فرق
میانِ من و تو آن است که من فرمان بردارم و تو نه - اگر پادشاه را چون من
نباید چون تو هم نیز نباید - اگر فرمان داری که پادشاه نام من از دیوان
کم کرده است بنمای و الّا آنچه پادشاه بمن ارزانی داشته است بکامی رسان -
گفت برو که شما را و پادشاه را من نگاه می‌دارم - اگر من نیستمی - دیرستی تا مغزهای
شما کرگسان خورده‌اندی - پس دو روز برآمد - مرا بحبس فرستاد و اکنون چهار
ماه است تا در زندان مانده‌ام زیاده از هفت صد زندانی بودند - کم از
بیست مرد خونی و دزد و مجرم برآمد - دیگر همه آن بودند که وزیر ایشان را
به طمع مال ظلم باز داشته بود و در زندان کرده و چون خبر منادی که پادشاه
فرمود - مردمان شهر و ناحیت بشنیدند - دیگر روز چندان متظلم بدرگاه آمدند
که آن را حد و اندازه نبود - چون بهرام گور احوال خلق و بی رسمی‌ها و بیدادیها
و ستم وزیر بر آن جمله شنید - با خویشتن گفت فساد این مرد بیش از آن می‌بینم
در مملکت که نتوان گفت - آن دلیریکه او با خدا و خلق خدای تعالی و بمن کرده است
بیش از آن است که اندیشه در و رسد - در کار این ژرف‌تر نگاه باید کرد -
بفرمود تا بسرای راست روشن رفتند - و خریطه‌های کاغذ او بیاوردند همه

در خانها را مهر برنهند۔ معتمدان برفتند و همچنین کردند و خریطها بیاوردند
و فرمودند تا همی نگریستند۔ دران میان خریطهٔ یافتند پُراز ملاطفها که پادشاه چین
براست روش فرستاده بود که خروج کرده بود و قصد ملک بهرام گور کرده و
بخطِّ راست روش ملاطفه یافتند که بوے نوشته که این آهستگی که می کنید که
دانایان گفته اند که غفلت دولت را ببرد و من در هواخواهی و بندگی هرچه ممکن گردد
بجاآورده ام۔ چند کس را که سران لشکر اند سر برگردانیده ام و در بیعت آورده ام
و بیشتر لشکر را بے برگ و ساز کرده ام و هرچه در همه روزگار بدست آورده ام
بیکبارگی فرستاده و رعیت را بے توش و ضعیف حال و آواره کرده و هرچه از جهت
تو خزانه آراسته کرده ام که امروز هیچ ملکے را نیست و تاج و کمر و مجلس مرصّع
ساخته که مثل آنکس ندیده است و من ازین مرد بجان آمده ام و میدان خالی ست
و خصم غافل۔ هرچه زودتر بباید پیش ازآنکه مرد از خواب غفلت بیدار شود۔ چون
بهرام گور این نبشتها دید۔ گفت ته خصم را من بیرون آورده است و بغرور
او می آید و مراد او بدگوهری مخالفی این هیچ شک نماند۔ بفرمود تا هرچه او را بود
بخزانه آوردند و بندگان و چهارپایان او را بدست آوردند و هرچه از مردم
برشوت و ظلم ستده بود۔ بفرمود تا ملکها و ضیاع او همی فروختند و بمردمان همی دادند
و سرا و خانمان او را با زمین راست کردند۔ آنگاه بفرمود تا بر در سرا دار ے
بلند زدند و سی دار دیگر در پیش آن بزدند۔ نخست راست روش را

بردار کردند۔ همچنانکه آن مرد سگ را بردار کرده بود پس موافقان او را و کسانیکه
در بیعت او بودند۔ همه را بردار کردند و هفت روز فرمود تا منادی همی کردند که
این جزاے آنکس ست که با ملک بد اندیشد و مخالفان او را موافقت کند
و خیانت را براستی گزیند۔ و بر خلق ستم کند و بر خداے و خدایگان دلیری کند۔
چون این سیاست بکرد۔ همه مفسدان از بهرام بترسیدند و هر کار راست روش
شغل فرموده بود۔ همه را معزول کرد و دبیران و همه متصرفان را بدل کرد و چون
خبر بدان پادشاه رسید که قصد مملکت بهرام گور کرده بود۔ هم از انجا باز گشت
و از آن کرده پشیمان شد و بسیار مال و ظرائف بخدمت فرستاد و عذر خواست
و بندگی با نمود و گفت هرگز عصیان ملک نیندیشیم و لیکن وزیر مرا بران راه داشت
از بسکه می نبشت و کس می فرستاد و ظن بنده گواهی می داد که او گنهگار ست
و پناه می جوید۔ ملک بهرام عذر او بپذیرفت و از وی سر گذشت و مردے نیکو اعتقاد
نیک روش خداے ترس را وزیری داد و کار لشکر و رعایا همه نظام گرفت
و شغلها روان گشت و جهان روی بآبادانی نهاد و خلق را از جور و بیداد برهانید
و ملک بهرام آن مرد را که سگ بردار کرده بود بوقت آنکه وے از خیمه بیرون
آمد و باز خواست گشت تیرے از ترکش برکشید و پیش آن مرد انداخت و
گفت نان و نمک تو خوردم و رنجها و بلاها که ترا رسیدست۔ معلوم گشت۔
حقے ترا بر من واجب شد بدانکه من حاجبے از حاجبان ملک بهرام گورام و همه

بزرگان و حاجیان درگاه او با من دوستی دارند و مرا نیک شناسند. باید که برخیزی
و با این تیر بدرگاه ملک بهرام آئی. هر که ترا با این تیر ببیند، پیش من آرد. تا من ترا
حقی گزارم که بعضی زیانهای ترا تلافی باشد. و بازگشت. پس چند روز زن
آن مرد را گفت که برخیز و به شهر رو و آن تیر با خود ببر که آن سوار با آن زینت
بی‌گمان مردی توانگر و محتشم بوده باشد. اگر چه اندک نیکوئی با تو کند مارا آن
مایه امروز بسیار باشد. و هیچ کاهلی مکن که سخن چنان کس بر مجاز نباشد. مرد برخاست
و به شهر آمد و آن شب بخفت و دیگر روز بدرگاه ملک بهرام شد. و بهرام گور
حاجبان و اهل درگاه را گفته بود که چون مردی چنین بدرگاه آید و تیر من
در دست او ببینید، او را زود پیش من آرید. چون حاجبان او را دیدند با آن
تیر، او را بخواندند و گفتند: ای آزاد مرد کجائی؟ که ما چندین روز است تا ترا
چشم همی داریم. اینجا بنشین تا ترا پیش خداوند بریم. زمانی بود بهرام گور بیرون آمد
و بر تخت نشست و بار داد. حاجبان دست این مرد گرفتند و ببارگاه بردند.
چشم مرد بر ملک بهرام افتاد و بشناخت. گفت او آن سوار، ملک بهرام
بوده است و من خدمت او چنانکه واجب باشد نکرده‌ام و گستاخ وار با او
سخن گفته‌ام. نباید که مرا کینه‌ای بدل آمده است. چون حاجبان او را پیش
تخت بردند، ملک را نماز برد. و بهرام گور روی سوی بزرگان کرد و گفت:
سبب بیدار شدن من در احوال مملکت این مرد بوده است. پس با بزرگان گفت: دوش

این مرد را بقال گرفتم پس فرمود تا او را خلعت پوشانیدند و مقصد گوسفندان ازو بها
چنانکه او می بیستد بداد از بیش و تخته بدو بخشید و فرمود که تا زندگانی بهرام گور باشد
صدقات ازو نخواهند - و سکندر که دارا را شکست بسبب آن بود که وزیرش
در سر با اسکندر یکی کرده بود و دارا کشته شد - گفته اند غفلت امیر و خیانت وزیر
پادشاهی ببرد - همه وقتی پادشاه را از احوال گماشتگان غافل نباید بودن
و پیوسته از روش و سیرت ایشان بر می آید رسید - چون ناراستی و خیانتی
از ایشان پدیدار آید هیچ ابقا نباید کردن - او را معزول باید کرد و براندازه جرم
او مالش داد تا دیگران عبرت گیرند و هیچکس از بیم و سیاست بر پادشاهان
بد نیارد اندیشید و هر کرا شغلی بزرگ فرماید باید که در سر یکی را بر او مشرف کند
چنانکه او نداند تا پیوسته کردار و احوال او می نماید و ارسطاطالیس ملک اسکندر
را چنین گفت که کسانی را که قلم ایشان در مملکت تو روان باشد چون بیازردی
نیز او را شغل مفرمای که او سر با دشمنان تو یکی کند و به هلاک تو کوشد - بوذرجمهر
ملک [illegible] چنین گفت [illegible] را شاید که گنهکار چهار گروه مردم را نگذارد
[illegible] کند - [illegible] ترسم و [illegible] کشته
[illegible] که [illegible] را [illegible] ندارد - [illegible] که [illegible] باشد و بدل با [illegible]
[illegible] ایشان [illegible] کرد [illegible] او آگاهی [illegible] چون ملک [illegible]
باشد [illegible] او [illegible] شود - [illegible]

چگونگی شیوهٔ نگارش نثر پارسی از سال ششصد تا سال نهصد هجری

پس از قرن ششم علاءالملک تاریخ جهان کشای نوشت - انداز عبارتش هموار و بی تکلف است و فقرات کوچک دارد - از دیدن آن یافته می شود که درین وقت الفاظ پارسی آمیزش تام نیافته بود نه کثرت استعارات و تشبیهات حجابی بر اصل نکتب افگنده - هر خاص و عام تواند که معانی عبارات به سهولت فهمد - البته به سبب وابستگی بدربار مغولان الفاظ ترکی بیشتر بکار برده -

پیش از سال ششصد و هجده و ششصد و سی و یک شیخ فریدالدین عطار تذکرة اولیاء و اسرار اولیا نوشت -

در سال ششصد و پنجاه و شش شیخ مصلح الدین سعدی کتاب گلستان تصنیف کرد - حسن معاشرت و آداب محاورات در لباسی که متکلمان را بکار آید و نثر نگاران را بلاغت افزاید - فقراتش کوچک و زبانش شیرین است از کودک تا برنا و پیر و از زاهد تا رند و اوباش همه از خواندن آن حظ برگیرند - بیشتر فقراتش برزبان عوام و خواص ضرب المثل گشته روان است - نثرش لطافت نظم دارد - شوخی اندیشش همه را دل رباید - فضلا و علما در نگاشتن جواب آن مساعی موفوره کردند - پیشش فروغ نیافتند - آن چراغ بوده و این آفتاب - الحق شیوهٔ سعدی بر پسینگان دشوار افتاده - سهل ممتنع پنداشته نگاشتند - سعدی بعض محاورات کهن را انتسابا از فصحای معاصرش بیشتر بکار برده مثلاً خواجه - و خویش و خویشتن بجای خود - همی برای توکید فعل - و مر (زائد) - در - اندر - و به یا با برای ظرفیت استعمالا -

بیشتر او علما بر علوم مختلفہ مجلّات نگاشتند۔ محقق طوسی اساس الاقتباس در منطق و فلسفہ ۔ او صاف الاشراف در اصلاح نفس و اخلاق ناصری در تہذیب الاخلاق ۔ معیار الاشعار در عروض و قافیہ نوشت۔ با این ہمہ علما کہ تحفظ پایۂ خویش لازم شمردند۔ بہ تہا ینفت عربی پرداختند۔ در قرن ہفتم چون ترکان چنگیزی تصرف و استیلا بر ممالک ایران یافتند۔ علوم و فنون مروجہ ایران مؤید سلطنت انگاشتند ہمت بہ تربیت علما و کاردانان ایرانی نگماشتند۔
اخلاق ناصری ۔ ترجمہ کتاب الطہارۃ حکیم ابوعلی مسکویہ است فقرات کوتاہ و عبارت برجستہ و متین و سنگین دارد از دیدنش تصرف الفاظ عربیہ بر زبان فارسی آشکار است ۔ بیشتر حرف ربط و بعض جا افعال از آخر فقرہ حذف کردہ شدہ مصنف آن بیشتر محاورات عربیہ را ترجمہ لفظی بہ پارسی نمودہ چنانکہ سعی ما این است کہ بیان کردیم (والمعنی ما ذکرناہ) چنانچہ یاد کردیم قبل ازین (کما ذکرنا قبل ذلک)۔
در ۶۹۹ھ عبد اللہ وصاف برائے غازان خان شاہزادہ چنگیزی تاریخ وصاف نوشت فقراتش جائے طولانی و جائے کوچک ۔ و عبارتش ہمہ مقفیٰ است مصنف جائیکہ حق زبان دانی عربی و فارسی بجا آوردہ ۔ از اثر وابستگی در بار شاہان ترک الفاظ ترکی ہم آوردہ ۔ بر ہر فقرہ فقرۂ مترادفہ رانشاندہ ۔ در ہر صفحہ گاہے دو و گاہے سہ اشعار عربی آوردہ عبارت عربی گاہے چند سطر و گاہے نصف صفحہ بل بیش ازان نوشتہ ۔ از عربی و فارسی و ترکی الفاظ مغلقہ بسیار و معنی اندک ۔ مزید بران وفور استعارات و تشبیہات بر اصل مطالب حجابے دیگر گشتہ۔
ازین وقت فقرات طولانی گشت ۔ و مطالب در صنایع و بدایع و تشبیہات و استعارات شدہ پیچیدہ گی گرفت ۔ کثرت لغات مغلقہ و وفور مبالغہ بر اصلیت حال پردہ افگند و زبان در بیان واقعیت معطل گشت ۔ و این حال تا ششصد سال بماند۔

البته در ۷۱۷ ه فخرالدین بناکتی تاریخ نوشت بعبارت ساده و سلیس و روان که
تا امروز به تمکین و اعتبار ستوده می شود۔ حالات سلاطین ختا و اقصای هند و یهود و
قیاصره روم بدین تفصیل ذکر کرده که هیچکس چنان نکرده۔

در هندوستان ضیاء برنی و سراج عفیف تاریخ فیروزشاهی و منهاج السراج و
طبقات ناصری هم درین ایام شیوهٔ عام نوشتند۔

امیر خسرو اعجاز خسروی و تاریخ خزاین الفتوح نوشت۔ اعجاز خسروی شش صد
و هشتاد و هشت صفحه دارد اما از آغاز تا پایان جز صنایع و بدایع و کثرت الفاظ مغلق
و اصطلاحات غیر مشهوره چیزی از معلومات تاریخی و تاثیر اخلاقی و مسائل علمی
و هدایات مذهبی دیده نمی شود۔ البته نظام الدین بیضاوی نظام التواریخ
و حمدالله مستوفی تاریخ گزیده و خواجه رشید الدین جامع التواریخ چنان نوشت
که دو کس با هم حرف می زنند۔

در ۸۰۷ ه امیر تیمور برخاست۔ پایهٔ قدر علما و فضلا برافزود و تزک خویش
بفارسی نویسانید۔ تزک اول و دوم تیمور کتابیست مبسوط و پر از الفاظ
ترکی مخصوصاً فقرات کوچک ترکی هم می آیند چون در عبارت تکلف و تصنع
ندارد۔ ازان رو لطف و حظ می برد۔

از سلطنت مغولان اثر ترکی به پارسی چنان افتاد که اسمای مناصب و مشهور
و شهرها و اشارات مذکور ها مشهور و رسوم و رواج ترکان در افتاد آمد چنانچه
ینغا و تمغا و سنگ بده۔ و ترکانه تخت کان [illegible] البسه نیز ایشان [illegible]
مثلاً و منجیگان حسن ترکان و ترک بچگان گرفت و ترکان یغمائی و ترکان ختائی
در شعر فارسی و غیره آن ها۔ و همچنین در استعارات ترک چشم و ترک نگاه پایهٔ زیبائی
حسن و عشق گشت۔ درین وقت زبان ملکی پارسی قرار یافته و تصانیف فارسی

در عہد حکومت آل تیمور خیلی ارتقا یافت۔

ظفرنامۂ تیموری

سنہ ۸۰۰ھ و سنہ ۹۰۰ھ

مولانا میر شرف علی یزدی فاضلی متبحر در عراق و فارس مرجع اکابر بود شہزادہ ابراہیم سلطان بن شاہرخ بہادر از مولانا درخواست کردہ تا تاریخ مقامات و حالات تیمور را در قید عبارت درآرد۔ مولانا در وقت پیری مدّت چہار سال صرف نمودہ آن کتاب را بہ پایان رسانید و بہ ظفرنامہ موسوم ساخت۔

فضلا متفق اند کہ مولانا در تالیف آن کتاب داد فصاحت و بلاغت دادہ والحق صاف ازان تاریخ از فضلا ہیچکس ننوشتہ اگرچہ پرکارتر نوشتہ اند امّا ظفرنامہ طرفہ تاریخیست بہ طبائع اقرب و از تکلّفات زاید دور۔

ابراہیم سلطان نیز مبلغی اموال صرف کردہ و تاریخیکہ روز نامچیان و منشیان در روزگار امیر بزرگ ضبط نمودہ بودند از خزاین سلاطین جمع کردہ و بعضی را از مردان عدل و معتبر کہ در روزگار امیر تیمور متکفل مہام سلطانی بودہ اند در قول ایشان اعتماد بودہ تفحّص و تحقیق نمودہ مولانا در سال ہشت صد و بست دہ ہجری وفات یافتہ۔

مولانا مذکور زبان را از بار کثرت لغات سبکسار کردہ و اشعار عربیہ ترک و عبارات عربیہ را کم نمودہ۔ بازہم در آغاز مقدمہ تمہیدی ست با شان و شکوہ و فقرات را بہ الفاظ مترادفہ وسعت دادہ در ادای مطالب بلغات عربی و عبارات رنگین و استعارات و مبالغہ شور و غوغای بلند کردہ۔ جملات مقفّی آوردہ با این ہمہ خوبی ہم دارد کہ زبانش با محاورہ است۔ گویا طرز و صاف را

که رواج عام پذیرفته خویش گردانیده۔

گفتار در ولادت همایون شاهزاده سپهر آستان ابراهیم سلطان

نعم الاله علی العباد کثیرة
واجلهن نجابة الاولاد

اهل دانش وبینش و واقفان اسرار کارخانهٔ آفرینش از جلائل آلاء بیحد و جزایل نعمای بیرون از حیز حصر و احصا که از فیض فضل نامتناهی الهی بتمادی ایام ولیالی علی التعاقب والتوالی بر عالم عالمیان بتخصیص افراد و اشخاص نوع عالی شان متعالی مکان انسان فائض و ریزان است نجابت فرزند رشید اولاد شمرده اند چه بقای نوع بتوالد وتناسل منوط است و استدامت ایام دولت دودمان بوجود فرزندان شایسته بایسته متعلق و مربوط ولهذا از هرگزیده انبیا علیهم الصلوة والسلام که منشور منقبت شان بطغرای فحوای اولئک الذین هدی الله فبهدیهم اقتده موشح و محلی ست حصول آن عطیه ارجمند از حضرت بیچون تعالی شانه وتقدس بزبان دعا استدعا فرموده اند چنانچه آیه کریمه رب هب لی من لدنک ذریة طیبة انک سمیع الدعاء و آیه فاجعلنی من لدنک ولیا یرثنی ویرث من آل یعقوب از زبان انصاح مسروده لاجرم [illegible] الست [illegible] [illegible]

خجسته آثار دولت و اقبال حضرت صاحبقران تعلق پذیرفته بود کاخ راسخ ارکان سلطنت و جهانبانی او را بکثرت اولاد عظام و اسباط کرام فرخنده فرجام از تطرق اختلال و انهدام ایمن گردانید و بیت القصیده این حکایت و طراز خلعت این کرامت و عنایت آنکه در روز فیروز سه شنبه بیست و ششم شوال مبارک فال سنه بست و تسعین و سبعمائه که بحقیقت غرهٔ ایام دولت و اقبال و مفتح تباشیر صبح نجح و امانی و امال بوده حضرت وهاب شکور از خزانهٔ یهب لمن یشاء اناثا و یهب لمن یشاء الذکور امیرزاده شاهرخ میرزا را پسری کرامت فرمود که بسان سعادتش بمضمون ع فلی فیه معنی شاهداً بابوتی گویا بود

یکی غنچه از باغ دولت دمید کزان سان گلی چشم گیتی ندید

انوار سلطنت و پادشاهی از ناصیهٔ همایونش مانند تلالاء نور از چهرهٔ حور لایح و تابان و آثار جلالت سروری از فرمهد گردون ویعنش چون فروغ مهر از اوج سپهر واضح و درخشان شعر

فی المهد ینطق عن سعادة جده اثر النجابة ساطع البرهان

ان الهلال اذا رایت نموه ایقنت منه البدر فی اللمعان

گرامی درّی از دریای شاهی چراغ روشن از نور الهی

مبارک طالعی فرخ سریری بطالع تاجداری تختگیری

مهد اعلی قتیدر فه زمان سرای ملک خانم کس فرستاد و مسامع علیهٔ حضرت

صاحبقران را از ایصال این مژدهٔ دلکشا مملو از سرور گردانید نظم

چو شاه این حدیث چو در کرد گوش — محیط عنایت درآمد بجوش

ازان مژده شه شادمان شد عظیم — بشکرانه بسیار زر داد و سیم

همی گفت شکر جهان کردگار — که آمد درخت امیدم ببار

چو از بخت فرخنده شاه جهان — پدیدار فرزند شد شادمان

دو چشم شیا در نبیره بماند — وزان فر و فرهنگ خیره بماند

گهی روی بر روی نبیره نهاد — گهی بر سر و چشم او بوسه داد

دلم گفت بر روی گواهی دهد — که او را خدا پادشاهی دهد

چو سرو خرامان شود این نهال — چو بدر درفشان شود این هلال

که در روی پیداست از آغاز کار — که گیتی ستانی شود نامدار

همه تاجداران شوندش رهی — چو بینندش این فر و فرماندهی

امیران لشکر کشش کامگار — نمودند تقدیم رسم نثار

جواهر باشتر بخروار زر — بدرگاه آورده هر نامور

شهزادگان و خواتین و امرا و نوئینان نثار بسیار کردند حضرت صاحبقران در عین مسرت و کامرانی کلاه بهجت باوج ماه برافراخت و دست بخشش و دریا نوالش خزاین را از ذخایر و نفایس بپرداخت نظم

بدین شادمانی یکی بزم ساخت — بگردون سر بارگه برفراخت

شه از مهر فرزند فیروز بخت | در گنج بگشاد و برشد به تخت
به شکرانه اندر سرای سپنج | بخواهندگان داد بسیار گنج

کافهٔ خلایق را به فیض انعام عام محظوظ و مسرور گردانید و طبقات مردم را
از فرط احسان بی امتنان مرفه و معمور ساخت پرتو التفات دانشش بر سرائر
و ضمائر اکابر و اصاغر افتاد و ابواب معدلت و مرحمت بر جهان و جهانیان گشاد

نظم

بهر کشور و بوم ازین ابتهاج | ببخشید یکساله مال و خراج
همایون قدم بود و فرخنده فال | شد از مقدمش مردم آسوده حال

و صاحبقران دین پرور نیکو اعتقاد هرچند مبدأ نهضت که مجموع حوادث البته
بی واسطه مستند است بقادر مختار تقدست اسمائه خاطر خطیرش بر این معنی
اطلاع داشت که صانع عالم حکیم و علیم است و با آنکه وجود همه از مقتضی جود اوست
وقوع اشیا را بر حسب حکمت بعضی به بعضی مرتبط فرموده چنانکه اختلاف لیل و نهار
و تفاوت طباع فصول از سنهٔ سال از شتا و صیف و خزان و بهار بسیر شمس
متعلق ساخته و معرفت هنگام زرع و حصاد و موسم استنما و هرگونه بدایع از
انواع ازهار و اثمار بآیات بازبسته و نظام عقد شهور و لیالی که شناختن اوقات
عبادات از صوم و حج و زکات موقوف است بران منوط به اشکال قمر
مربوط گردانیده چنانچه از نص و یسئلونک عن الاهلة قل هی مواقیت للناس والحج

مستقاوم می شود پس تواند بود که فی الجمله اوضاع اجرام علوی علامت و امارت ظهور
بعضے امور در قوابل سفلی باشد ذالک تقدیر العزیز العلیم بنابرین اشارت علیه
بنفاذ پیوست و دقیقه شناسان صناعت تنجیم و متصدیان استخراج موالید
و تقاویم به تخصیص مولانا عبدالله لسان که رایے صائب و رویت ثاقب داشت
همه زیج فلک جدول بجدول باسطرلاب حکمت کرده بد حل
از سر تیقظ و احتیاط زمان ولادت فرخنده نیکو تحریر نموده تحقیق طالع همایون
مشغول شده بود۔

نظم

اختر شناسان آن روزگار خبر جسته از طالعش شهریار
چنین باز دادند شه را جواب که گردد برآفاق مالک رقاب
چو از مهر فرق آورد زیر تاج از ایران و توران ستاند خراج
شود مالک گیتی بفرمان او همه گنج فرماندهان زآن او
بیک حمله گر برکشد تیغ کین بگیرد چو خورشید روے زمین
بگیتی نماند کسے تا جور نه بندند پیشش بخدمت کمر
شود دشمن از تیغ تیزش جهان بهر جا که رو آورد از جهان
مسلم شود ملک بے هیچ رنج خزاین بدست آید و مال و گنج
بهر کس که قهرش فرستد سپاه بگیرد بران خصم اجل پیش راه
زالقاب این شاه عالی تبار شود سکه و خطبه هم تا مدار

کند وقت را صرف کسب کمال — بعلم و خطش کس نیاید مثال
بحکمت ز دانشوران بگذرد — همه مردم اهل را پرورد
کند خوش چنان خط عنبر سرشت — که یاقوت پیشش نیارد نوشت
چو نقد سخن در عیار آورد — همه مغز حکمت بیار آورد
سیاست کند چون شه کینه ور — ببخشاید آنگه که یابد ظفر
چو در زین کشد سرو آزاد را — بر اسپی که طعنه زند باد را
هم آورد او گر بود زنده پیل — کم از قطره باشد بر رود نیل
ز سر تا قدم مردی و مردمی — سروشی بود صورتش آدمی
باو تختگاه سلیمان نشست — رسد نگه آفاق گیر و درست

وازاتفاقات بدیع که در باب ولادت همایون دست داده آن نسبت که بقواعد
علوم یقینی محقق شده بود که از امهات مشخصات و معینات حوادث زمان
و مکان و زمان بحسب اشرف تواریخ سال هفتصد و نود و شش بود عدد
بسم الله الرحمن الرحیم شیخ و فارس که مظاهر مشرق مطلع آن آفتاب ولادت با سعادت
انتساب بود از روی عدد مطابق شمار اسم بزرگوار "الرفیع" است. با آنکه
اسم آن شهر هرچند فارس می نویسند بزبان اشتهار که اعتبار آن دارد بفرس
مذکور است که عدد آن موافق مجموع درجات فلکی است و موافق اسم مبارک رفیع
که مستند القاء روح واقع شده در کلام ربانی حیث قال عزّ و علا رفیع الدرجات

ذوالعرش یلقی الرّوح من امرہ علی من یشاء من عبادہ و دراشال این اتفاقات
حسنہ بسے اسرار درجمتہ می باشد کہ واقفان زبان رمز آن را در یابند واللہ اعلم
بحقایق الامور وبروفق الاسماء تنزّل من السماء اسم مبارکش ابراہیم سلطان مقرر
گشت۔ تا اسمے خلیل الرّحمٰن باشد نظم

سلطنت از گنج قلت کام یافت   بر حق ابراہیم سلطان نام یافت

واز شمول میامنت توافق واذ یرفع ابراہیم القواعد من البیت واسمٰعیل ارکان دولت
واقبال این دودمان خجستہ بنیروے سعادت این شاہزادۂ جوان بخت واولاد
وامجادش مزید رفعتے یابد۔ رباعی

شاہے کہ زمانہ کمترین چاکر اوست   خورشید غلام طلعت انور اوست
نامش ز خلیل ست ونشانش ز نبی   زان ملک سلیمان بہ تہ از خور اوست

چگونگی شیوۂ نگارش نثر پارسی

از ۹۰۱ھ تا ۱۰۰۰ھ

درین صدی طرز مذکور رواج عام یافتہ۔ ملا حسین واعظ درین انداز انوار سہیلی و
روضۃ الشہدا نگاشت و ہر مصنف درین شیوۂ نگارش می نمود تا آنکہ رنگینی رنگ
عام گرفت۔

درسنہ ۹۰۲ھ میرخواند شاہ روضۃ الصفا نوشت از آغاز جہان تا عہد مصنف تاریخیست
جمہوری۔ چون از تواریخ مختلفہ جابجے خلاصہ وجابجے نقل برداشتہ از آن
رو عبارت ہمہ کتاب ہمواری ندارد جائیکہ عبارت خویش می نویسد پر سر

هر بیان تمهیدے آورده وازرنگینی وسنگینی کمال خویش ثابت کرده۔
ازان پس میر غیاث الدّین حبیب السّیر نوشت دران احوال تا سنه ۹۳۰ هجری است
این صاحب کمال در نظم و نثر جوش طبع و اموده گو یا بیشتر عبارات روضة الصفا
را اَلتغیر داده تقریباً باهم رنگ ساخته۔ بیشتر حالات بجائے خود افزوده خصوصًا
حالات علما وارباب کمال هر عهد را خیلے بوضاحت نوشته۔ امّا کلام را چنان طوالت داده
که بیشتر جا صفحات بسیار بر گردانند تا دو حرفی از مطلب بر آید۔

روضة الصّفا

ذکر طرح عمارت دار السّلام بغداد و اتمام آن بتوفیق خالق عباد

بعضے در وجه تسمیه آن شهر باین اسم گفته اند که دران نواحی در قدیم الایّام باغی بوده
که آن را باغ داد می خواندند و برخے گفته اند که بغ نام صنمے ست که مردم آن ولایت
معبود خود ساخته بودند و داد عبارت از بخشش ست و برین تقدیر معنی لفظ
بغداد عطیة الصّنم باشد۔ روزے بنده کمینه بتقریب این کلمات را در مجلسی بیکے
از اعیان می گفت فاضلے که اعتقاد طائفه نسبت به او آن ست که قائم مقام شیخ ابو علی سینا
و خواجه نصیر طوسی ست دران محفل حاضر بود۔ فرمود که وجه دوم غلط ست پرسیدم
چگونه؟ گفت در لغت عجم حرف غین نمی باشد بنده بر فور گفتم۔ چنان معلوم می شود
که عقیده شما آن ست که لفظ باغ و چراغ و الاغ عربی ست در غایت فصاحت
و آن فاضل ازان سخن و بر بینه هنوز کینه کمینه در سینه دارد و باری سبحانه تعالی

منصفان را انصاف روزی کناد و او را از سر جریمۀ این مخلص صافی طویت در
گذراناد - بفضله و منه -

علما و اخیار رحمهم الله آورده اند که ابو العباس سفاح در ایام خلافت خویش
بنواحی کوفه شهرے بنا کرده آن را مدینۂ هاشمیه نام نهاد و چون طائفۂ راوندیه دیدند
که در بعضے کتب عربی ایشان را براوندیه تعبیر کرده اند و دران شهر بر منصور خروج کرده
منصور اقامت خود را دران موضع کراهت داشتند - فرمان داد که محلے مناسب پیدا
ساخته معماران بعمارت شهر مشغول شوند و بعد از تفتیش تحقیق معروض گردانیدند
که فلان مکان که ممر قافله و کاروان و مشتمل بر اشجار تابستان و زمستان است - به تعمیر
سزاوار تر است - و منصور ازین خبر مستبشر و مسرور گشته متوجه آن صوب گشت -

علی بن یقطین گوید که من دران سفر ملازم اکابر امیر منصور بودم و بعد از طے
منازل و مراحل بفضاے بغداد رسیده چند نوبت ازین طرف بآن طرف رفت
و احتیاط کرد و دران نزدیکی راهبے مقام داشت و منصور مرا بدیر راهب فرستاده - آواز
من پرسید که سبب احتیاط امیر چیست؟ گفتم می خواهد که درین موضع شهرے
بنا کند - پرسید که نام او چیست؟ گفتم عبد الله - گفت چه لقب دارد؟ گفتم
المنصور بالله - و از کنیتش استفسار نمود - جواب دادم که ابو جعفر - راهب
گفت او این شهر نتواند ساخت - گفتم چرا؟ راهب گفت - ما در کتاب قدیم
یافته ایم که درین موضع شهرے عظیم بنا کنند اما بانی آن مقلاص نام داشته باشد -

و من سخن راهب به منصور رسانیدم و او مستبشر گشته از اسپ فرود آمد و سجده شکر
الهی بجا آورد- و بعد ازان رغبت وے بطرح عمارت بیشتر شده باحضار
مهندسان و معماران فرمان داد- من گفتم- یا امیر سبب سجده را نمی دانم لیکن
بخاطرم که جدّ امیر بواسطهٔ آن بیشتر شد که سخن راهب دروغ شود- فرمود که
لا والله بلکه رغبت بایں امر ازین سبب زیاده شد که مرا در ایّام کودکی مقلاص
می گفتند و ظن من آنست که هیچکس برین قضیه وقوف ندارد مگر من و
کیفیت واقعه چنان بود- که در ایّام حکومت بنی امیّه بالغایت مفلوک و مفلس
بودیم چنانکه می دانی و دران اوقات هر روز یکے از کودکان که اقران من بودند
طعامے ترتیب می کرد- و چون نوبت بمن رسید هیچ چیز نداشتم- ریسمانهائے
دایه خود را دزدیده فروختم و دعوتے مهیّا گردانیدم- دایه از من پرسید که وجه طعام
از کجا آوردی؟ گفتم از فلان کس قرض کردم- و چون دایه بسر ریسمان خود رفته
او را ندیده یقین دانست که حقیقت حال چیست؟ و من سررشته حکایت بدست
او داده قضیه را بموجب راستی باز نمودم و دران زمان شخصے بود بدزدی مشهور
مقلاص نام- دایه حکایت سرق مرا پیش اعمام و پدر گفته- این نام برمن اطلاق
کردند و ایشان ساعتے با من مطایبه نموده چند نوبت مرا مقلاص گفتند و بالجمله
چون اسباب آماده شد منصور نوبخت منجم را تا بجهت بنا ساعتے اختیار کند
و او باتّفاق خالد برمک و حجاج بن ارطاة که در نجوم خوضے می فرمودند آنچه

کشیده قرعهٔ اختیار بر طالع قوس افتاد۔ نوبخت این عرض منصور رسانید که این طالع دلیل ست بر کثرت عمارت و طول بقا و کثرت خلایق درین شهر و ایمن بودن ایشان از تعرض و اولاً این دعیات را نوبت معروض داشت که هرگز موت خلفاان درین شهر اتفاق نیفتد۔ منصور تبسم نمود۔ گفت الحمد للہ علیٰ ذلک۔ و این احکام موافق واقع افتاد۔ چه دار السلام قریب پانصد سال مرجع خلائق آفاق بود و هیچ خلیفه دران شهر نمرد۔ چه منصور در راه حج وفات یافت و مهدی بموضع دیگر و هادی به عیسیٰ آباد و رشید به طوس و امین را لشکر طاهر ذوالیمینین در شبار دگرفته در شرقی بغدادش بقتل رسانیدند و مامون قریب به طرطوس فوت شد و معتصم و واثق و متوکل و منتصر به سامره و قس علیٰ ہذا۔

نخست منصور خشت بر زمین افگنده و گفت بسم و الحمد للہ و الارض للہ یورثها من یشاء من عباده و العاقبة للمتقین و در سنه خمس و اربعین و مائة آغاز عمارت کردند۔ عرض اصل بار و پنجاه گز بود عرض سر دیوار بست گز۔ بواسطهٔ خروج محمد بن عبداللہ حسنی و برادرش ابراهیم چندگاه آن عمارت ناتمام ماند و چون منصور ازین مهم فارغ شد بار دیگر به تتمه آن پرداخت و در سنه تسع و اربعین تمام رسید۔

گویند که ده هزار دینار صرف عمارت بغداد شده بود و در ابتدای جمع شهر منصور خواست که ایوان کسریٰ را که در مداین ست خراب کند و خشت آن را در عمارت بغداد صرف نماید و دران باب با خالد برمکی مشورت کرد۔ خالد او را مانع آمده

گفت این نشانه ایست از ملوک عجم و از یجا استدلال می توان کرد که قوت دین محمدی تا چه غایت بود که متابعان ملت او بر خداوندان امثال این عمارت غالب آمده اند. دیگر آنکه امیرالمومنین علی دران موضع نماز گزارده و چون خالد برمکی از اعیان عجم بود منصور گفت که تو تعصب ملوک فرس می کنی و نمی خواهی که بنا ے ایشان منهدم گردد. بعد ازان به تخریب ایوان کسری او فرمود و چون دید که اجرت عمله که ایوان بانه می کردند و اجرت الاغان خشتها را بران بارکرده به بغداد می بردند. بسیار ے از بہاے خشتے که به تجدید می بخیتند زیاده بود فرموده تا ترک نمایند و با خالد گفت که من از سرآن معامله درگذشتم خالد گفت یا امیر این زمان ترک خراب کردن ایوان بر طاق نسیان منه و دست ازان مهم باز مدار زیرا که مردم خواهند گفت که عمارتیکه دیگران در اتمام آن سعی نموده بودند امیر منصور خراب نتوانست کرد. به جهت کمال امساک و صرفه بآن سخن التفات ننمود.

دورِ متاخرین

چگونگی شیوهٔ نثر نگاری فارسی

از ۱۰۰۰ھ تا ۱۲۰۰ھ

درین صدی ترکتاز ترکمان تمام شد. و نوبت سلطنت سلسله صفویه رسید. این سلسله مربیّ ارباب علوم و فنون بوده. درین قرنها صدها کتب به همه علوم و فنون :

بنگارش رفتند و انشاپردازی با استعارات درخشان و تشبیهات نمایان و خیالات
نازک و رنگین ترجیح یافت. معنایابی با حدی ارتقا گرفتند که قطره را دریا و ذره را
آفتاب ساختند.

خصوصیات عمومی نثرنگاری این قرنها -

۱- برای ادای مطالب جزئی نیز با الفاظ رنگین عبارت پردازی کردن -

۲- عبارت را با الفاظ مترادف و فقرات مترادف وسعت دادن -

۳- فقرات مسجع و مرصع و مقفّی بیشتر مطوّل و کمتر کوتاه آوردن -

۴- پیش از اظهار مطلب تمهید به اشارات و کنایه نوشتن و بکثرت الفاظ
زور بلند پروازی نمودن -

۵- با این همه تشبیهات بعیده و نازک و استعارات پیچیده آوردن. چون
در عرض دویست و سیصد سال همه استعارات قریبه صرف گشته لازم افتاد
تا بیش رو تدلیس اضافت را دوتا ساخته استعاره در استعاره کردند و
همچنان صفت در صفت و تشبیه و غیر آنها. چنانچه اول گل عارض خوبی می گفتند
حالا رنگ گل عارض و گل گلزار خوبی گفتن بنا کردند. درین صورت در خیال
نزاکتی پدید آمد. امّا در فهم معانی اشکالی و زحمتی برافزود. این شیوه را
رنگین بیانی و نازک خیالی و معنی آفرینی نام کردند و اینگونه نویسندگان را
نازک خیال و خیال بند خطاب دادند. سکندر منشی تاریخ عالم آرای عباسی
و ملا رفیع قزوینی ابواب الجنان در تهذیب اخلاق درین شیوه نگاشته اند.

۶- درین قرنها خیلی زیاد الفاظ عربیه را بفارسی بی‌هیچ تغییر و شکل با اختلاط
تام جا دادند

۷- در بدایت این قرنها الفاظ ترکی را به فارسی بکثرت می آوردند باز به قلت.

ازین وقت الفاظ ترکی را بفارسی هم چنان اختلاط پیدا کردند که تا بحسن حد لاینفک گشتند۔

درین وقت این طرز چنان مطبوع و مقبول افتاده که آنانکه سادگی را بکار بردند و هیچگونه تکلف و تصنع نکردند۔ کلام ایشان نیز رنگ متروک بوده۔

درین قرنها به هندوستان در بار سلاطین تیموریه هم مرکز علما و مرجع فضلا بوده که بعضی از ایشان صاحب تصنیف بودند۔

بابر خود توزک خویش نوشته۔ عبارتش ساده و سلیس و روان و فقراتش کوچک و سنگین و متین۔ توزک جهانگیری که بیشتر حصه آن جهانگیر خود نوشته" عبارت ساده و سلیس و روان و فقرات کوچک دارد۔ رقعات عالمگیری (که عالمگیر بدست خود نگاشته) رواج یافته می شود که عالمگیر چنانکه اورنگ سلطنت زیر قدم داشته هم کشور سخن را زیر قلم۔ عبارتش صاف سلیس و ساده و برجسته۔ فقراتش کوچک۔ همه پرایه انتظامی و بیشتر نصائح اخلاقی به پیرایه دلکش و موثر ادا کرده۔ انداز تحریرش به گلستان مانند آنها مضامین گلستان عیان بوده و این را حاصلے۔

ابوالفضل و فیضی و ملا عبدالقادر بدایونی و ظهوری وغیر آنها در عهد اکبر به زمره نثر نگاران پایه امتیاز داشتند۔ میرزا طاهر وحید منشی باشی شاه عباس صفوی فرامین و مراسلات شاهی را درین شیوه نوشته۔ در هندوستان به تتبع سه نثر ظهوری پنج رقعه و مینا بازار و شبنم شاداب وغیره نوشته۔ پس از ظهوری هیچو میرزا عبدالقادر بیدل از خاک هندوستان برخاسته که برای یک معنی جملے فقرات مسجع و مقفی و رنگین نگاشته و صفحات در صفحات سیاه کرده و الفاظ با شان و شوکت خیلے زیاد آورده۔ چهار عنصر بیدل، رقعات بیدل

بهر تقدیر از اشاعت این شیوه در زبان قوت و زور نماند و هر گونه مضامین و خیالات را چنانکه باید ادا کنند. دیگر کتب این قرن همچو منتخب التواریخ بدایونی و اکبر نامه آصف خان و طبقات اکبری نظام الدین و چند شاهجهان نامه وغیره بعضی از انها رنگین و بعضی ساده و بعضی نیم رنگ بوده میرزا محمد قاسم فرشته تاریخ فرشته نوشته اغلبا سبک مرتبه اعلی دارد. اما عبارتها دفتر اول نیم رنگ هست و دفتر دوم چنان چست و رنگین کرده که اگر باعتبار شان بوده است از پایه نثر درگذشته.

میرزا مهدی خان منشی باشی نادرشاه دیگر انشا و دو تاریخ یکی دره نادره و جهانگشای نادری نوشت. دره نادره را کان لغت باید گفت. جز الفاظ و فقرات مترادفه مطالب و معانی ندارد. جهانگشای نادری بر طرز عالم آرای عباسی است.

اهالی ایران صاحب زبان بودند. هنگام ضرورت مطالب هم ادا می کردند اما در هندوستان خیال بندی تا بحدی رسید که آن را نثر و متخیل کلام منظوم باید گفت.

در سال هزار و چهار هجری محی الدین منشی در عهد شاه طهماسب صفوی تحفة المجالس از کتب اخبار و تواریخ فارسی و عربی حکایات گذشتگان فراهم آورده و احوال پیشینیان و لطایف مقالات و غرائب حالات ایشان در سلک تحریر کشیده و عبارتش سلیس و ساده و متین است نه عنصر عربیت بران غالب نه وفور مبالغه و رنگینی و تشبیهات و استعارات بران مستولی.

انشای ابوالفضل دفتر اول

ابوالفضل علامی پسر شیخ مبارک ناگوری و برادر کوچک فیضی فیاضی بدربار اکبری بر منصب وزارت و دبیری ممتاز بود در نهصد و پنجاه و هشت هجری به آگره ولادتش

اتّفاق افتاد۔ بخدمت پدر بزرگوارش اکتساب علوم و فنون کرد۔ پانزده ساله
بود که در همه علوم و فنون سرآمد روزگار گشت۔ ذکاوت ذهن تا بحدّے
داشت که اگر چیزے یکبار بگوشش خوردے بخاطرش مستحضر گشتے و دیگر از
یادش نرفتے۔ هر چه بود فرزانه و محقق بود یگانه۔ از دکن سوے هندوستان
مراجعت می کرد۔ راجه نرسنگ دیو بمقام سروده او را باشاره شاهزاده سلیم
بکشت سرش به الهٰ آباد پیش شاهزاده فرستاد۔

تحریر قلم ابوالفضل در کشایش کشور هندوستان و تنظیم و تنسیق آن چنان کارهائے
کرده که از شمشیر اکبری هم نیامده چنانکه آئین اکبری شاهد است عادل برین مدعا۔
ابوالفضل در عالم انشا شهرت تمام دارد۔ با آنکه هندی نژاد بوده در میدان
انشا هم عنان یکّه تازان فارس تاخته بل گوے از ایشان ربوده۔ ابوالفضل
در انشاے خویش فقرات طوالی مقفّی تکلّفانه و ابداعے از ابتداعات و پناه
یکسره و بلیغ ساخته۔ از آن تنها هیچ فصاحت [illegible] بلاغت [illegible] است پراگندگی
نثر را بکمال قوّت تخییل و حیثیت رعایت نظم و نزاکت شعر بخشیده۔ کنایات
سخن به بیشتر آورده۔ در تراکیب الفاظ جدّت بکار برده و از آن ندرت تازه
براے ادای مضمون پیدا کرده چنانکه "خموش کنج خرد" "افسون گر" "گیتی نگین جولانی"
"دل هیچ مضطرب" و امثال آنها۔ عبارتش سنجیده و خیالاتش برگزیده۔
با آنکه الفاظ کثیر آورده که بیشتر از آنها مترادف بوده امّا نگذاشته که زیبائی
قوّت اعتدال خوبی دیگر افزوده و از فقرات مترادف بیان را وسعت داده
امّا نگذاشته که بے ساختگی و برجستگی از دست داده۔ چندانکه نوشته زور کلام و
جوش بیان پیش رو بیش گشته طبعش نه از روانی باز مانده و نه خستگی راه یافته

مضامین نامتنبیانه و مسائل عالمانه و معارف صوفیانه و معاملات دوستانه و امور
سیاسی غرض هرگونه مطالب را بدین لطافت و خوبی ادا کرده چنانکه ما فوق
ذکر کرده شد. از غرض پیدا است که طبعش سوی فلسفه خیلی مائل افتاده —

نامهٔ حضرت شاهنشاهی بشرفاء کرام مکهٔ معظمه منوره
صانها الله تعالی عن نوایب الانفس و الآفاق

الحمد لله و کفی و سلام علی المجتبی المصطفی و علی عباده الذین اصطفی سیما علی
معشر الشرفاء الحنفاء. چون همگی توجه اشرف اقدس مصروف بر آن ست که
طوایف انام از خواص و عوام و کافهٔ برایا و سایر رعایا که ودایع بدایع
حضرت منعم اند. جلت نعمائه مرفه الحال و منشرح البال بوده در اداء مراسم
عبادت و لوازم طاعت مواظبت نمایند و بوجه من الوجوه دست تسلط
و تعدی ابنای روزگار بحال خلق الله خصوصاً عجزه و فقرا دراز نگردد و
خلائق بقدر میسور بوسیلهٔ جمیلهٔ ما از فوائد نعم وافره به عنایت الهی تقسیم
آن بما شده محظوظ و متلذذ باشند. سیما ساکنان آن خیر البلاد و متوطنان آن
احسن البقاع علی الخصوص زمرهٔ منتسبان تماصهٔ آن موقف مقدس که
محل ورود و هجوم ملائک و غایت مقصد مقصود صدر نشینان متکئین فیها
علی الارائک ست مشمول فیوض و عواطف ما باشند. بناءً علی هذا قرار یافته

که هر سال یکی از ملازمان درگاه خلائق پناه را که بمزید حسن ظن مختص بوده باشد
میر حاج ساخته ادرارات و انعامات از نقود و اجناس بقدر تفاوت درجات
و تناسب طبقات می فرستاده باشیم چون در سنه تسع و ثمانین و تسعمائه بعضی
کج رایان قدم از جادهٔ اطاعت بیرون نهاده طریق بغی پیموده بودند و
باعث تفرقهٔ خاطر سپاه اسلام گشته - بنابر آن بجهت دفع و قمع فتنهٔ باغیه
و تخلیص [illegible] از مکائد اشرار متوجه صوبهٔ ممالک پنجاب و کابل شده بودیم
بتائیدات الهی و توفیقات نامتناهی با عساکر بسیار و افیال بی شمار تا کابل
سیر فتح شد و روزی چند تخییم سرادقات عز و جلال گشت. الحمد لله که تادیب
و تنبیه مخالفان باحسن طریق کرده شد و هر کس هر جا که بخبث باطن و قبح
سیرت خود خیال فتنه کرده بود - بحکم عموم [illegible] رحم ذاتیه
و مکارم جبلیه عفو جرائم محمد حکیم میرزا نموده کابل را باو عنایت فرموده [illegible]
در احیای مراسم شریعت غرا مساعی جمیله [illegible] احوال عباد الله
نهایت جد و جهد بجا آورده و از آنجا مراجعت فرموده دار الخلافة العالیه
مستقر رایات ظفر آیات شد - بواسطهٔ [illegible] و شامت این طائفهٔ باغیه
در سال مذکور از ارسال خیرات مبرات حرمان دست داد. امید که من بعد
قضای این معنی نشود. و دیگر مصحوب شیخ عبد النبی و مخدوم الملک [illegible]
جدا جدا سوای مبلغی که در طومار مرقوم شده بود که بشرفای عظام و

قضات کرام بعضے مصارف شریفه و دیگر بے شمار کف احدے بالسر والکتمان رسانند.
باید که تفصیل آن مبلغ به کیفیتے که مشارٌالیهم رسانیده باشند بمهر شرفا و قضات
نویسانیده فرستند که ملاحظه نموده شود و چون حکم شده بود که بعضے از اشیائے عزیزه
و نفیسه که در نظر آید و مبلغ وفا نکند بعضے مبلغ معهود را صرف آن کرده ابتیاع
خواهند نمود بنابر آن تعیّن آن مبلغ نشده - دیگر چنان بسامع علیه رسید
که بعضے اشرار فجّار نسبت فضائل مآب کمالات اکتساب شیخ معین الدّین
محمد هاشمی شیرازی بمقتضائے بغض و عداوت و حسد تهمتے کرده در مقام
ایذا و اهانت مشارٌالیه شده بودند و دران اثناء مذکور نموده بودند که در
رساله که بنام نامی مرشح ساخته فرستاده بود بعضے سخنان که موافق شریعت
اطهر مطابق ملّت اظهر نبوده مندرج بود - مخفی و محتجب نباشد که محض افترا
و بهتان و عین کذب و طغیان بود - نعوذ بالله من شرور انفسهم اصلاً و
قطعاً از مشارٌالیه امرے و حرفے که مخالف معقول و منقول بوده باشد
بسمع اشرف اقدس نرسیده و از آن باز که بعتبه بوسی مشرف شده بغیر
از صلاح و تقوے و اتباع شریعت محمد مصطفے صلی الله علیه وآله وسلم امرے
دیگر معلوم خاطر اقدس نشده باید که آن شریرهٔ فجره و حسدهٔ مَرده را تنبیه
و تادیب نمایند و مشارٌالیه را از دست ظلم و ستم اهل فتنه و فساد نجات
بخشند و عجب از بعضے ناقصان که این افتراهائے صریح کُبله و صبیان

تصدیق نمایند- اصغاء نموده درصددِ آزارِ این نوع مردم نشوند باید که امثالِ
این مردم را از ان امکنهٔ شریفه بیرون آورده راه ندهند و خاطرِ اشرفِ ما
را متوجهٔ انتظامِ احوال ستوده مآل خود دانسته و درآن بقعهٔ قدسیه با دعیهٔ
ماثوره اشتغال نموده تا هنگامِ ملاقات حقایقِ احوال و سوانحِ ایام را می نوشته
باشند که هرآئینه باعثِ مزید توجهٔ عالی خواهد بود- والسلام

مفاوضهٔ حضرت شاهنشاهی بدانایانِ فرنگ

سپاس بیقیاس نثار بارگاهِ پادشاهِ حقیقی که مملکتش مصون از صدمهٔ زوال
است و سلطنتش مامون از لطمهٔ انتقال- فضائے بدیع تمامیِ زمین و آسمان
گوشهٔ ایست از اقطاعِ ابداعِ او- و بیداے ناپیداے لامکان قطعه
ایست از جهانِ اختراعِ او- مدبرے که انتظامِ عالم و نظامِ بنی آدم بدستیاریِ
عقل پادشاهانِ عدالت پیشه و پاسے مردیِ عدلِ شهریارانِ نصفت اندیشه
منوط و مربوط ساخته مقدرے که برابطهٔ محبت و ضابطهٔ مودت طنطنهٔ ائتلاف
والتیام و دبدبهٔ امتزاج و استیناس در افراد کائنات و انواع مکونات انداخته
و درود نامحدود و هدیهٔ ارواحِ طیبه معاشرِ انبیا و رسل علی نبینا و علیهم الصلوۃ والسلام
که سالکانِ اصوبِ طرق و هادیانِ اصلحِ سُبل اند عموماً و خصوصاً- بعد بر ضمائرِ
اربابِ بصائر که مقتبس از انوارِ ولایت و متجلی از اشعهٔ حکمت و درایت اند

مخفی و محتجب نیست - که درین عالم ناسوت که مراعات عالم لاهوت هست هیچ
چیزے بر محبت فائق و هیچ امرے چون مودّت لائق نے چه مدار اصلاح عالم
و نظام کون را بر تودّد و تالّف نهاده اند و در هر دلے که آفتاب محبت پرتو
انداز و جهانِ جان و عالمِ روح روان را از ظلمتِ بشری می پرداز فکیف
وقتیکه در سلاطین که صلاحِ این طائفه صلاح عالم و عالمیان ست متحقق شود -
بناءً علیٰ هذا همگی همّتِ عالی نهمت بآن مصروف است که روابط محبّت و وداد
و ضوابط و اتحاد میان عباد الله موکد و مشیّد باشد سیما در طائفه علیه ملوک که
بمزید عنایتِ الٰهی شرف اختصاص دارند خصوصاً بآن سلطنت مآب خلافت
قباب مورد تجلّیات معنوی محیّی مراسم عیسوی الغنی عن التعریف و التوصیف
که تفوّقِ نسبت بوساطتِ همسایگی متحقّق است و رعایتِ حقوقِ جوار و
محبّت بآن عمدۀ سلاطین نامدار محقّق و موکد و از اشرف مقتضیاتِ محبّت
جانی و اکملِ موجبات مودّت روحانی تالّفِ صوری و تانّس ظاهری است
چون بواسطۀ موانعِ عقلی و بواعثِ کبری احرار مشاهدۀ جسمانی در پردۀ توقّف
می ماند امرے که خلعتِ آن شرف تواند شد ارسال رسل و رسائل است که
ارباب فطنت و ذکاء آن را قائم مقام مکالمه و نائب مناب مجاوبه می دانند
امیّد که علی التواتر و التوالی ابواب رسل و رسائل از جانبین مفتوح باشد
و لوایح احوال و لطائف آمال از طرفین مبین و منشرح گردد و بر ضمیر منیر واضح

خواهد بود که باتّفاق جمیع ارباب ملل و نحل و اصحاب دین و دول نشأتین دینی و دنیوی و عالم صوری و معنوی در برابر نشأۀ معنوی اُخروی چه قدر دارد و عقلاے روزگار و کبراے هر دیار در تکمیل این حالت فانیه ظاهریه چه قدر مساعی جمیله و سواعی جزیله باقدام می رسانند و خلاصۀ اعمار و زبدۀ اوقات را در استحصال مقاصد صوریه بچه طریق صرف می سازند و در مستلذات سریع الزوال و مشتهیات قریب الانتقال چگونه منغمس و منهمک اند۔ الله تعالیٰ ما را بمحض عنایت ازلی و هدایت لم یزلی خود با چندین مشاغل و عوائق و روابط و علائق ظاهری در طلب خود کرامت فرموده و باآنکه ممالک چندین سلاطین عالی مقدار را در حوزۀ تصرّف ما درآورده بمقتضاے عقل در انتظام و التیام این ممالک بر نهجیکه جمیع رعایا و کافّۀ برایا مرفّه الحال و منشرح البال باشند سعی بایدنمود و توجّه بریں باید داشت۔ الحمد لله که استرضاے الهی و شوق بالحق سرمایۀ مطالب و فاتحۀ همه مآرب ست و چون اکثر ابناے روزگار اسیر ربقۀ تقلید اند بر که طریقۀ آبا و اجداد و اقارب و معارف مشاهده می نماید بے آنکه تامّل در دلائل و براهین نماید آن کیش که در اهل آن نشو و نما یافته اختیار می کند و از شرف تحقیق که علّت غائی ایجاد عقل است محروم می مانند بنابر آن در اوقات طیبه با دانایان جمیع ادیان صحبت داشته از کلمات نفیسه و مقاصد عالیه هر کدام مستفید و مستفیض می شویم چون تباین السنه و تغایر لغات درمیان ست

لائق آنکه بارسال این طور کیکه آن مطالب عالیه با حسن عبارت خاطر نشان کنند مسرور سازند۔ و بسمع همایون رسیده که کتب سماوی مثل توریت و انجیل و زبور بزبانِ عربی و فارسی درآورده اند اگر آن کتبِ مترجم یا غیر آن که نفع آن عام و فائدۂ آن تام باشد دران ولایت بوده باشد فرستند۔ درینولا بجہتِ تاکید مراسم وداد و تشئیدِ مبانی اتحاد سیادت مآب فضائل اکتساب صادق العقیدۃ والاخلاق سید مظفر را که بمزید التفات وعنایت سرفراز و مخصوص بوده فرستادیم سخنے چند بالمشافه خواہد گفت اعتماد نمایند۔ وہموارہ ابواب مکاتبات و مراسلات رامفتوح دارند والسلام علی من اتّبع الهدی ۲۰ شهر ربیع الاوّل سنه نهصد و نود نگاشته شد۔

چگونگی شیوۂ نثر نگاری فارسی

از سال سنه ۱۲ھ تا اکنون

چون در ایران نوبت سلطنت دودمان قاجار رسید۔ فضلا دکو با جائیکه باصلاح نظم فارسی همت برگماشتند۔ هم رو بدان آوردند که نثر فارسی را هم اصلاح کنند۔ پس بر سخے شیوۂ نثر نگاری میرزا مهدی خان وغیر آنها را زشت پنداشتند گفتند هیچوسک انشاے مانند دره نادره و امثال آنها نه تنها اسباب انتفاع مردم تواند بود بلکه تا اندازه هم در تحریرات مولد پارۂ زحمات می شود زیراکه نویسنده باید وقتِ شریفِ خود را به ترتیب کلمات و تسجیع قوافی و استعارات معروف وغالب

توجه خود را با وزان جمله ها و انتظام گفته ها بدارد و گفته و نوشته باید مطابق باشد
میان حرفیکه می گوید با آنچه می نویسد تفاوتی و فرقی نیابد - درین طرز نوشتن
هم مطالب سودمند عاطل و باطل می گردد و هم خواننده را آن قدر تنفّر حاصل
می شود که چندان کسب اطلاعی ازان نگارشات نمی کند. بعضے مدّعی شده اند
که زبان عذب البیان را خصوصیات و مزایائے هست که سایر لغات
ازان محروم می باشند این فرقه اگرچه در نگارشات خود شان مانند میرزا
مهدی خان و امثال او بقوافی و سجع مقیّد نیستند امّا با ز ایشان را عقیده
چنین هست که تحریرات باید باستعارات و نکات مناسبه مزیّن و تا اندازه
که منافی با توضیح مطلب نشود موزون و سلیس باشد و دلیل کلام خود را به گلستان
سعدی علیه الرحمة قرار می دهند که در هالی و قتیکه چندان پر از قوافی نیست مطالب
حقیقه را چنان به نزاکت و لطافت مُحَوّر اند و خواننده را بس خوش آید و
علاوه بر فهم معنی از زینت کلام هم بر فرح وے افزاید پس ایشان پیچیدگی
و ژولیدگی استعارات را خیلے زیاد کم کردند و به توضیح و تفریح مطالب پرداختند
پس درین اقران شیوه هائے ذیل برائے نثر نگاری فارسی شیوع یافت -
۱- یکے رنگین همچو نگارشات میرزا عبد الوهاب نشاط و مقالات دیگر میرزا
محمد حسین خان ذکاء الملک مدیر تربیت و رسائل میرزا آقا خان کرمانی و غیر آنها -
دیگرے ساده و سلیس و متین بفقرات کوچک همچو ناسخ التواریخ و تاریخ عالم و غیر آنها -
و دیگرے صاف و ساده مشابه به تحریرات اروپایان - بانی این شیوهٔ ناصر الدین
شاه شهنشاه ایران را باید شمرد که سافرت نامه هائے خویش را بدین شیوه نوشته
اگرچه پیش از ناصر الدین شاه میرزا جعفر قراچه داغی تمثیلات مرزا فتح علی قراچه
داغی را از آذری ترکی (که مجموعه ایست مرکب از فارسی و ترکی) بپارسی ترجمه کرده

او برخلاف سلیقۂ چیز نویسان قدیم از قید عبارت مغلقہ و الفاظ مشکلہ رہانیدہ
بزبان عوام و سخنان روان و کلمات مانوس و عبارت معروف آنہا را نوشتہ تا بے
سواد و باسواد ہر دو بخواندن و شنیدن از فوائد آن بہرہ مند شوند امّا آن
آواز طوطی بود بہ دہل خانہ کسے گوش بصدایش ننہاد و پس از ناصرالدین شاہ
پسرش مظفرالدین شاہ مسافرت نامۂ خویش را ہم بدان سیاق نوشت
درین شیوہ نگارشات پرنس ملکم خان ناظم الدولہ امتیاز خاص دارد زیرا کہ
تحریرات موجز و مختصرش دلنشین و دارائے معانی بسیار و الفاظ اندک بودہ
درین اواخر کمتر تحریرے مشابہ نگارش آن تحریر دیدہ شدہ۔ جریدہ و
قانون و کلیات ملکم مصداق این مدعا تواند بود۔

در پارسی ناب میرزا جلال قاجار نامۂ خسروان و میرزا نصراللہ خان فدائی داستان
ترک تازان ہند در تاریخ پیروز نگارش پارسی در انشا و میرزا غالب دستنبو و مہر
نیمروز و پنج آہنگ در ہندوستان نوشت۔

حالا انشاپردازان ایران کلمات السنہ خارجہ ہمچو المانی و فرانسہ و انگلیسیہ را ہم بہ بے
جا و بے ہنر امّا نکتہ سنجان بزیادہ آوردن آنہا را نیکو نشمارند و گویند کہ از ان
کلماتیکہ در فارسی و عربی مراد فشان موجود نمی باشد چندان مناسب نیست کہ
بدون توضیح و ترجمہ در نگارشات پارسی بکار آیند۔

ناسخ التواریخ

درین کتاب میرزا محمد تقی سپہر کاشانی برحسب فرمان محمد شاہ قاجار و ناصرالدین
شاہ قاجار شہنشاہان ایران از ہبوط حضرت آدمؑ تا عہد ناصرالدین شاہ قاجار
احوال و واقعات جنگی عالم را بطرزے خوش و طرازے دلکش بہ فقرات کوچک

وعبارات روان وساده نگاشته ـ

میرزا محمد تقی سپهر از نجبای شهر کاشان ست ـ در ریعان شباب باکتساب کمالات
وتکمیل مقامات رنج برده تا از هر جا گنجی حاصل آورده از انواع علوم عربیه ومعارف
محققین عرفا ومتالهین حکما بهره وافی وحظ کافی برده روزگاری در خدمت شاهزادگان
سخن پیوند وشاعری ونغز نگاری مدحت گستری بسر برده ـ چون زمان ملکیت حضرت
خاقان صاحبقران فتح علی شاه قاجار بحکم قضا امضا یافت وشهریار عادل باذل
ولیعهد شاهنشاه کامل محمد شاه بن سلطان منصور نایب السلطنه مغفور از
تبریز بدار الخلافه ری شتافت وزیور تاج وسریر وسلطان برنا وپیر گشت ـ میرزای
سابق الذکر درحضرت اقدس شاهنشاه جوان قصاید مدایح معروض داشت
ومداح خاصه سلطان ومنشی مستوفی دیوان گشت وروز بروز نهال کمالش
سر برکشید واز تربیت آن شهریار سخندان سال بسال بر مدارج عزت وجلالش
برافزود ودر ایام شهنشاه ناصر الدین شاه قاجار خدمتش بواسطه کمال مرتبه
فصاحت وبلاغت بیان وبراعت وطلاقت لسان بلقب لسان الملکی
مخصوص بود ودر دیوان استیفا مکانتی اخص داشت ـ در قواعد شعری
وتحقیق قوافی رساله موسوم به براهین العجم نگاشته که اهل سخن را بغایت مفید
افتاده ـ مع الجمله بر سپهر سخن تیر بود وبر سپاه دانش میر کلکش ابر دُرر بار بود
وطبعش بحری گهرزا ـ در نظم ونثر یگانه ودر خَلق وخُلق وحید زمانه ـ ودر قصیده
سرائی نظیر عنصری ومسعود بود ودر مسمطات ومثنویات قرین منوچهری وسنائی ـ

ظهور سقراط حکیم به پنجهزار ونود وهفت سال بعد از هبوط آدم بود

سقراط بن سقر سبقوس از بزرگان حکمای یونان ست وسقط الرأس او

شهراسن باشد که هم آن راثینه گویند تحصیل فنون حکمت از کتب فیثاغورس حکیم
می فرمود- کار همه بر عدل می گذاشت و هم سقراط بلغت یونان بمعنی المعتصم بالعدالت است
و بیشتر اوقات سقراط در تشریح حکمت الهی مقصور و مصروف بود و شاگردان را از تدوین
علوم حکمت به بطون دفاتر منع می فرمود و می گفت حکمت چون پاکیزه و مقدس است
آن را جز در نفوس مقدسه ودیعه نتوان نهاد و بر جلود میته و قلوب مرده نقش نتوان
بست و هم اگر از کس سوالی رود و او جواب را موقوف بمطالعهٔ کتاب دارد چندان
فضیلتی نباشد بلکه باید خاطر را حاوی جمیع کتب داشت و جناب او آب طالبان
علم گشت چندانکه او را دوازده هزار شاگرد بود و در روزگار او در یونان بادشاهی
نافذ فرمان نبود بلکه کار بر طوک الطوایف می رفت و مردم آتن نیز به قانون سلن که بدان
شهر آورده بود می زیستند چنانکه مذکور شد و حکومت ایشان بر روش جمهور و صواب
دید اهالی مشورتخانه بود و سقراط را نیز از اهل مشورتخانه می شمردند چنانکه وقتی
دیگر از آنها که جمعی از اهل مشورتخانه باتفاق سقراط ره سپار بودند جنبش
هیچ در حلقهٔ ایشان راه سپاری شد و از ملابس و مطاعم و مناکح بهره نمی گرفت
و چون شب در آمد در خم شکسته می نشست و چاشتگاه از خم برآمده در ظل
آفتاب می زیست و ازین رو به سقراط الحب مشهور بود- از قضا صبحگاهی به منزل
بروسه عبور کرده و او را دید که در خم شکسته نشسته- گفت ای سقراط! ترا چه
افتاده که در مجلس ما حاضر نمی شوی و از ما کناره می جوئی- سقراط گفت شغل بدانچه

مقدم و محصل حیات ست مرا از انجمن دور می دارد و سرکنسل را بخاطر رسید که سقراط
را تحصیل اسباب معاش مجال صحبت اصحاب نمی دهد - فرمود اے حکیم آنچه ترا
طلب باید فرمائی تا آماده داریم - سقراط گفت آنچه مرا باید اگر ترا بدان دست بودی
هرگز به صحبت تو حرمان اختیار نمی کردم - سرکنسل گفت اے سقراط! مسموع افتاده
مردم را از عبادت اصنام و ستایش ستاره منع می فرمائی و این کار در انتظام
مملکت زیان افگند - سقراط گفت من چنین حکم ندادم بلکه گفته ام عبادت اصنام
و روشِ صابئین برائے سقراط زیان کند چه او می داند که عبادت را سودے
نباشد اما دور نیست که برائے سرکنسلان و دولت جمهور نافع باشد چه ایشان چون
ازین بگروند می تواند شد که مردم از آن جماعت برومند و خلل در کار ملک
اندازند - درین وقت سرکنسل گفت اے سقراط! اکنون از حاجتیکه با من باشد بیان
فرمائے که اقتضائے فرمان ترا مقبول می دانم - سقراط گفت مرا بخلعت دیبا
و بدرهٔ زر و حقهٔ گوهر حاجت نیفتد چه از حجارهٔ ارض و لعابِ کرمان و حشیش
نباتات روئے برتافته ام - حاجت من آنست که عنان مرکب خود را از من
بگردانی که جنبش تو تابش خورشید را از من برتافته علی الکمال - چون نام سقراط
در یونان بلند شد و مردم را از عبادت اصنام منع کردن گرفت - قضاة شهر آتن
قسیسهائے معابد بروئے حسد بردند و سجلے نوشتند که سقراط واجب القتل
باشد و آن را به نزد اهالی مشورت خانه فرستادند و ایشان یازده تن از قاضیان

بزرگ بودند که این صورت نگاشتند و هفتاد کس نیز از خدّام معابد بر وجوب
صدورِ احکامِ ایشان شهادت کردند - چون این سجل را بزرگان مشورت خانه
بدیدند سقراط را در انجمنے خالی از بیگانه حاضر ساختند و سرکنسل با او گفت اے سقراط
تو یکے از اہل مائی و این روش پیش گزاشتهٔ ما را بر قتل تو ناچار دارد و لاجرم و سنت
ازین معنی باز دار و مردم را بحال خود گزار و اگرنه با این خو که تو داری چون در
قتل تو تاخیرے رود مردم یکبار بر ما بشورند و این دولت که بینی محو گردد
و سقراط گفت تهدید مرگ مرا بیم ندهد چه مرگ رستن از زندان تعلق و پیوستن
بعالمِ تجرّد ست بلکه خلع جامهٔ کثیف ظلمانی ست و تلبیس بلباس لطیف نورانی
و حکما از تبدّل لباسی که هم آن اشرف بود هرگز اخفاے حق روا ندارند و از ارشاد
مردم کناره نگیرند پس بزرگان مشورت خانه ناچار کار با قضات احدی عشر
گزاشتند و بر قتل سقراط یکمشت شدند و چون مادام کشتی هاے تجارتی مردم این
هیکل بحر را نه سپرده بود مبارک نمی داشتند که در قتل کس اقدام کنند و درین وقت
هنوز کشتیهاے ایشان دور از ساحل بود - حکم دادند که سقراط را بزندان برده بدارند
تا چون کشتیها فراز رسند اورا هلاک کنند پس حبالش را بزندان در آورده بند بر پا نهادند
محبوس بداشتند و دران مدّت که در حبس بود نیز همه روزه شاگردانش حاضر
شده باستفاضه مشغول بودند و خاطر سقراط را هیچ از الم حبس و بیم قتل مشوش
نبوده و حلّ معضلات حکمت می فرمود آنگاه که زمان رسیدن کشتیها فراز آمد -

افریطون که یکے از شاگردان وے بود عرض کرد که اے حکیم زمان رسیدن کشتی
نزدیک شده و ما با حافظ زندان پیمان نهاده ایم که چهار صد درم بدو دهیم تا از قید
برنخیزد - آنگاه ترا بر داشته بجانب رومیة الکبریٰ فرار کنیم - سقراط گفت اے
افریطون! تو خود دانستهٔ سبب قتل من آنست که نصرت حق جسته ام در شهر آتن
که مولد و متوطن من ست خویشان و دوستان من فراهم اند کار بدین سان
می رود در شهر بیگانه نیز من نصرت حق خواهم از ان رنجه خاطرم که ناحق کشته شوی سقراط
گفت - لاجرم فرمان قتل من زود تر ازین صدور خواهد یافت - افریطون گفت اے فرزند
چنان خواستی که بحق کشته شوم؟ القصه از پس این سخن به سه روز کشتیها با سلامت به ساحل
آمدند و روز چهارم قضات احدی عشر بزندان آمده زمانے در انجا نشستند و سقراط
را بایستادند و هیچ سخن نگفتند حکیم نیز بجانب ایشان توجه نظر ننمود و حرفے بمیان
نینداخت آنگاه آن جماعت بازندانیان گفتند که هنگام قتلش فرارسیده و خود
از ان جا بدر شدند حافظ زندان پیش شده زنجیر از پاے او برداشت و خود
نیز بیرون شد و شاگردان او را بگذاشتند درین وقت سقراط از نشیمن خویش
بزیر آمده دست بر ساقهاے خود می مالید و می گفت ما اعجب فعل السیاسة الالٰهیة
حیث قرنت الاضداد بعضها ببعض فانها لا یکاد ان یکون لذة الا یتبعها الم
ولا یکاد ان یکون الم الا یتبعها لذة - ازین کلمات در میان وے و شاگردانش
سخنے چند رفت که منجر به تحقیق نفس ناطقه و در ان باب سقراط در تحقیق دقایق

وکشف حقایق کلمهٔ چند بگفت که تا آن زمان ایشان بامثالِ آن سخنان مستمع
نشده بودند و حضّار مجلس هر زمان بر عجب می افزودند چه می دانستند که خود عالم
که درین لحظه کشته می شود و اصلا در افعال و اقوالِ او فتورے پدید نیامده سیماوس
که هم از شاگردانِ او بود از میانه برخاست وگفت اے حکیم! اگرچه اینگونه سوالات
درین هنگام نهایتنا زشت می نماید امّا این معنی نیز معلوم ست که فردا از همه جهان
کسے حلِّ این مشکلات نخواهد کرد و باب علم مسدود خواهد گشت۔ سقراط گفت
اے سیماوس! از نهار شرم دارید و مجهولاتِ خویش را نا معلوم مگذارید که نزد من
این ساعت و ساعتِ دیگر که آن را موت می خوانید جدائی نمی باشد زیراکه چون
از شما مهجور باشیم با صحبتِ جمعے از حکما مانندِ اقلیدس و اندروماوس و انباذقلس
فائض خواهم بود۔ مع القصّه چون با شاگردان سخن بنهایت برد۔ فرمود
صواب آنست که بجائے خویش حمّام رویم وغسلے کنیم وازآن چه گفته است
از انبیاست وبپاییم تا بعد از فوتِ من حملے برکس نباشد و زحمتِ غسل برکس
نیفتد۔ این بگفت و بحمّام شده غسل کرد وازآن جا بیرون شده به نماز ایستاد
و درنماز درنگ تمام فرمود و زوجهٔ او که زینب نام داشت۔ اطفالِ او را بزندان
آمده زار زار می گریست وبا شاگردان خطاب می کرد که این آخرین دیدار شماست
با سقراط و ایشان نیز با آن زنان و اطفال نوحه می کردند۔ چون سقراط از نماز
فراغت جست۔ فرمود تا زن و فرزندانش بسرائے خویش مراجعت کردند۔

پسر بزرگ خود را فرمود تا با شاگردان بماند۔ درین وقت افریطون از وے سوال
کرد کہ ما را در حق باز ماندگان کار بر چہ سان باید بود۔ سقراط گفت من شما را
باصلاحِ نفسِ خود وصیت می کنم۔ چون نفس خویش را باصلاح آورید من از
شما راضی خواہم بود فرزندانِ مرا نیز باصلاح نفس مامور دارید۔ چون سخن
بدینجا رسید۔ خادمے از قضاتِ احدی عشر اندر در آمد و بایستاد و بر سقراط
درود و تحیت فرستاد و گفت اے حکیم آگاہم کہ تو امروز بر جمیع دانشورانِ روئے
زمین فزونی داری اما چون من مامورم۔ معذور تو انم بود اکنون مرا علت
قتلِ خود مدان و آن شربت کہ ایشان بہ سوے تو فرستادہ اند۔ نوش
فرمائے۔ سقراط گفت چنان کنم کہ تو گوئی این بگفت و بیرون شد و از
شرمساری بدرون نمی رفت۔ چون لحظۂ برآمد۔ سقراط با فریطون گفت آن
مرد را بگوے تا با شربت حاضر شود۔ پس افریطون برحسب امر او را طلب داشت
و خادم با پیمانۂ زہر در آمد۔ سقراط جام از و بگرفت و بے تکلف بیاشامید
شاگردانِ او چون این حال بدیدند خروش بر داشتہ زار بگریستند۔ چنانکہ
بانگہاے ایشان یک نیمۂ شہر را فرو گرفت۔ سقراط ایشان را منع فرمود
و گفت ما اطفال و عورات را بخانہ باز پس فرستادیم کہ نالہ و افغان نکنند
اینک شما کارِ زنان پیش گرفتہ اید۔ آن جماعت از نہیب وے ساکت
شدند و دم فرو بستند۔ پس سقراط از جائے بخاست و دمی در رحبۂ آن خانہ

طے مسافت فرمود و شاگردان را بہ نصایح سودمند بہرہ داد تا پایۂ پائے اوگران شد و از رفتن باز ماند۔ آنگاہ بہ پشت بخوابید و افریطون بدن او را لمس ہمی کرد تا برودت بحوالیِ قلب او رسید۔ آنگاہ افریطون گفت یا امام الحکمۃ نمی بینم وعقولِ خود را مگر آنکہ بسیار از کمالِ عقلِ تو دور ند۔ بعد از ان دست را گرفتہ بر چہرۂ خود نہاد و چشم باز کردہ نظر بجانبِ آسمان افگند و فرمود وداعِ جان گفت و از شاگردِ دانشِ افلاطونِ الٰہی در بالینِ او حاضر نشد چہ مرضی در مزاجش ساری بود کہ از بستر جا نتوانست گشت مع القصّہ جسدِ او را بخاک سپردند و شاگردانِ او از پس او ہمیشہ بحسرت زیستند۔

بعضے از مورخین فرنگستان برانند کہ سقراط در ہنگامِ وفات با کریتو کہ یکے از شاگردِ دانشش بود فرمود کہ من بہ اسکولا پیہ کہ اعظمِ اصنامِ مردمانِ یونان ست مقروضم چون من گزرم خروسے بمعبدِ او بردہ قربانی کن و عذرِ من بخواہ و این سخن نزدِ دیگران استوار نیست علی الجملہ چون روزگارے از قتلِ سقراط بگذشت مردم اسن دانستند کہ این کار بر خطا بودہ پس آن کسان را کہ بسبب این فتنہ بودند یک یک بدست آوردہ کیفر کردند۔ مدّتِ تمدگانیِ سقراط در این جہان یک صد و ہفت سال بود۔ لونے سرخ و سفید۔ وشیخے ارزق داشت با استخوانے بس قوی۔ مسافت مابین باز وشش اندک بود۔ موے زنخندان بس فراوان داشت۔ بہ نہایت زود جواب و کثیر التوجّہ بودے و طعام اندک تناول فرمودے

و ذکر موت بسیار کردے و عبادت خدا فراوان نمودے و جامہاے خشن پوشیدے
و سفر کردن کم فرمودے و پیوستہ با زہد و تقوے امی زیست و با مردم بہ ملاطفت
و مدارا می بود۔ چنانکہ وقتے در شہر اسن شعرا او را ہجا می گفتند و در مجالس مذاکرہ
می کردند۔ روزے شخصے غریب آن بوم وارد آن انجمن گشت چون آن ہجا شنید
پرسش نمود کہ این سخنان را در حق کہ گفتہ اند۔ سقراط بے مکروہے گفت این
کلمات در حق من ست و مرا شاید و ہیچ باک نداشت کہ مردم او را خوب دانند۔
یا بد خوانند با شاگردانش می فرمود کہ من مردم دہقانم و تعلیم چون آب باشد
و دل مستمعین مانند زمین ست و این برقرار ست کہ چون زمین پاک و قابل نباشد
ازان چیزے نروید۔

گنجینۂ معتمد

میرزا عبدالوہاب نشاط در گنجینۂ معتمد مخاطبات و نامجات و فرامین و احکام
شہنشاہی را بر سبک و سیاق شیوۂ عمومی نثر نگاری دور صفویہ مقفے و مسجع
نوشتہ اما پیچیدگی استعارات آن شیوہ را خیلے صفائی دادہ و مطالب و مآرب را
بتوضیح تام و تصریح تمام ادا کردہ۔ نثرش بہ نثر ابوالفضل ماند۔ الا او میان
مبتدا و خبر فصل و لبعد ہیچو ابوالفضل نیاوردہ۔ نشاط مراعاۃ القافیہ و مناسبات را
بیشتر از ابوالفضل بکار بردہ و در سواد نامجات شاہی در آغاز نامہ تمہیدے نگاشتہ
و آنہم بعبارات ماقل و دل کہ خوانندہ را بدر یافتن مطالب زحمتے و دقتے رو ندہد۔
غرض نثر نشاط بہترین نمونۂ رنگین بیانی دور قاچاریہ است۔

سوادِ نامہ کہ با پادشاہِ انگلستان نوشتہ

پس از ستایشِ پروردگارِ بے انباز - خداوندِ بے نیاز - پیوندسازِ دلہائے بیگانہ و وفاق آموزِ جہان ہائے فرزانہ - آفرینندہ کہ با ہمہ جدائی و خلاف از آمیزش تیرگیِ شب و روشنیِ روز صبحِ صادق را جلوۂ پروز دادہ و در امتزاجِ آب و خاک و ازدواجِ آتش و باد کہ اضدادِ صوری اند با ہمہ بیگانگی و دوری قوّت ترکیبِ حواس و قدرتِ ترتیبِ قیاس نہادہ است - چنانکہ از ارسالِ انبیا و القائے اوصیا و تواترِ مصحف و اخبار و توارد کتب و آثار با فراموشیِ پیشگان عہدِ الست پیوند تذکّر بستہ و اوراقِ معرفت و شناخت را از تذکارِ آیات و تجدیدِ دلالات بہم پیوستہ است سبحانہ و تعالیٰ شانہ تبارک سلطانہ - رخشندہ گوہر دعائیکہ در بساطِ انجمنِ ملک واسطۃ العقدِ سلکِ اجابت تواند بود و فروزندہ اختر ثنائیکہ با روشنانِ فلکِ منطقِ فخر و تبسّم طنز تواند کشود - نثارِ محفلِ حضورِ پادشاہِ کشور کشا و شہریارِ ملک آرا - طرازِ فرہنگ و اورنگ - برجیس خطاب - بہرام جنگ - فلک شتاب - زمین درنگ - محسودِ دشمنان و مقصودِ دوستان فرمان روائے ممالکِ انگریز و ہندوستان ساخت - مکشوفِ ضمیر مہر تخمیر می دارم کہ چون دیرے گزشتہ و دہرے منقضی گشتہ کہ از طرفِ قرین الشرفِ آن آفتابِ سپہرِ سروری در سلطِ نامۂ محبت انگیز از سحابِ خامہ گوہر ریزِ نشیجہ کہ شایعِ حالاتِ وقتی آیات

باشد، نقاره بهجت بخش یگانگی زده و داد نگردیده و ازین جانب سعادت
جوانب تیمور شاه نیب آسیا سفیری با سفیر تقریر احوال از شاه شاهان امان و
و اشتیاق درنگ ایران بروز داده قاق بال اشتغال و نعمت خوان ترسیده و زرزمان رجوع
میرزا جعفر تا کنون از آن جانب پیغامی و اعانت و ازین سو سفیری و
پیامی – و درین وقت که نهر قان وارد ایران شد و از گزارش احوال آن دوست
بی همال اطلاع حاصل و تذکار عهود سابقه تهییج اشتیاق دل محبت مآل گشت
نسایم هوای محبت شمایم از مهب ضمیر الفت پذیر به اهتزاز آمد و به نیروی سرانگشت
تدبیر شوق در مطاوی این نامه یکجهتی ختامه مفتح الابواب راز شد ملزوم
رسم یگانگی و موسوم شرایط مودّت آن دوست یکرنگ چند از تحریر مکاتبات
دوستانه که دلایل یکجهتی ارکان مراوات است پرداخته و داد را عهد سازیم
و ارسال رسل پاک ضمیر و سفرای سادات تقریر به تمهید مقدمات مصافات
که نتایج آن استحکام مبانی اتحاد است پردازیم - چمن حضرات محبت را به قوایم
رشح اقلام صدق ارتسام نگذاریم و گوش و گردن شاهد مودّت را عاطل از
لآلی عبارات دوستی اشارات نداریم که سلوک این طریقه انیقه هواخواهان
هر دو دولت را موجب آثار نیک باشد و اندوه فزای خاطر بداندیشان
دور و نزدیک گردد والسلام -

اطلاع

اس کے علاوہ وکلاء سے مرافعہ بھی کورس میں داخل ہے

جو مع مقدمہ علیحدہ سے چھپا ہوا پریس میں ملے گا۔

منیجر

CALL No. { ۸۹۱ء۵۰۲ / ج وس   ACC. NO. ۹۲۱

AUTHOR

TITLE سرمایۂ دانش۔

۸۹۱ء۵۰۲

۹۲۱

سرمایۂ دانش

Date	No.	Date	No.

ECKED AT THE TIME

MAULANA AZAD LIBRARY

ALIGARH MUSLIM UNIVERSITY

RULES :-

1. The book must be returned on the date stamped above.
2. A fine of **Re. 1-00** per volume per day shall be charged for text-book and **10 Paise** per volume per day for general books kept over-due.